

Χ. ΛΑΣΚΑΡΙΔΗΣ

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ
ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ
ΣΤΟΝ ΣΛΑΒΙΚΟ ΚΟΣΜΟ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ
(ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ)

Οί δύο κόσμοι και τό Κίεβο

Καθώς ή διαίρεση τοῦ κόσμου σέ δύο στρατόπεδα – Ἐναντολῆς καί Δύσης – δέν ἀποτελεῖ γνώρισμα τῆς ἐποχῆς μας, θά ὑπενθυμίσω πῶς ἡ Ρωσία τοῦ Κιέβου πέρασε τό κατώφλι τῆς ἱστορίας σέ μία περίοδο ὅπου οἱ σχέσεις αὐτῶν τῶν δύο κόσμων, μέ κέντρα ἐπιρροῆς ἀπό τή μία τῆ Ρώμη καί ἀπό τήν ἄλλη τῆ Νέα Ρώμη, βρισκόνταν σέ μεγάλη ἔνταση.

Ἔτσι ἡ ἀπόφαση τοῦ Κιέβου στά 988 νά δεχτεῖ ἀπό τό Βυζάντιο τόν χριστιανισμό ὡς ἐπίσημη θρησκεία τοῦ κράτους ἦταν μία ἐνέργεια πολιτικῆς σημασίας καί εἶχε τίς συνέπειες καί τίς προεκτάσεις τῆς¹, κα-

1. Ὁ Kartašev, ἀναφερόμενος στίς ἀρχές τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου βάσει τῶν ὁποίων ἡ ρωσική Ἐκκλησία ὡς μία τῶν Μητροπόλεων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου ὑπαγόταν στή δικαιοδοσία τοῦ Πατριάρχη Κωνσταντινούπολης, ἐπικρίνει τίς μεθοδεύσεις τῆς πενταρχίας, γιατί αὐτή, ἐκμεταλλεῦόμενη τό ἱστορικό της κύρος, τῆ συνδρομῆ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἀλλά καί λειτουργώντας μέσα στοὺς αἰῶνες ὡς ἕνας θεσμός παγκόσμιας ἀναγκαιότητας καί σημασίας, δέν σεβάστηκε τῆ θέληση τῶν ἀδύναμων καί νέων Ἐκκλησιῶν, ἡ ὑπαρξη τῶν ὁποίων ἐξω ἀπό τήν πενταρχία αὐτομάτως κατά κάποιον τρόπο σήμαινε καί ἀποκοπή ἀπό τήν Ἐκκλησία. Καί γιά νά δώσει ἔμφαση στήν ἐπιχειρηματολογία του ἐπικαλεῖται: Πρῶτο, τά λεχθέντα ἀπό τόν πατριάρχη Ἀντιοχείας Πέτρο κατά τό πρῶτο μισό τοῦ 11ου αἰῶνα ὅτι: «Σέ ὄλο τόν κόσμο ἔχουμε πέντε πατριαρχεῖα, γιατί, ὅπως τό σῶμα μας κατευθύνεται ἀπό τίς πέντε αἰσθήσεις, ἔτσι καί τό σῶμα τοῦ Χριστοῦ, δηλαδή ἡ Ἐκκλησία τῶν πιστῶν, διευθύνεται ἀπό τίς πέντε αἰσθήσεις – πού εἶναι οἱ πέντε θρόνοι», καί Δεύτερο, τήν ὑπενθύμιση τοῦ βυζαντινοῦ δόγματος, ὅπως αὐτό τό διατύπωσε στά 869, στή σύνοδο τῆς Κωνσταντινούπολης ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ αὐτοκράτορα: «*posuit Deus Ecclesiam suam in quinque patriarchiis et definit in Evangeliiis suis ut nunquam aliquando penitus decidant eo, quod capita ecclesiae sint*», βλ. A.V. Kartašev, *Očerki po istorii rousskoj cerkvi, Pariž, 1959, τ. 1, σ. 157-158.*

θότι και μόνο τό γεγονός ότι ή Ρωσία από έκκλησιαστικής πλευράς για άρκετούς αιώνες ήταν «βυζαντινή έπαρχία»², αυτό ύποδηλώνει πολλά.

Οί Σλάβοι τής Ἐνατολής μαζί μέ τήν πίστη δέχτηκαν από τό Βυζάντιο τήν έκκλησιαστική του ιεραρχία, τήν παιδεία του, τή φιλολογία του, τήν τέχνη του και, τό σημαντικότερο, τήν ιδεολογία του. Ἡ παρουσία τοῦ Ἐλληνισμοῦ ήταν έντονη και ή επίδραση τής βυζαντινής σκέψης στό νεοφώτιστο Κράτος τοῦ Κιέβου ολοκληρωτική.

Τό Βυζάντιο για τή Ρωσία κατά τήν άποψη τῶν άστικῶν ιστορικῶν στή Ρωσία και στήν Εὐρώπη έξακολουθεῖ νά εἶναι: «Μέγας παιδαγωγός, προστάτης, φορέας τής θρησκείας και τοῦ πολιτισμοῦ»· αυτό πού έδωσε στους Ρώσους τό ιστορικό γίνεσθαι και τόν πολιτισμό· άκόμη, αυτό πού δημιούργησε άλφάβητο, λογοτεχνική γλώσσα και τό όποίο έθεσε τίς βάσεις στήν κρατική διοίκηση, στή λογοτεχνία και στήν τέχνη³.

ἘΟ Βλαδίμηρος (979-1015), όταν μέ τήν πίστη, τή φιλία και τή συγγένεια συνδεόταν μέ τό Βυζάντιο, ήθελε ό λαός του – όπως πολύ σωστά παρατηρεῖ και ό Α. Карташев⁴ – όχι μόνο άπλῶς νά έπωφεληθεῖ από τά πλεονεκτήματα ενός προηγμένου πολιτισμοῦ, αλλά και τήν άποκάλυψη τοῦ «επαγγελματικοῦ μυστικοῦ» σέ όλους τους τομείς τής επιστήμης και τής τέχνης.

Και πράγματι το Βυζάντιο, δημιουργός ενός άνώτερου πολιτισμοῦ και απολαμβάνοντας τήν αναγνώριση και τόν σεβασμό όλου τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, δέν φάνηκε φειδωλό, οὔτε και περιορίστηκε μόνο στή διάδοση τής θρησκείας, αλλά στάθηκε δάσκαλος σέ όλα. ἘΟ έλληνισμός έδωσε στό άρμα του τους Σλάβους τοῦ Νότου και τής Ἐνατολής και

2. ἘΟ Ikonnikov αναφέρει ότι στήν προμογγολική περίοδο ή έξουσία τοῦ Οικουμενικοῦ πατριάρχη επί τής Ρωσίας ήταν τόσο μεγάλη πού στήν πραγματικότητα ή χώρα αυτή νά μήν θεωρεῖται τίποτα περισσότερο από μία βυζαντινή έπαρχία, βλ. *Opyt izsledovanija o koul'tournom značenii Vizantii v rousskoj istorii*, Kiev, 1869, σ. 281. Ἐξάλλου ως τά μέσα τοῦ αἵωνα μας οι ιστορικοί τής άστικής τάξης έθεταν τό ερώτημα αν ή Ρωσία τοῦ 11ου-12ου αἵωνα ήταν βυζαντινή άποικία, βλ. M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, Moskva, 1956, σ. 441. ἘΜμεσα στό θέμα αυτό άπαντά ό Α. Vasilién λέγοντας ότι τόσο τό Κράτος τοῦ Κιέβου κατά τόν 11ο αἵωνα όσο και τά ρωσικά δουκάτα τοῦ 12ου αἵωνα ήσαν ανεξάρτητα και πώς τό Βυζάντιο δέν είχε τή δυνατότητα να επιβάλει βίαια τή θέλησή του στους ρώσους ήγεμόνες, βλ. A. Vasilién, *Was old Russia a vassal state of Byzantium*, *Speculum* (1932), vol. VII, No 3.

3. M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, ό.π., σ. 442, 549.

4. A. Kartashev, *Očerki rousskoj cerkvi*, ό.π., τ. 1, σ. 255.

τούς ἔκανε μέτοχους καί κοινωνούς τῆς προηγμένης του παιδείας καί τῆς ἀπαράμιλλης τέχνης· τούς δίδαξε καί τούς μετέδωσε τήν ἐμπειρία του, πού ἦταν ἀπόρροια πνευματικοῦ καί ὑλικοῦ μόχθου πολλῶν αἰώνων⁵. Δέν ὑπεβάλλει, λοιπόν, ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος λέγοντας ὅτι «οὐδεὶς οὐδέποτε λαός εὐεργετήθη οὕτως ὑπ' ἄλλου λαοῦ, ὡς ὁ ρωσικός ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ»⁶.

Ὅμως γιὰ τόν μαρξιστὴ ἱστορικό οἱ θέσις αὐτές εἶναι πλέον κάπως ξεπερασμένες⁷. Οἱ Σοβιετικοὶ μελετητές στό σύνολό τους ὅλα αὐτά τὰ χρόνια προσπάθησαν μέ τόν τρόπο τους νά τηρήσουν κάποιες ἀποστάσεις, ἐπισημαίνοντας μάλιστα πῶς δέν πρέπει νά μεγαλοποιούμε τή δύναμη καί τήν ἔκταση ἐπίδρασης τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, γιατί οἱ γνώσεις μας γιὰ τόν πολιτισμό τῆς παλαιᾶς Ρωσίας διευρύνθηκαν πάρα πολύ⁸. Ἔτσι ὅλες οἱ ἐπιτυχίες τοῦ ρωσικοῦ πολιτισμοῦ στήν προμογγολική περίοδο ἦσαν ἀποτέλεσμα τῆς ρωσικῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας. Ἡ Ρωσία πολλά ὀφείλει στό Βυζάντιο –θά παραδεχτοῦν οἱ Σοβιετικοί–, ἀλλά ἡ βυζαντινὴ ἐπίδραση βοήθησε μόνο στήν ἀνάπτυξη τοῦ αὐτοδύναμου πολιτισμοῦ⁹.

Οἱ ἀκραῖες θέσις δέν προάγουν τήν ἔρευνα. Τό ζητούμενο εἶναι κατὰ πόσο ὁ πολιτισμός, ἡ παιδεία καί οἱ τέχνες τοῦ Βυζαντίου ἐπέδρασαν στή δημιουργία καί στήν ἀνάπτυξη τοῦ σλαβικοῦ πολιτισμοῦ καί τί καρπούς ἀπέδωσαν.

Ὁ σλαβικός πολιτισμός ἀναπτύχθηκε, ἔχοντας ὡς βάση τόν βυζαντινό. Ὁ Σλάβος δέν ἄρχισε ἐρευνώντας ἀπό τό μηδέν, οὔτε καταπονήθηκε μέ χρονοβόρους πειραματισμούς καί ἀναζητήσεις, ἀλλά εἶχε τό προνόμιο νά πάρει μαθήματα ἀπὸ ἱκανό δάσκαλο, πού τοῦ μετέδωσε ὅλη τήν πολύτιμη ἐμπειρία του. Στά πρῶτα βήματα –καί αὐτό ἦταν φυσικό –δέν ἔλειψε οὔτε ἡ «ἀντιγραφὴ», οὔτε ἡ «μίμηση». Μέ τόν καιρὸ

5. X. Λασκαρίδη, Ἑλληνο-χριστιανικός πολιτισμός καί Οὐκρανία. *Oukraïna-Grecija: Istorija ta Současnost'.* Mižnarodnoï Naoukovoï Konferencii, 29-30 Veresnia 1993r., m.Kiiv.

6. Παπαδοπούλου Χρυσόστομου (ἀρχιμανδρίτη), Οἱ πατριάρχαι Ἱεροσολύμων ὡς πνευματικοὶ χειραγωγοὶ τῆς Ρωσίας κατὰ τόν ΙΖ' αἰῶνα, *Νέα Σιών*, Ε' (1907), σ. 3-4.

7. M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, δ.π., σ. 442.

8. Z.V. Oudal'cova, *Koul'tournye sviazi Vizantii s drevnej Rous'iou. Problemy izoučeniija koul'tournogo nasledija*, Moskva, 1985, σ. 15-17.

9. M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, δ.π. σ. 471, 547, 548.

οί μαθητές¹⁰, ἀφομοιώνοντας τήν ἐμπειρία τῶν δασκάλων τους, παρουσίασαν μέ τή σειρά τους καί τίς δικές τους πνευματικές ἀνησυχίες καί συνθέσεις μέ τόν ἰδιόμορφο προσωπικό τους τρόπο. Ἔτσι φθάσαμε σέ μία διαφοροποίηση καί σέ νέες μορφές ἔκφρασης καί παρουσίας πού φέρουν τά χαρακτηριστικά καί τή σφραγίδα μίας ἄλλης τεχνοτροπίας, πού ἀνάλογα, ἄλλοτε τήν χαρακτηρίζουμε ὡς «ρωσική» καί ἄλλοτε ὡς «βουλγαρική», «σερβική», «οὐκρανική», κτλ.

Οἱ ἐτικέτες καί οἱ δογματισμοί ὅτι ἡ Ρωσία τίς εἰκαστικές τέχνες σ' αὐτό ἤ σέ κείνο τόν βαθμό τίς ἔλαβε ἀπό τό Βυζάντιο¹¹, ἐνῶ τή λογοτε-

10. Στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας, ὁ Α. Α. Šakhmatov (βλ. *Razyskanija o drevnešikh rouskikh letopisnykh svodakh*. SPb., 1908, σ. 226, Τοῦ ἴδιου, *Povest' vremennykh let*, τεῦχος 1, *Vvodnaja čast'*. Text. Primečanija. SPb., 1916 (LZAK, 1917, vyp. 29), ἀναζητώντας τίς πηγές τῶν ρωσικῶν Χρονικῶν, θά διατυπώσει τήν ἄποψη ὅτι στά 1039 στό περιβάλλον τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας στό Κίεβο δημιουργήθηκε γιά τίς ἀνάγκες τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου τό *Πρῶτο ρωσικό χρονικό* μέ «γραικο-φιλικό» πνεῦμα. Ἡ θέση αὐτή ὑποστηρίχθηκε ἔνθερμα καί ἀπό τόν μαθητή του τόν Priselkov (βλ. M.D. Priselkov, *Istorija rousskogo letopisanija*, Leningrad, 1940, σ. 26-29), καθότι ὁ τελευταῖος παρουσίαζε γιά πρώτη φορά τήν ἄποψη ὅτι ὡς τό 1037 ἡ ρωσική Ἐκκλησία ἐξαριόταν ὄχι ἀπό τό Βυζάντιο, ἀλλά ἀπό τή βουλγαρική Μητρόπολη τῆς Ἀρχίδος. Θαυμαστής καί θερμός ὑποστηρικτής στή Δύση τῶν θέσεων τῶν δύο προαναφερθέντων ἐρευνητῶν ὑπῆρξε ὁ καθηγητής τοῦ Ὁρθόδοξου Ρωσικοῦ Θεολογικοῦ Ἰνστιτούτου στό Παρίσι Ἀντώνιος Καρτασόβ (βλ. Α. Карташев. *Očerki po istorii rousskoj cerkvi*, ὁ.π., τ. 1, σ. 160-161). Ἡ ἄποψη τοῦ Šakhmatov γνώρισε τή λυσσώδη ἀντίδραση πολλῶν ἐρευνητῶν καί ἰδιαίτερα τοῦ B.D. Grekov (βλ. «Provest' vremennykh let» o pokhode Vladimira na Korsoun'. *Izv. Tavričeskogo ob-va istorii, arkheologii i etnographii*, (1929), No 3, σ. 105, Τοῦ ἴδιου, *Feodal'nye otnošenija v Kievskom gosudarstve*, Moskva-Leningrad, 1937, σ. 4-12), ὁ ὁποῖος θά πει ὅτι οἱ Ρώσοι ὑπῆρξαν μαθητές τῶν Ἑλλήνων στό θέμα τῆς χρονογραφίας, ἀλλά μόνο σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τή φόρμα καί ὄχι τό περιεχόμενό της (βλ. B.D. Grekov, *Pervyj troud po istorii Rossii. Istoričeskij žurnal'*, (1943), No 11-12, πρβλ. M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, ὁ.π., σ. 445-448, 548). Εἶναι περίεργο πού στά 1987 ὁ Ο. V. Tvorogov, ἀναφερόμενος στά ἐπιτεύγματα τῆς ἐρευνας σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τό *Πρῶτο ρωσικό χρονικό* (*Povest' vremennykh let*) δέν κάνει καμία μνεῖα γιά τίς θέσεις αὐτές τοῦ Α. Α. Šakhmatov.

11. Ὅμως καί αὐτή ἡ περιορισμένη ἐπίδραση ἔρχεται καί πάλι νά ἀμφισβητηθεῖ, γιὰτί οἱ εἰδικοί ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς τέχνης Σοβιετικοί ἰσχυρίζονται πῶς ἡ ἄποψη ὅτι ἡ παλαιά ρωσική ζωγραφική ἦταν παρακλάδι τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἀπέχει πολύ ἀπό τήν πραγματικότητα, βλ. M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, ὁ.π., σ. 461. Ἀκόμη καί γιά τήν παρουσία τῆς Ἁγίας Σοφίας στό Κίεβο, ἡ ὁποία ἐνῶ –ὅπως παραδέχεται καί ὁ Карташев (βλ. *Očerki*, τ. 1, σ. 161, πρβλ. Βλασ. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστική ἱστορία τῆς Ρωσίας*, 3η ἔκδοση, Ἀθήνα, 1988, σ. 80)– εἶναι πα-

χνία της τήν πήρε ἀπό τούς Σλάβους τοῦ Νότου καί ἰδιαίτερα ἀπό τούς Βουλγάρους, αὐτό εἶναι κάτι πού πρέπει νά μᾶς βάλει σέ σκέψεις. Γιατί, τότε, εὐλόγα τίθεται τό ἐρώτημα: ποιός ὁ ρόλος τῶν μεγάλων πνευματικῶν κέντρων τῆς Κωνσταντινούπολης, τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τῆς Παλαιστίνης καί τοῦ Κιέβου, τά ὁποία ἐπί αἰῶνες λειτούργησαν μέ τή σοφή καθοδήγηση τῶν Ἑλλήνων; Δέν ἀπέδωσαν ἔργο; Δέν εἶχαν μαθητές καί δέν ἀνέδειξαν διδασκάλους καί πνευματικές μορφές; Ἡ ὑπαρξη ἑλληνικῆς παιδείας καί οἱ καρποί της στή Ρωσία τοῦ Κιέβου λησμονήθηκαν; Δέν τό πιστεύω, γιατί ἡ ἑλληνο-χριστιανική σκέψη ἔθεσε τόσο στέρεες βάσεις στόν παγκόσμιο πολιτισμό, ὥστε αὐτή γιά πάντα θά ἀποτελεῖ τόν «πνευματικό ἐκεῖνο καμβά» πάνω στόν ὁποῖο ὁ ἀνθρώπινος νοῦς θά συνεχίζει νά δημιουργεῖ.

Ἐ ὁ ρόλος τῆς παράδοσης

Ὅμως αὐτό πού θεμελίωσε καί ἐξασφάλισε τή συνοχή ἀνάμεσα στό Βυζάντιο καί στή Ρωσία ἦταν ἡ Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Μία Παράδοση πού οἱ Σλάβοι εἶχαν τό προνόμιο πρῶτα νά τή γνωρίσουν ὀπτικά, –γιατί ἄλλοι τή δημιούργησαν καί αὐτοί στή συνέχεια τήν ἀποδέχτηκαν–, νά τή διδαχτοῦν καί, ἀφοῦ τήν ἔκαναν βίωμά τους, νά τή μεταφέρουν καί στή γλώσσα τους.

Ἡ περίοδος αὐτή τοῦ φωτισμοῦ, πού θά τήν παρομοίαζα μέ περίοδο Πεντηκοστῆς γιά τούς Σλάβους, εἶναι καί ἡ μεγάλη στιγμή τῆς μετάγγισης τῆς ὀρθῆς πίστεως ἀπό τήν ἀνεξάντλητη δεξαμενή τῆς διδασκαλίας, τῶν Πατέρων, τήν πνευματική αὐτή προίκα τῆς Ἐκκλησίας, γιά τή διαμόρφωση ὀρθόδοξης συνείδησης «εἰς τό μυριάριθμον πλῆθος τῆς μεγάλης (ρωσικῆς) χώρας».

Ἀπό τούς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας –χωρίς νά ὑπάρχει πρόθεση διάκρισης– οἱ προσφιλέστεροι ἦσαν ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ Ἐφραίμ

γχοίνως γνωστό ὅτι ἀποτελεῖ σύμβολο ἐνότητας μέ τό κέντρο τῆς Χριστιανοσύνης, τήν Κωνσταντινούπολη, καί ἐπιβεβαίωση πῶς ἡ ρωσική Ἐκκλησία ἀνήκει στή δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου, ἔρχονται οἱ Σοβιετικοί νά διατυπώσουν τήν ἄποψη πῶς ἡ Ἁγία Σοφία στό Κίεβο ὑπογραμμίζει ἕνα αἶσθημα ἰσοτιμίας τῆς Ρωσίας μέ τό Βυζάντιο, τήν παντοδυναμία τῆς Ρωσίας καί ἀκόμη τήν ὑπόμνηση ὅτι ἡ ρωσική Ἐκκλησία εἶναι ἀνεξάρτητη, βλ. M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, δ.π., σ. 461, πρβλ. Z.V. Oudal'cova, *Koul'tournye sviazi Vizantii s drevnej Rouss'iou*, δ.π., σ. 17, πρβλ. καί τήν ἄποψη τοῦ Vladimir Vodoff, *Naissance de la chrétienté Russe*, Paris, 1988, σ. 368.

ὁ Σύρος, ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὁ Βασίλειος, ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων, ὁ Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, ὁ Θεόδωρος Στουδίτης κ.ἄ. καί τὰ ἔργα τους ἀποτελέσαν τή βασικότερη πηγή θεολογικῶν καί φιλολογικῶν γνώσεων στήν παλαιά Ρωσία¹².

Τό ἔργο τοῦ Γρηγορίου Νύσσης βρέθηκε στό ἐπίκεντρο ὄλων τῶν ἐσωτερικῶν διεργασιῶν καί τῶν πνευματικῶν ρευμάτων, πού κατά καιροῦς ἡ ἀχανής αὐτή χώρα δέχτηκε ἀπό τό Βυζάντιο, ὄχι μόνο γιά τήν ἰδιομορφία του, καθὼς ἀνταποκρίνεται σέ θέματα ἐξηγητικά, δογματικά, ἀσκητικά καί πού συμπληρώνεται μέ ἕνα πλῆθος ἀπό λόγους καί ἐπιστολές, ἀλλά καί γιά τόν λόγο ὅτι ὁ ἥρεμος στοχαστής τοῦ Πόντου ἀπό τήν πρώτη στιγμή ἄγγιξε τίς πιό εὐαίσθητες χορδές ἑνός κατεξοχὴν λαοῦ-στοχαστῆ.

Καί καθὼς ἡ Ὁρθοδοξία δέν εἶναι θεώρημα ἀλλά βίωμα, ἡ ρωσική Ἐκκλησία, ὡς μία τῶν Μητροπόλεων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου, εἶχε τήν εὐκαιρία νά κληρονομήσει ἀτόφια αὐτή τήν ἐμπειρία τῶν Πατέρων τῆς Ἀνατολῆς.

Πρώτη περίοδος τῆς βυζαντινῆς ἐπίδρασης

Ἄν καί ἡ διάδοση τῆς Πατερικῆς φιλολογίας ἀπό τό Βυζάντιο στή Ρωσία ἦταν ἀδιάκοπη, ὡστόσο διακρίνουμε δύο μεγάλες περιόδους τῆς βυζαντινῆς ἐπίδρασης πρὸς τοὺς Σλάβους τῆς Ἀνατολῆς:

Πρῶτο, τήν περίοδο τοῦ Κιέβου, πού περιλαμβάνει τόν 11ο, 12ο, καί 13ο αἰῶνα καί δεύτερο, τήν περίοδο ὅπου ἔχουμε τό πέρασμα τοῦ ἡσυχαστικοῦ ρεύματος στή Ρωσία κατά τόν 14ο καί 15ο αἰῶνα.

Κατά τήν πρώτη περίοδο, ἀρχικά βέβαια, ἀντιμετωπίστηκαν οἱ ἄμεσες ἀνάγκες τῆς Ἐκκλησίας. Τά λειτουργικά βιβλία, ἡ Καινὴ Διαθήκη, μέρος τῆς Παλαιᾶς – ὅπως οἱ Ψαλμοί –, ὅλα αὐτά, τὰ τόσο ἀναγκαῖα στή λατρεία, ἦσαν ἤδη πολὺ νωρὶς προσιτὰ στή Ρωσία τοῦ Κιέβου.

Στή συνέχεια ἡ προτεραιότητα δίδεται στή διδασκαλία τῶν Πατέρων. Οἱ πρῶτες μεταφράσεις πού γίνονται ἀπὸ τὰ ἑλληνικά στὰ ρωσικά κατὰ κανόνα εἶναι διάφορες Συλλογές (Izborniki) καί Πανδέκτες (Pandekty) πού περιλαμβάνουν ἀποσπάσματα ἀπὸ γνωστὰ ἔργα. Σπάνια στήν περίοδο τοῦ Κιέβου ἔχουμε συλλογὲς μέ μετάφραση ὁλοκληρῶν κειμένων.

12. M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, 8.π., σ. 455.

Ἕνα τέτοιο ἔργο μέ διάφορα ἀποσπάσματα εἶναι τό *Izbornik τοῦ ἔτους 1073*. Πρόκειται γιά τήν παλιότερη ρωσική συλλογή¹³ πού ἔφθασε ὡς ἐμᾶς καί ἔχει πλούσια διακόσμηση καί πολυτελή ἐμφάνιση. Τή συλλογή ἀντέγραψαν δύο γραφεῖς¹⁴ ἀπό βουλγαρικό κώδικα μέ ἐντολή τοῦ ἡγεμόνα Sviatoslav (1073-1076)¹⁵, γιό τοῦ Jaroslav (1019-1054).

Τό μεγαλύτερο μέρος τῆς συλλογῆς καταλαμβάνουν οἱ Ἀπαντήσεις τοῦ Ἀναστασίου Σιναΐτη καί ἀκολουθοῦν κηρύγματα καί ἀποσπάσματα 380 καί πλέον ἔργων μέ δογματικό καί ἠθικο-διδασκτικό περιεχόμενο ἀπό 25 Πατέρες, ὅπως: τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, τοῦ Ἰωάννου Χρυσόστομου, τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, Μάξιμου τοῦ Ὁμολογητῆ, τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας κ.ἄ.¹⁶

Σήμερα ἀπό τά 20 γνωστά ἀντίγραφα τῆς *Συλλογῆς τοῦ ἔτους 1073* ἓνα βρίσκεται στή Μονή Χιλιανδαρίου¹⁷, γραμμένο στά σερβικά, καί εἶναι τοῦ 13ου αἰώνα, δύο στό Βουκουρέστι: τό ἓνα τοῦ 13ου-14ου αἰ.

13. Τό παλιότερο χρονολογικά ρωσικό χειρόγραφο εἶναι τό Εὐαγγέλιο *Ostromirano* (1056-1057), ἐνῶ τό *Izbornik τοῦ ἔτους 1073* εἶναι ἡ παλιότερη ρωσική συλλογή.

14. Παλιότερα, καθὼς στό φ. 263π.ό.-264 ἐπαλαμβάνεται ὁ ἔπαινος πρὸς τόν ἡγεμόνα Sviatoslav, ὁ ὁποῖος ἔδωσε τήν ἐντολή γιά τήν ἀντιγραφή, ἀλλά καί τό ὄνομα τοῦ ἀντιγραφέα, θεωρήθηκε πὼς ἀντιγραφέας ἦταν μόνο ὁ Ἰωάννης. Σήμερα, ὁμως, μετὰ τῆ λεξιλογική ἀνάλυση, διαπιστώνεται πὼς ὁ Ἰωάννης ἀντέγραψε τό μικρότερο μέρος τῆς συλλογῆς, ἦτοι τά φ.1-85 καί 264-266, ἐνῶ τό μεγαλύτερο τμήμα εἶναι γραμμένο ἀπό ἄλλο ἀντιγραφέα βλ. O.V. Tvorogov, *Izbornik 1073 g., Slovar' knižnikov i knižnosti drevnej Rousi*, τεῦχος 1, Leningrad, 1987, σ. 194.

15. Ὅρισμένοι πιστεύουν πὼς ἡ ἐντολή δόθηκε ἀπὸ τόν ἡγεμόνα Iziaslav (1054-1068), πρῶτο γιό τοῦ Jaroslav, ἀλλά, καθὼς αὐτόν τόν ἐκδίωξε ἀπὸ τό Κίεβο ὁ ἀδελφός του, ὁ Sviatoslav, ἡ ἀφιέρωση ἔγινε σ' αὐτόν. Ὑπάρχει καί μία ἀκόμη ἄποψη πὼς ἀρχικά στὸν ἔπαινο ἀναγραφόταν τό ὄνομα τοῦ Βούλγαρου βασιλιά Συμεών, γιὰ τὸ χειρόγραφο τῆς Μονῆς Kirillo-Belozerskij μέ χρονολογία τό ἔτος 1445 ἀναφέρεται: «στὸν μεγάλο μεταξύ τῶν βασιλέων Συμεών». Ἔτσι οἱ τελευταῖοι θεωροῦν πιθανό ὅτι τό βουλγαρικό πρωτότυπο δημιουργήθηκε μέ πρωτοβουλία του Συμεών, βλ. O.V. Tvorogov, *Izbornik 1073 g., Slovar' knižnikov i knižnosti drevnej Rousi*, ὁ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 194.

16. Γιά μία πλήρη εἰκόνα τῆς διάταξης τῆς ὕλης βλ. τῆ δίτομη πανομοιότυπη ἔκδοση: *Izbornik Sviatoslava 1073 g.* Μόσχα, 1983, τ. 1: *Izbornik Sviatoslava 1073 g: Faximil' noe izdanie*, τ. 2: *Naoučnyj apparat faximil' nogo izdanija* (ἔδου καί τό ἄρθρο τῆς L.P. Zoukovskaja, *Drevnye knigi i pisateli v Izbornike Sviatoslava 1073 g.*

17. *Khilendriskij monastyr'*, No 24. Ἀποσπάσματα τοῦ ἀντιγράφου ὑπάρχουν στή βιβλιοθήκη τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν στήν Πετρούπολη μέ ἀριθμ. 13.7.1., καθὼς καί στήν Κρατική Βιβλιοθήκη τῆς Μόσχας, στή συλλογή Grigorovič, No 19.

στά ρωσικά¹⁸, τό άλλο τοῦ 15ου αἰ.¹⁹ στά σερβικά, ἕνα στή Λιθουανία καί εἶναι τοῦ 16ου αἰώνα²⁰, ἕνα στή Βαρσοβία, τοῦ 16ου αἰώνα²¹ καί δεκαπέντε στή Ρωσία²², τοῦ 15ου-17ου αἰ.

Πέντε ἀπό τά προαναφερθέντα ἀντίγραφα, ἦτοι, τῶν Μονῶν: Onfimov, τοῦ ἔτους 1403, Kirillo-Belozerskij τοῦ ἔτους 1445 καί Volokolamskij, τοῦ 15ου αἰώνα, τῶν συλλογῶν: Barsonskij (Μόσχα), τοῦ ἔτους 1519 καί Tolstovskij, τοῦ 15ου αἰώνα, θεωροῦνται – κατά τήν ἄποψη τοῦ Ν.Ν. Rozov – πῶς εἶναι πιό κοντά στή *Συλλογή τοῦ ἔτους 1073*²³.

Ἐναμφισβήτητα ὁ μέγας ἀριθμός ἀντιγράφων δείχνει τό ἔντονο ἐνδιαφέρον πρὸς τό περιεχόμενο τοῦ ἔργου. Ἡ *Συλλογή τοῦ ἔτους 1073* ἀνεβρέθηκε τό 1817 στή Μονή τῆς Ἀναστάσεως (παλιότερα Νέα Ἱερουσαλήμ) ἀπό τόν Κ. Kalajdonič καί τόν Ρ. Stroev καί πιστεύεται ὅτι βρισκόταν ἐκεῖ ἀπό τόν 17ο αἰώνα²⁴.

Μεγάλα ἀποσπάσματα τῆς Συλλογῆς ἐπηρεάζουν τό περιεχόμενο τῆς τρίτης ομάδας τῆς συλλογῆς «Χρυσή σειρά» (*Zalataja ser'*, 15ος αἰ.)²⁵.

Ἀποσπάσματα τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου Νύσσης περιλαμβάνει καί ἡ *Συλλογή τοῦ ἔτους 1076*²⁶, καθότι αὕτη συγκεντρώνοντας τήν ὅλη τῆς

18. Βιβλιοθήκη τῆς ρουμανικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν, mss, slav., No 72.

19. Βιβλιοθήκη τῆς ρουμανικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν, mss, slav., No 310.

20. Βιβλιοθήκη τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν Λιθουανίας, slav., No 260.

21. Ἐθνική βιβλιοθήκη Βαρσοβίας, No 2699.

22. Ἐνα μεγάλο μέρος αὐτῶν βρῖσκεται στή Μόσχα καί τό ἄλλο στήν Πετρούπολη.

23. O.V. Tvorogov, *Izbornik 1073 g.*, *Slovar knižnikov i knižnosti*, τεῦχος 1 (1987), ὁ.π., σ. 195.

24. O.V. Tvorogov, *Izbornik 1073 g.*, *Slovar knižnikov i knižnosti*, τεῦχος 1 (1987). Σήμερα ἡ *Συλλογή τοῦ ἔτους 1073* βρῖσκεται στό Κρατικό Ἱστορικό Μουσεῖο στή Μόσχα, βλ. ὁ.π., σ. 194-196, ὅπου καί μία πλούσια βιβλιογραφία ἐπὶ τοῦ θέματος. Πρβλ., Μήτσου Ἀλεξανδρόπουλου, *Ἡ ρωσική λογοτεχνία*, Ἀθήνα 1977, σ. 106.

25. M.S. Kroutova, N.N. Hevzороva, *Zalataja ser'*, *Slovar knižnikov i knižnosti*, τεῦχος 1 (1987), ὁ.π., σ. 185.

26. Ἡ *Συλλογή τοῦ ἔτους 1076* προέρχεται, ὅπως προκύπτει (φ. 275, π.ό.-276), καί πάλι ἀπό τόν γνωστό ἀντιγραφέα Ἰωάννη. Ἀρχικά ἡ χρονολογία ἀποπεράτωσης τοῦ ἔργου διαβάστηκε λάθος καί θεωρήθηκε ὅτι ὁλοκληρώθηκε τό ἔτος 1046. Ἡ διόρθωση ἔγινε μόλις στό πρῶτο τρίτο τοῦ 19ου αἰώνα ἀπό τόν παλαιογράφο Α.Ι. Ermolaev. Τόν 18ο αἰώνα τό χειρόγραφο ἀνήκει στόν ἱστορικό Μ.Μ. Šerbatov καί στή συνέχεια ὡς τό 1852 περνᾷ στή συλλογή τῶν χειρογράφων τοῦ Ἐρμιτάζ· κατόπιν παραχωρεῖται στήν Κρατική βιβλιοθήκη τῆς Πετρούπολης καί σήμερα ἐπανῆλθε καί πάλι στή συλλογή τοῦ Ἐρμιτάζ. Τόν 19ο αἰώνα τό μελέτησαν ἀρκετοί ἐρευνητές καί ὀρισμένοι (ὅπως ὁ Μ.Α.

Συλλογῆς τοῦ ἔτους 1073, ἐμπλουτίζεται στή συνέχεια καί μέ ἄλλα ἔργα, ὅπως τό *Ἐκατοντακέφαλο* τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλης Γενναδίου²⁷, ἀλλά καί μέ νέα ἀποσπάσματα ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη.

Ὅμως τό γνωστότερο καί σημαντικότερο συμπίλημα, ὄχι μόνο γιά τούς Σλάβους τοῦ Νότου ἀλλά καί γιά τούς Ρώσους, στάθηκε αὐτό τοῦ Ἰωάννη Ἐξαρχου.

Ὁ Βούλγαρος συγγραφέας καί μεταφραστής Ἰωάννης Ἐξαρχος (δεύτερο μισό τοῦ 9ου αἰ. – πρῶτο μισό τοῦ 10ου) ἀνήκει στή γενιά πού ἀκολουθεῖ ἀμέσως μετά τόν Κύριλλο καί Μεθόδιο. Ἡ *Ἐξαήμερος* του – ὅπως ὁ ἴδιος ἀναφέρει – ἀποτελεῖ συμπίλημα τῆς *Ἐξαήμερου* τοῦ Μ. Βασιλείου, τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, τοῦ Σεβηριανοῦ, καθώς καί διαφόρων ἄλλων ἔργων τῶν Πατέρων καί τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων, ὅπως: τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, τοῦ Θεοδώρητου Κύρου, τοῦ Ἀριστοτέλη, τοῦ Παρμενίονα, τοῦ Δημόκριτου, τοῦ Διογένη, τοῦ Πλάτωνα κ.ἄ.

Ἐκφράζεται ἡ ἀποψη ὅτι τό ἔργο ὀλοκληρώθηκε πρὶν ἀπό τό 927. Στή Ρωσία τοῦ Κιέβου ἔκανε τήν ἐμφάνισή του ἤδη ἀπό τόν 11ο αἰώνα. Τό παλιότερο ἀντίγραφο σώζεται στά σερβικά καί εἶναι τοῦ ἔτους 1263. Τόν 17ο αἰώνα χρήση αὐτοῦ τοῦ συμπιλήματος ἔκανε ὁ πρωτόπαπας Ἀββακούμ. Στή ρωσική γραμματεία ἔκαναν τήν ἐμφάνισή τους καί ἄλλα

Kolosov καί ὁ Α.Ι. Sobolevskij) ἔδωσαν στή δημοσιότητα μερικά ἀποσπάσματα. Τέλος στά 1887 ἔχουμε τήν πλήρη ἔκδοση καί τῆς *Συλλογῆς τοῦ ἔτους 1076* ἀπό τόν V. Šimanovskij, βλ. 1) *K istorii drevnerousskikh govorov: Issledovanie s priloženiem polnovo texta Sbornika Sviatoslava 1076 g.*, Varšava, 1887. Κριτική ἄσκησησ οἱ: Α.Ι. Sobolevskij, *ZMNP*, (1888), Fevral', σ. 524-527, Α. Smimov, *RFV* (1888), τ. 19, τ. 74-117, V. Jagič, *AfsiPh* (1888), Bd 11, H. 2, σ. 233-241, H. 3, σ. 368-383) καί 1894, 2) *Sbornik Sviatoslava 1076 g.*, Varšava, 1894. Κριτική ἄσκησησ ἡ Ν.Ρ. Nekrasova *ZMNP* (1897), Oktjabr', σ. 393-419. Ὡστόσο καί οἱ δύο οἱ ἐκδόσεις (καί ἰδιαίτερα ἡ πρώτη) δέν ἱκανοποίησαν τόν ἐπιστημονικό κόσμο. Ἔτσι στά 1965 ἀκολούθησε μία πράγματι ἐπιμελημένη ἔκδοση: *Izbornik 1076 g.* Izdanie, podgotovlenie ἀπό τούς: V.S. Golyšenko, V.F. Doubrovin, V.G. Dem'ianov, G.F. Nefodov, Μόσχα, 1965, βλ. Ο.Β. Tvorogov, *Izbornik 1076, Slovar' knižnikov i knižnost*, δ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 196-198.

27. Ὁ Θεσσαλός λόγιος Ἀρσένιος ὁ Γραικός στήν ἔκδοση τοῦ Ἀνθολογίου, πού ἔκανε στή Μόσχα τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1660 ἀπό τό κρατικό τυπογραφεῖο, συμπεριέλαβε καί τό *Ἐκατοντακέφαλο* τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλης Γενναδίου. Ὅλα τά ἔργα, πού περιλαμβάνονται στό Ἀνθολόγιο μεταφράστηκαν ἐκ νέου ἀπό τόν Ἀρσένιο, βλ. Χρ. Λασκαρίδη, Ἀρσένιος ὁ Γραικός καί ἡ Μόσχα (17ος αἰώνας), Ἰωάννινα, 1988, σ. 133, 134.

συμπλήματα της *Ἑξαμέρου*, χωρίς νά κάνουν μνεία τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέα²⁸.

Μέ τόν ἐκχριστιανισμό τῶν Σλάβων τῆς Ἀνατολῆς πρωταρχικό ρόλο ἔπαιξαν τά ἐρμηνευτικά καί ἐξηγητικά ἔργα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Γι' αὐτό, πολύ νωρίς, στόν σλαβικό κόσμο γίνονται γνωστά τά ὀνόματα τοῦ Θεοδώρητου Κύρου²⁹, τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, τοῦ Γρηγορίου Νύσσης καί στή συνέχεια τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας Θεοφυλάκτου καί τοῦ ἐπισκόπου Ἡρακλείας Νικήτα. Ἡ ἰδιαίτερη ἐκτίμηση, ἀλλά καί ἡ μέριμνα πρὸς τά ἔργα αὐτοῦ τοῦ εἶδους καταφαίνεται καί ἀπό τό γεγονός ὅτι ἐνῶ μετὰ τήν ἐμφάνιση τῆς τυπογραφίας ἡ ἀντιγραφή ὀρισμένων λειτουργικῶν βιβλίων σχεδόν διακόπηκε, ὥστόσο τά ἐρμηνευτικά ἔργα ἐξακολουθοῦν νά παράγονται κατὰ τόν ἴδιο τρόπο ἀκόμη καί κατὰ τόν 17ο καί 18ο αἰώνα.

Ἡ σειρά ἐρμηνειῶν στό *Ἄσμα τῶν Ἀσμάτων* τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, τοῦ Ἰππόλυτου Ρώμης καί τοῦ Φίλωνα, εἶναι τοῦ 13ου αἰώνα καί βρίσκεται στήν Ἐθνική βιβλιοθήκη τῆς Πετρούπολης³⁰.

Μεγάλη ἐπίδραση εἶχε καί τό συμπλήμα τοῦ Νίκωνα *Pandekty i*

28. G.M. Prokhorov, *Šestodnevny, Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 481-482. Ὅσο γιά τήν *Ἑξαήμερο* τοῦ Μ. Βασιλείου (PG, 29, 3-208), αὐτή, οἱ Σλάβοι τῆς Ἀνατολῆς τήν γνώρισαν πολύ νωρίς μόνο σέ ἀποσπάσματα. Τό ἔργο πλήρως μεταφράστηκε στά ρωσικά μόλις τό 1656 ἀπό τόν Epiifanij Slavineckij, βλ. G.M. Prokhorov, *Šestodnevny, Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 479. Ἀποσπάσματα ἀπό τήν *Ἑξαήμερο* τοῦ ἐπισκόπου τῶν Γαβάλων Σεβηριανοῦ (4ος αἰ. – πέθανε μετὰ τό 408) σώζονται στά βουλγαρικά ἀπό τόν 14ο αἰώνα, ἐνῶ πλήρη μετάφραση στά ρωσικά ἔχουμε μόνο κατὰ τόν 15ο αἰώνα, βλ. G.M. Prokhorov, *Šestodnevny, Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 480. Τέλος ἡ *Ἑξαήμερος* τοῦ Γεωργίου Πισιδίας μεταφράστηκε στά ρωσικά τό 1385 ἀπό κάποιον ὀνόματι Δημήτριο Ζωγράφο καί τά παλιότερα ἀντίγραφα εἶναι τοῦ 15ου αἰώνα. Τόν 16ο αἰώνα τό ἔργο αὐτό περιλαμβάνεται στήν ἔκδοση τῆς *Μεγάλης Σύνοψης Ἀναγνωσμάτων* τοῦ μητροπολίτη Μόσχας Μακαρίου (1481/1482-31.12.1563), βλ. G.M. Prokhorov, *Šestodnevny, Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 480-481. Ἡ *Ἑξαήμερος* τοῦ Ἰωάννη Ἐξαρχου καί τοῦ Σεβηριανοῦ ἐπέδρασαν στήν Paleja Tolkovaja.

29. Τό παλιότερο σλαβικό ἀντίγραφο στά ἐξηγητικά ἔργα εἶναι ἡ ἐρμηνεία τοῦ Ψαλτήρα τοῦ Θεοδώρητου Κύρου. Τό χειρόγραφο ἀνάγεται στόν 11ο αἰώνα καί βρίσκεται στό Κρατικό Ἱστορικό Μουσεῖο (*GIM, Čoud. sobranie No 7*).

30. Nacionalnaja biblioteka Sankt-Peterbourga, φ.205, No 171, πρβλ. A.A. Alexeev, O.P. Likhačeva, *Biblija, Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 76-77.

Taktikon (*Πανδέκτες* καί *Τυπικόν*³¹), ὁ ὁποῖος ὡς πρότυπο εἶχε λάβει τόν *Πανδέκτη τῆς Ἁγίας Γραφῆς* τοῦ μοναχοῦ τοῦ 7ου αἰώνα Ἄντιοχου³².

Στήν πραγματικότητα τά ἔργα εἶναι δύο: Πρῶτο, οἱ Πανδέκτες (ἢ ἀλλιῶς *Ἐρμηνεῖαι τῶν ἐντολῶν τοῦ Κυρίου*), οἱ ὁποῖοι στά 63 κεφάλαιά τους περιλαμβάνουν ἀποσπάσματα ἀπό τοὺς Πατέρες, ἀποφάσεις συνόδων καί ἄλλα χρήσιμα στοιχεῖα μέ κύριο σκοπό νά ἀναπληρώσουν κάποιες ἀπρόσιτες πηγές σέ κάθε ἐνδιαφερόμενο μοναχό, καί Δεύτερο, τό *Τυπικόν*, ἕνα ἀπό τά πιό σημαντικά συμπιλήματα βυζαντινῶν κανόνων, τό ὁποῖο μέ τά 40 κεφάλαια ἐξυπηρετεῖ καί θεραπεύει καί αὐτό τίς ἴδιες ἀνάγκες μέ τοὺς *Πανδέκτες*.

Δημιουργός τῶν δύο αὐτῶν συμπιλημάτων, ποῦ τόσο ἀγαπήθηκαν ὄχι μόνο στήν περίοδο τοῦ Κιέβου, ἀλλά καί σ' αὐτή τῆς Μόσχας (15ος-16ος αἰ.)³³ εἶναι ὁ Νίκων, ὁ ὁποῖος ἔζησε τόν 11ο αἰώνα. Ἀρχικά ὁ Νίκων ἦταν μοναχός στή Μονή τῆς Θεοτόκου τοῦ Ροιδίου, στό μαῦρο Ὅρος τῆς Συρίας, κατόπιν στή Μονή Συμεῶν τοῦ Θαυμαστοῦ Ὅρους καί στή συνέχεια ἐγίνε πρεσβύτερος καί διδάσκαλος ἀπό τόν πατριάρχη Ἄντιοχείας Γ' (1057-1059)³⁴.

Ἡ μετάφραση τῶν ἐργῶν στά σλαβικά ἐγίνε πολύ νωρίς. Τό παλιότερο ἀντίγραφο τῶν *Πανδεκτῶν* εἶναι τοῦ 13ου αἰώνα³⁵. Πολλοί πι-

31. Τό ἑλληνικό χειρόγραφο (No 441) τοῦ Νίκωνα τοῦ Μαύρου Ὅρους βρῖσκεται στή Μονή τῆς ἁγίας Αἰκατερίνης στό Σινᾶ, βλ. D.M. Boulanin, *Pandekty i Taktikon, Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 292.

32. PG, 89, 1421-1849.

33. Τά συμπιλήματα τοῦ Νίκωνα ἦσαν πάντα δημοφιλῆ ιδιαίτερα ὁμως χρησιμοποιήθηκαν ἀπό πολλοὺς ἐκπροσώπους διαφόρων ρευμάτων τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰώνα καί κατὰ τή διάρκεια ὄλου τοῦ 16ου αἰώνα, ὅπως: ἀπό τόν Ἰωσήφ Βολότσκι, τόν Νίλ Σόρσκι, τόν Βασσιάν Πατρικέγιεβ, τόν Μάξιμο τόν Γραικό, τόν Ζινόβιο Ὁτένσκι κ.ἄ., βλ. M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, ὁ.π., σ. 530, Ja. S. Lour'e, *Ideologičeskaja bor'ba v rousskoj poublisistiki kon. XV v.-nac. XVI v.*, Moskva-Leningrad, 1960, σ. 322, D.M. Boulanin, *Pandekty i Taktikon, Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 293.

34. Κατὰ τήν ἀποψη τοῦ H.-G. Beck (βλ. *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*. München 1959, σ. 600) στά 1088 ὁ Νίκων βρῖσκεται στή ζωή.

35. Jaroslavskij gos. mouzej-zapovednik, No 15583, βλ. D.M. Boulanin, *Pandekty i Taktikon, Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 292. Γιά τήν περιγραφή τοῦ χειρογράφου βλ. *Svodnyj katalog slavjanorousskikh roukopisnykh knig, khroniašikh sja v SSSR. XI-XIII vv.* Moskva, 1984, No 214, σ. 234-235.

στεύουν ότι οι *Πανδέκτες* αρχικά μεταφράστηκαν στην Παλιά Ρωσία με σημαντικὲς περικοπὲς καὶ πῶς τὸν 14ο αἰῶνα πέρασαν στή Βουλγαρία καὶ ἀργότερα στή Σερβία, ὅπου διορθώθηκαν καὶ συμπληρώθηκαν³⁶.

Ὁ μητροπολίτης Μόσχας Δανιήλ (δεύτερο μισό τοῦ 15ου αἰ. – 1547) διασκεύασε καταλλήλως τοὺς *Πανδέκτες* τοῦ Νίκωνα γιὰ νὰ τοὺς συμπεριλάβει στήν πορεία τῆς δημιουργίας ἐνὸς Σύνθετου Πηδαλίου.

Περνώντας στό *Τυπικόν*, ἐδῶ, τό πιό παλιό ἀντίγραφο εἶναι τοῦ 14ου αἰῶνα καὶ βρῖσκεται στήν Ἐθνική βιβλιοθήκη τῆς Πετρούπολης³⁷.

Στά 1592 ἔγινε μία ἀπόπειρα νὰ ἐκδοθοῦν καὶ τὰ δύο ἔργα τοῦ Νίκωνα στή Βίλνα, ἀλλά ἡ προσπάθεια δέν καρποφόρησε³⁸. Ἔτσι γιὰ πρώτη φορὰ ἐκδόθηκαν στά 1795³⁹ καὶ στή συνέχεια στά 1888 στό τυπογραφεῖο πού διατηροῦσε ἡ ἐκκλησία τῆς ἁγίας Τριάδος καὶ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, στή Μόσχα⁴⁰.

Ὡστόσο κατά καιρούς ἔχουμε τήν ἐκδοση διαφόρων ἀποσπασμάτων, ὅπως: στά 1860 τοῦ ἀρχιμανδρίτη Βαρλαάμ⁴¹, στά 1875 τοῦ Α. Ποπον⁴² καὶ στά 1981 τοῦ Η. Miklas⁴³.

Καί φυσικά τὰ προαναφερθέντα ἔργα δέν εἶναι τὰ μόνα πού ἐπέδρασαν στή ρωσική σκέψη. Καί πάλι ἐπιλεκτικά θά ὑπενθυμίσω τόν

36. A. Gorskij, K. Nevostrouev, *Opisanie slavianskikh roukopisej Moskovskoj Sino-dal'noj biblioteki*, Moskva, 1862, otd. 2, c. 3, σ. 1-52, πρβλ. D.M. Boulanin, *Pandekty i Taktikom, Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 293.

37. F.p.I.41-1397 g. βλ. D.M. Boulanin, *Pandekty i Taktikon, Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 292.

38. *Katalog belorousskikh izdanij kirilovskogo šrifta XVI-XVII vv.* Leningrad, 1973, vyp. 1, No 23.

39. *Kniga prepodobnago otca našego Nikona, igoumena Černyja gory... Pocaev*, 1795. D.M. Boulanin, *Pandekty i Taktikon, Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 293.

40. D.M. Boulanin, *Pandekty i Taktikon, Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 294.

41. Varlaam (arkhimandrit), *Obozrenie roukopisej sobstvennoj biblioteki prepodobnogo Kirilla Belozerskogo. – COIDR (1860)*, kn. 2, σ. 45-65.

42. A. Popov, *Istoriko-literaturnyj obzor drevnerousskikh polemičeskikh sočinenij protiv latinian (XI-XV v.)*, Moskva, 1875, σ. 289, 296.

43. H. Miklas, *Zur kirchenslavischen Überlieferung der Häresiengeschichte des Johannes von Damaskus. – In: Festschrift für Linda Sadnik zum 70. Geburtstag.* Freiburg im Breisgau, 1981, σ. 323-387. Γιὰ μία πληρέστερη βιβλιογραφία βλ. στοῦ D.M. Boulanin, *Pandekty i Taktikon, Slovar' knižnikov*, ὁ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 292-294.

Πανδέκτη τοῦ μοναχοῦ Ἀντίοχου⁴⁴, τὸ *Prolog (Συναξάρι)*⁴⁵, τὸ Ἐκατοντακέφαλο τοῦ Γενναδίου⁴⁶, τὸ ἔργο *Χρυσορρήμων*⁴⁷, κ.ἄ., πού ὄλα τόσο ἀγαπήθηκαν ἀπὸ τὸν Ρῶσο ἀναγνώστη.

Κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς ἐξάπλωσης αὐτοῦ τοῦ γραπτοῦ μέρους τῆς Παράδοσης σημαντικὸ ρόλο ἔπαιξαν καὶ ὀρισμένοι παράγοντες, ὅπως: ἡ θέληση τοῦ ἡγεμόνα, τὰ συνοικέσια τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς μετὸς ρώσους ἡγεμόνες, ἡ διάδοση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας στή Ρωσία τοῦ Κιέβου καὶ ἡ διοίκηση τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ Ἑλληνας κληρικούς κ.ἄ.

44. Ὁ *Πανδέκτης* τοῦ Ἀντίοχου, (ἢ *Πανδέκτης τῆς Ἁγίας Γραφῆς*, PG, 89, 1485-1850) πιστεύεται ὅτι μεταφράστηκε στὰ σλαβικά τὸν 10ο αἰώνα. Τὸ παλιότερο γνωστὸ ἀντίγραφο εἶναι τοῦ 11ου αἰώνα καὶ σήμερα βρίσκεται στὸ Κρατικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο (GIM, συλλογὴ τῆς Μονῆς τῆς Ἀναστάσεως, No 30), στή Μόσχα, βλ. M. Boulanin, *Slovar knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 290-292. Γιὰ τὴν περιγραφή τοῦ χειρογράφου βλ. *Svodnyj katalog slavianorousskikh roukopisnykh knig, khroniašikhsia v SSSR. XI-XIII vv.* Moskva, 1984, No 24, σ. 66-67. Ἐνα μεγάλο μέρος τῆς ἠθικῆς διδασκαλίας ἀπὸ τὸν *Πανδέκτη* τοῦ Ἀντίοχου πέρασε στὸ ρωσικὸ συναξάρι (*Prolog*).

45. Ἀνάμεσα στὰ πρώτα ἔργα πού μεταφράστηκαν στὴν παλαιὰ Ρωσία γιὰ τίς ἀνάγκες τῆς λατρείας ἦταν καὶ τὸ Συναξάρι. Ὁ τίτλος *Prolog*=Πρόλογος μετὴν ἔννοια Συναξάρι προέκυψε –ὅπως φαίνεται– ἀπὸ λάθος καὶ ἦταν σέ χρῆση μόνον στή Ρωσία, γιατί ἡ λέξη πρόλογος θεωρήθηκε ἀπὸ τὸν μεταφραστὴ ὡς τίτλος τοῦ χειρογράφου. Σήμερα εἶναι γνωστὰ περίπου τρεῖς χιλιάδες χειρόγραφα σέ τρεῖς βασικὲς μορφές: 1) τὸ Σλαβικὸ Συναξάρι, 2) τὴν 1η ρωσικὴ παραλλαγή, 3) τὴ 2η ρωσικὴ παραλλαγή. Τὸ πιὸ παλαιὸ χειρόγραφο περιλαμβάνει τὸ Σλαβικὸ Συναξάρι σέ ἓνα μοναδικὸ ἀντίγραφο τοῦ 12ου αἰώνα καὶ φυλάσσεται στὴν Ἐθνικὴ βιβλιοθήκη τῆς Πετρούπολης (*Sofijskoe sobranie*, No 1324, 1-ja c.), βλ. E.A. Fet, *Prolog, Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 376-384.

46. Τὸ Ἐκατοντακέφαλο τοῦ Γενναδίου ἦταν γνωστὸ στή Ρωσία ἀπὸ τὸν 11ο αἰώνα, ἀφοῦ περιλαμβάνεται στὸ *Izbornik* τοῦ ἔτους 1076. Τὸ παλιότερο ἀντίγραφο στὰ ρωσικά εἶναι τοῦ 12ου αἰώνα καὶ βρίσκεται στὴν Κρατικὴ βιβλιοθήκη τοῦ Λένιν στή Μόσχα (*Sobranie Tr.-Serg. Lavry*, No 12). Ἀκόμη, τὸ Ἐκατοντακέφαλο ἀποτελεῖ μέρος τῆς συλλογῆς *Zlataja cer'* καὶ συνήθως τὸ συναντᾶ κανεὶς σέ κώδικες μετὰ φιλοσοφικὸ καὶ ἀσκητικὸ περιεχόμενο, βλ. O.V. Tvorogov, *Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 448-449.

47. Ἡ συλλογὴ *Χρυσορρήμων* εἶχε μεγάλη διάδοση κατὰ τοὺς αἰῶνες 12ο-17ο καὶ σώζεται σέ δύο μορφές: στὴν διεξοδική μετὰ 138 Λόγους καὶ στή σύντομη μετὰ 67. Ἡ γραμματεία τῆς παλαιᾶς Ρωσίας ἐπωφελήθηκε ἀπὸ τὴν ὕλη τοῦ *Χρυσορρήμονα* γιὰ τὴ διαμόρφωση διαφόρων ἄλλων συλλογῶν, ὅπως τοῦ *Zlatousta* καὶ τοῦ *Tvorzestvennik*, βλ. M.S. Fomina, *Zlatostroj, Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 187-190.

Ἡ θέληση τοῦ ἡγεμόνα

Σέ μία ἐποχή ὅπου ἡ θέληση τοῦ ἡγεμόνα ἦταν νόμος εἶχε μεγάλη σημασία πού ὁ Βλαδίμηρος καί οἱ διάδοχοί του ὄχι μόνο ἦσαν θαυμαστές τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλά καί τό γεγονός ὅτι καί φιλοδοξοῦσαν νά καταστήσουν τό Κίεβο ἕνα πολιτιστικό κέντρο ἀντάξιο τῆς Βασιλεῦσας⁴⁸. Ἔτσι συνέβαλαν ἀποτελεσματικά ὄχι μόνο στή θεμελίωση ἑνός ἄλλου ἀνώτερου πολιτισμοῦ, ἀλλά καί στήν ἀφομοίωσή του.

Τά συνοικέσια

Ἄν καί κατά κανόνα τά συνοικέσια τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς μέ ξένους ἡγεμόνες εἶχαν πολιτική σκοπιμότητα, ὥστόσο αὐτά πάντα ἐπηρέαζαν καί πολιτιστικά τήν αὐλή τῆς ἄλλης χώρας.

Ἐνα μέσο πίεσης τοῦ ἀσθενέστερου λαοῦ πρὸς τόν ἰσχυρότερο – καί στήν προκειμένη περίπτωση ἀναφέρομαι στίς σχέσεις τῶν Ρώσων τοῦ Κιέβου με τό Βυζάντιο ὡς τό 1043, ὅπου ἔχουμε τήν τελευταία ἔνοπλη ἐχθρική ἐνέργεια⁴⁹ τῶν Σλάβων τῆς Ἀνατολῆς πρὸς τήν αὐτοκρατορία –, ὄχι μόνο πρὸς διεκδίκηση κάποιων προνομίων, ἀλλά καί γιά τή δημιουργία ἐντυπώσεων, ἢ τήν ἐπισήμανση τῆς ὑπαρξῆς του, καί τέλος γιά νά πληγώσει τό γόητρο τοῦ ἰσχυρότερου, τοῦ θεωροῦμενου ἀήτητου, ὅπως ἦταν ἡ Βυζαντινή αὐτοκρατορία, ἦσαν οἱ παρενοχλήσεις καί οἱ ἐπιδρομές⁵⁰ στά παράλια τοῦ Βυζαντίου, πού πολλές φορές ἔφθαναν

48. N. Karamzin, *Istorija gosudarstva rossijskogo*, SPb., 1830-1833, τ. 2, σ. 27-28, 43-44. Ἡ μετάφραση στά ἑλληνικά μέ τίτλο: *Ἱστορία τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Ρωσίας* πραγματοποιήθηκε ἀπό τόν Κ. Κροκιδά καί Π. Ρομπότη, Ἀθήνα, 1856-1859, τ. 12, Ja. N. Šarov, *Političeskie koncepcii o meste strany v mire v obšestvennoj mysli rousi XI-XIV vv. Drevnešie gosudarstva na territorii SSSR. Materialy i issledovanija* 1987 god, Moskva, 1989, σ. 160-161.

49. Πράγματι ἀπό τά μέσα του 11ου αἰῶνα ἡ συμπεριφορά τῆς Ρωσίας πρὸς τό Βυζάντιο εἶναι πολύ διαφορετική. Ἀρχίζει, μπορεῖ νά πεί κανεῖς, μία νέα εἰρηνική περίοδος χωρίς ἀπρόοπτα, ὅπως παρατηρεῖ καί ὁ Μ. V. Levčenko (βλ. *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, ὁ.π., σ. 546). Παρατηροῦνται αἰσθητές μεταβολές στή διοίκηση τῆς κρατικῆς μηχανῆς. Ὑπάρχει ἕνα κράτος μέ κοινωνική πρόνοια καί φροντίδα, τό ὁποῖο πλέον ἀδυνατεῖ νά διατηρεῖ μία μεγάλη στρατιωτική δύναμη. Ἔτσι οἱ ἐφοδοί, πού οἱ προηγούμενοι ἡγεμόνες πραγματοποιοῦσαν ὡς τώρα μέ μεγάλη εὐκολία καί ἀπό κάποια ἔξη νομαδικῆς ζωῆς καί τυχοδιωτικῆς συμπεριφορᾶς, ἀνήκουν στό παρελθόν.

50. Τήν ἔξη αὐτῶν τῶν ἐφόδων τῶν Σλάβων τήν περιγράφει ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος (τ. 3ος, σ. 79, ἔκδοση Βόννης): «Ἄμα διαλυομένου τοῦ πάγου, κατά τόν

καί ὡς τήν ἴδια τήν Κωνσταντινούπολη. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, τοῦ ἰσχυροῦ, ἡ ἀποκλιμάκωση καί διευθέτηση αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῶν ἐντάσεων γινόταν μέ τήν προσφορά πλούσιων δώρων, τίτλων καί στήν ἀνάγκη καί μέ τή σύναψη κάποιου γάμου.

Τά σημαντικότερα ἀπό αὐτά τά συνοικέσια πού ἡ βυζαντινή αὐλή πραγματοποίησε ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Βλαδίμηρου καί ὡς τήν πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης εἶναι:

– Στά 990 αὐτό τοῦ Βλαδίμηρου (979-1015) μέ τήν πορφυρογέννητη Ἄννα⁵¹, ἀδελφή τοῦ Βασιλείου Β΄ (976-1025) καί τοῦ Κωνσταντίνου Η΄ (1025-1028).

Ὁ Βλαδίμηρος μέ τήν προϋπόθεση ὅτι θά λάβαινε ὡς σύζυγο τήν πορφυρογέννητη Ἄννα βοήθησε μέ 6000 πολεμιστές τόν Βασίλειο Β΄ καί τόν Κωνσταντίνο Η΄ νά καταστείλουν τήν ἐξέγερση τῶν στρατηγῶν Βάρδα Σκληροῦ καί Βάρδα Φωκά. Οἱ αὐτοκράτορες δέχτηκαν μέ τόν ὄρο ὅτι τόσο ὁ ἴδιος ὁ Βλαδίμηρος ὅσο καί ὁ λαός του θά ἀσπάζονταν τόν χριστιανισμό⁵². Ὅμως ὕστερα ἀπό ὄλα αὐτά, στά 989, καθῶς οἱ

ἀπρίλιον μῆνα, οἱ Ρῶς, ἔθνος σκανδιναῦκόν, καταρτίζοντες πρότερον μονόξυλα, καί ἀπό Κιόβου ὀρμώμενοι κατείρχοντο κατά ἰούνιον διά τοῦ Δανάπρεως μέχρι τοῦ Πόντου, καί τούτου πάλιν τά παρᾶλια παραπλέοντες εἰσώρμαν εἰς τό Στενόν, πᾶν τό προστυχόν διαρπάζοντες· τό δέ φθινόπωρον ἐπανέκαμπτον οἴκαδε, τήν λείαν αὐτῶν ἀποκομίζοντες», βλ. Σταυράκη Ἀρίσταρχου, Φωτίου, πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Λόγοι καί Ὁμιλίες, Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1900, τ. Β΄, σ. 1, πρβλ. Χρ. Λασκαρίδη, Ὁ Φώτιος στή ρωσική παράδοση καί γραμματεία. Μνήμη ἁγίων Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καί Μεγάλου Φωτίου, ἀρχιεπισκόπων Κωνσταντινουπόλεως. Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Συμπόσιον τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Θεσσαλονίκη, 14-17 Ὀκτωβρίου 1993, σμ. 83.

51. Ἡ πριγκίπισσα Ἄννα εἶναι ἡ δευτέρα γυναῖκα τοῦ Βλαδίμηρου. Ὁ Βλαδίμηρος (τρίτος γιός τοῦ Sviatoslav 960-972), ἡγεμόνας τοῦ Νόβγκοροντ ἀπό τό 970 θέλει ὡς σύζυγό του τήν Rogneda, κόρη τοῦ βασιλιᾶ τῆς Πολωνίας Rogvolod. Ὅμως ἡ Rogneda, ἐπιδιώκοντας ἄν παντρευτεῖ τόν Jaropolk (972-979, δεύτερο γιό τοῦ Sviatoslav), ὁ ὁποῖος ἤδη ἦταν ἡγεμόνας τοῦ Κιέβου, ἀπορρίπτει τήν πρόταση τοῦ Βλαδίμηρου. Τότε (978;) ὁ τελευταῖος σκοτώνοντας τόν πατέρα καί τά ἀδέλφια τῆς Rogneda τήν νυμφεύεται μέ τή βία, βλ. O.V. Tvorogov *Drevnija Rous'. Sobytija i lioudi*, Sankt-Peterbourg, 1994, σ. 10.

52. Κεδρηνός, PG., 122, 176-180, Λέων Διάκονος, PG, 117, 905-908, Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία I*, 13, πρβλ. M. Grouševskij, *Ilioustravana istorija Oukraini*, Kiïv-L'viv, 1913 (πρόκειται γιά ἐπανέκδοση τοῦ 1992), σ. 78-79, M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, ὄ.π., σ. 542, A. Kartašev, *Očerki po istorii rousskoj cerkvi*, τ. 1, σ. 114-116, Vladimir Vodoff, *Naissance de la chrétienté Russe*, ὄ.π., σ. 66, Βλασίου Φειδᾶ,

Ἕλληνες δὲν ἔδειξαν προθυμία νά ἐκπληρώσουν τήν ὑπόσχεσή τους, ὁ ἡγεμόνας τοῦ Κιέβου κατέλαβε τό ὄχυρό τῶν Βυζαντινῶν στήν Κριμαία, τή Χερσώνα, πράγμα πού ἀνάγκασε τοὺς τελευταίους νά δώσουν στόν Βλαδίμηρο τήν πριγκίπισσα Ἄννα γιά σύζυγο.

– Στά 1052 ὁ Vsevolod (1077-1093), γιός τοῦ Jaroslav (1019-1054), νυμφεύεται τήν πριγκίπισσα Μαρία, κόρη τοῦ Κωνσταντίνου Μονομάχου, ἀπό τήν ὁποία ἀποκτᾶ τόν Βλαδίμηρο Μονομάχο (1113-1125)⁵³.

Καί αὐτός ὁ γάμος εἶχε πολιτική σκοπιμότητα. Ὁ Jaroslav, γιός τῆς πορφυρογέννητης Ἄννας ἐπιδίωξε τά παιδιά του⁵⁴ νά παντρευτοῦν μέλη τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς, ἀλλά οἱ Ἕλληνες ὡς τό 1052 ἐπιμελῶς τό ἀπέφευγαν⁵⁵. Καθώς ὁμως οἱ σχέσεις τοῦ Κιέβου μέ τήν Κωνσταντινούπολη τήν περίοδο αὐτή ἐξακολουθοῦσαν νά εἶναι τεταμένες, γιατί, παρά τήν εἰρήνη στά 1046, ὁ Jaroslav, ὁ ὁποῖος στά 1043 εἶχε στείλει τόν γιό του τόν Βλαδίμηρο, κατά τῆς Κωνσταντινούπολης δέν λησιμόνησε τήν ἦττα καί τήν ταπείνωση πού δέχτηκε ἀπό τοὺς Ἕλληνες. Μία ἀπό τίς ἀντιδράσεις του ἦταν νά μὴν περιμένει τήν ἀποστολή νέου μη-

⁵³ Ἐκκλησιαστική ἱστορία τῆς Ρωσίας, ὁ.π., σ. 37-38, Orest Soubtel'nij, *Oukraina istorija*, 2-e vidannia, Kiïv, 1992, σ. 42, O.V. Tvorogov *Drevnija Rous'*, ὁ.π., σ. 10.

⁵⁴ Polnoe Sobranie Rousskikh Letopisej (στό ἐξῆς: *PSRL*, τ. 1 (1926), σ. 69, M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, ὁ.π., σ. 400, 468, 544, O.V. Tvorogov *Drevnija Rous'*, ὁ.π., σ. 12, 15, 16.

⁵⁵ Εἶναι ἄξιο ἀπορίας πῶς ἡ μητέρα του δέν τοῦ ἐξασφάλισε γιά νύφη κάποια βυζαντινὴ πριγκίπισσα, γιατί ὁ ἴδιος νυμφεύθηκε τήν Ingigerda, κόρη τοῦ βασιλιᾶ τῆς Σουηδίας Olafa. Ὁ γιός του Izislav (1069-1073) στά 1043 πῆρε τήν κόρη τοῦ βασιλιᾶ τῆς Πολωνίας Mesko Β' Gertroud, ἀδελφή τοῦ Kazimir. Ὁ δευτερός του γιός, ὁ Sviatoslav (1073-1076), γύρω στά 1043-1047, ὅπου οἱ σχέσεις τοῦ Κιέβου μέ τοὺς Ἕλληνες ἦσαν ἐχθρικές, ἔχει ὡς πρώτη γυναίκα τήν Kilikija ἀπό κράτος ἐχθρικό πρὸς τό Βυζάντιο καί τή δεύτερη, τήν Oda, κόρη ἑνός γερμανοῦ δούκα ἀπό τή Σαξονία. Οἱ κόρες τοῦ Jaroslav ἔγιναν βασίλισσες: Ἡ Anastasija τῆς Οὐγγαρίας καί ἡ Elizaveta τῆς Νορβηγίας καί στή συνέχεια τῆς Δανίας, ἡ Anna ἀπό τό 1051 ὡς τό 1060 τῆς Γαλλίας, κατόπιν, ὅταν χήρευσε τήν ἀπήγαγε ὁ δούκας τῆς Κρέπα καί τοῦ Βαλούα καί ὑπῆρξε γυναίκα του ὡς τό θάνατό του, βλ. M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, ὁ.π., σ. 402, D.A. Avdousin, *Sovremennyj antinormanzizm. Voprosy Istorii* (1988), No 7, σ. 23-24, Kh. Lovmian'skij, *Rous i normanny. Perebod s pol'skogo*, Moskva 1985, πρβλ. O.V. Tvorogov, *Drevnija Rous'*, ὁ.π., σ. 12-13.

⁵⁶ Ὁ Kartašev κρίνοντας τά γεγονότα αὐτῆς τῆς περιόδου θά παρατηρήσει πῶς οἱ Ρῶσοι πάντα ἔφθαναν σέ πόλεμο μέ τοὺς Ἕλληνες προκειμένου οἱ τελευταῖοι νά καταδεχτοῦν νά τοὺς παραχωρήσουν κάποια ἀπό τά ὑψηλά («ἀριστοκρατικά») ἀγαθά, βλ. *Očerki rousskoj cerkvi*, ὁ.π., τ. 1, σ. 169.

τροπολίτη ἀπό τόν Πατριάρχη στή θέση τοῦ Θεόπεμπτου, καί στά 1051 ὄρισε ὁ ἴδιος τόν ρῶσο μοναχό τῆς μονῆς Πετσέρσκι Ἰλαρίωνα.

– Ἡ δεῦτερη γυναίκα τοῦ Jourij Dolgoroukij (1149-1150), ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ τρίτος γιός του Βλαδίμηρου Μονομάχου, προέρχεται ἀπό τήν αὐλή τοῦ Βυζαντίου. Καί καθὼς αὕτη μετὰ τό θάνατο τοῦ συζύγου της ἐκδιώκεται ἀπό τόν Andrej Bogolioubskij, γιό τῆς πρώτης συζύγου τοῦ Jourij βρῖσκει καταφύγιο μέ τά τρία παιδιά της στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ὁ αὐτοκράτορας Μανουήλ Α΄ τῆς παραχώρησε μία πόλη στόν Δούναβη⁵⁶.

Στό πρώτο τέταρτο τοῦ 12ου αἰώνα οἱ κόρες τριῶν ἡγεμόνων παντρεύονται στήν Κωνσταντινούπολη μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας, ἦτοι:

– Στά 1106 ἡ κόρη τοῦ ἡγεμόνα τῆς Γαλικίας Volodar' (+1122) παντρεύεται ἕνα ἀπό τούς γιούς τοῦ Ἀλέξιου Α΄ (1081-1118), τόν Ἀνδρόνικο ἢ τόν Ἰσαάκιο⁵⁷.

– Τήν ἴδια περίπου περίοδο καί ἡ κόρη τοῦ Βλαδίμηρου Μονομάχου (1113-1125) Μαρία παντρεύεται στήν Κωνσταντινούπολη μέ μέλος τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας⁵⁸.

– Στά 1122 ἡ Εὐπραξία, κόρη τοῦ ἡγεμόνα Mstislav (1125-1132) καί ἐγγονή τοῦ Μονομάχου, παντρεύεται τόν Ἀλέξιο, πού εἶναι ὁ πρῶτος γιός τοῦ Ἰωάννη Β΄ (1118-1143)⁵⁹.

– Στά 1136 ὁ Boris Kolomanovič, γιός τῆς κόρης τοῦ Βλαδίμηρου Μονομάχου Εὐθυμίας, νυμφεύεται μέ συγγενή τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Β΄⁶⁰.

56. *Ipat'evskaja letopis'* pod 1162 g., σ. 357 *PSRL*, τ. II (1926), σ. 91, πρβλ. M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, ὁ.π., σ. 468, 469, 480, 485, 493.

57. *PSRL*, τ. II (1926), σ. 143, τ. IX, σ. 139, πρβλ. M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, ὁ.π., σ. 469, 476.

58. *PSRL*, τ. II (1926), σ. 143, πρβλ. M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, ὁ.π., σ. 469.

59. *PSRL*, τ. II (1926), σ. 143, *Ipat'evskaja letopis'* pod 1123 g. πρβλ. M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, ὁ.π., σ. 469, 477. Συμμερίζομαι τήν ἄποψη τοῦ Kh. Loparev (βλ. Brak Mstislavny (1122). *Vizantijskij Vremennik* (στό ἐξῆς VV), τ. IX (1902), σ. 418-445) ὅτι ὁ Ἀλέξιος αὐτός εἶναι ὁ πρῶτος γιός τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Β΄, ἐνώ ὁ S. Papadimitriou (βλ. Brak Mstislavny s Alexeem Komninom, VV, τ. XI (1904), σ. 75-98), πιστεύει ὅτι πρόκειται γιά τόν γιό τοῦ σεβαστοκράτορα Ἰσαακίου, ἀδελφοῦ τοῦ αὐτοκράτορα.

60. M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, ὁ.π., σ. 478.

– Στά 1193 ή έγγονή του Sviatoslav (1181-1194) παντρεύεται μέ ένα μέλος της βασιλικής οίκογένειας της δυναστείας των Άγγέλων⁶¹.

– Στά 1195 ή πριγκίπισσα Evfimija παντρεύεται μέ μέλος και πάλι της δυναστείας των Άγγέλων⁶².

– Τέλος στά 1411 μέ 1414 μέ τή μεσολάβηση του μητροπολίτη Κιέβου Φωτίου (1408-1431) έχουμε τόν γάμο του διαδόχου του βυζαντινού θρόνου Ίωάννη Η΄ Παλαιολόγου, μέ τή δεκάχρονη Άννα, κόρη του μεγάλου δούκα Vasilij I Dmitrevič (1389-1425)⁶³. ‘Η πολιτική σκοπιμότητα⁶⁴ και αὐτοῦ του συνοικέσιου εἶναι καταφανής. Ὡστόσο λίγα χρόνια μετά, στά 1417, ή μικρή Άννα πέθανε ἀπό ἐπιδημία χολέρας στή Μόσχα.

Ἡ ἑλληνική παιδεία

Περνώντας στήν επίδραση της ἑλληνικῆς παιδείας στή Ρωσία του Κιέβου θά ἔλεγα πώς αὐτή ἦταν μία πνοή ζωῆς και μία ἠλιαχτίδα δικαίωσης πρὸς τόν νεοφώτιστο σλαβικό κόσμο της Ἀνατολῆς.

Ὅταν ὁ Βλαδίμηρος, ἐκθαμβος ἀπό τήν ἰσχύ, τόν πλοῦτο και τό μεγαλειό της Βασιλεύουσας, ὀδήγησε τή χώρα στόν χριστιανισμό, ἐπιδίωκε μέ τήν ἀλλαγὴ της πίστες νά μεταμορφώσει τόν λαό του σέ μία καλλιεργημένη και ἀνεπτυγμένη ἐθνότητα, ὅπως ἦταν τό Βυζάντιο.

Πράγματι ὑπῆρξε μία γιγαντιαία προσπάθεια γιά τή μετάδοση τῶν φώτων του Βυζαντίου και ὅπως ἀναφέρει και τό πρῶτο χρονικό, τό *Povest' vremennykh let*, ὁ Βλαδίμηρος (979-1015) ἔδωσε ἐντολή νά «συγκεντρώσουν τά παιδιά της ἄρχουσας τάξης και νά ἀρχίσουν νά τά μαθαίνουν γράμματα»⁶⁵.

61. M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, δ.π., σ. 496, 497.

62. M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, δ.π., σ. 469.

63. PSRL, τ. 11 (1926), σ. 217, A.I. Sobolevskij, *Perevodnaja literatoura Moskovskoj Roui XIV-XVII v.*, SPB., 1903, σ. 9, G.M. Prokhorov, Fotij, *Slovar' knižnikov i knižnosti*, τεῦχος 2 (1989), τ. 2, σ. 476, 477, Χρ. Λασκαρίδης, *Μάξιμος ὁ Γραικός και οἱ ἐκκλησιαστικές ἐπιδιώξεις της Μόσχας*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 184-185.

64. ‘Η τέχνη της χρυσο-υφαντικῆς ἀποθανάτισε τό γεγονός αὐτό στόν «μέγα σάκκο του Φωτίου», ὅπου δεσπόζει ή εἰκόνα του Ίωάννη Η΄ Παλαιολόγου και της πρώτης του συζύγου Άννας μέ ἑλληνικές και σλαβικές ἐπιγραφές, βλ. Ίακώβου Δημοπούλου, *Τό ἐν Μόσχα συνοδικόν σκευοφυλάκιον*, ἐν Ἀθήναις 1900, σ. 52-53.

65. PSRL, τ. 1, σ. 51.

Τὴν ἴδια πολιτικὴ ἀκολουθήσαν καὶ ὅλοι οἱ διάδοχοί του. Ἔτσι στὰ 1030 ὁ Jaroslav ὁ Σοφός (1019-1054) κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ χρονικοῦ ἐρχόμενος στό Νόβγκοροντ συγκέντρωσε ἀπὸ τὰ παιδιά τῶν εὐγενῶν καὶ τῶν ἱερωμένων 300 ἄτομα καὶ ἴδρυσε σχολεῖο γιὰ νὰ ἀποκτήσουν ἀνώτερη μόρφωση⁶⁶. Λίγο ἀργότερα, στὰ 1037, ὁ αὐτὸς ἡγεμόνας, ἀφοῦ στό Κίεβο συγκέντρωσε ἓνα πλῆθος μορφωμένων ἀνθρώπων, διοργάνωσε κέντρο μετάφρασης καὶ ἀντιγραφῆς βιβλίων κατευθεῖαν ἀπὸ τὰ ἑλληνικά, καὶ ἴδρυσε τὴν πρώτη βιβλιοθήκη στό χῶρο τῆς Ἁγίας Σοφίας⁶⁷.

Παρόμοια κέντρα ἰδρύθηκαν καὶ σέ ἄλλα μέρη. Ὁ Vsevolod (1077-1093), γιὸς τοῦ Jaroslav, συνεχίζει τὸ μορφωτικὸ ἔργο τοῦ πατέρα, ἐνῶ ἡ ἀδελφή του Ἄννα ἰδρύει σχολεῖο στή μονὴ Andreevskij τοῦ Κιέβου. Ὁ Roman (1175-1176), γιὸς τοῦ Rostislav, ἰδρύει σχολεῖο στό Σμολένσκ. Ἀκόμη σχολεῖα ἰδρύονται στό Κούρσκ, στό Βλαδίμηρο, στό Ροστόβ, στό βόρειο Νόβγκοροντ, στή Γαλικία, στήν Πέριμ καὶ πολὺ ἀργότερα στή Μόσχα⁶⁸, κ.ἄ.

Ὅτι στή Ρωσία τοῦ Κιέβου ὑπῆρξε ὀργανωμένη ἀνώτερη ἑλληνικὴ παιδεία, αὐτὸ εἶναι κάτι πού δέν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ⁶⁹. Ὡστόσο, κατὰ περιόδους, ὑπῆρξε καὶ κάποια σύγχυση ἀπὸ μέρους τῶν μελετητῶν. Ἀπὸ τὴ μία ὁ Goloubinskij ἀναρωτιέται πῶς στήν πορεία τῆς αὐτῆς ἡ παιδεία χάθηκε, χωρὶς νὰ ἀφήσει ἴχνη⁷⁰, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ Μέγεντορφ, θέτοντας τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἦταν εὐρέως διαδεδομένη ἀνάμεσα στοὺς Ρώσους, καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι κάτι τέτοιο δέν συνέβαινε⁷¹. Ἐκατὸν δώδεκα χρόνια νωρίτερα, στὰ 1869, στό ἴδιο συμπέρασμα μέ τὸν Μέγεντορφ εἶχε καταλήξει καὶ ὁ Ikonnikov⁷².

Καὶ ὁμως δέν μπορεῖ νὰ ἔχουν ἔτσι τὰ πράγματα. Ἀρχικά θὰ ἔλεγα ὅτι ὁ διαχωρισμὸς τῆς ἔννοιας «ἑλληνικὸς πολιτισμὸς» ἀπὸ τὸ ὄργανο

66. PSRL, τ. 1, 136, πρβλ., M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, ὁ.π., σ. 448.

67. PRSL, τ. 1, 151-152.

68. V. Ikonnikov, *Opyt izsledovanija*, ὁ.π., σ. 4.

69. A. Kartašev, *Očerki po istorii cerkvi*, ὁ.π., τ. 1, σ. 255-262.

70. V. Kartašev, *Očerki po istorii rousskoj cerkvi*, ὁ.π., σ. 257.

71. I. Μέγεντορφ, *Βυζάντιο καὶ Ρωσία*, Ἀθήνα, 1981, σ. 48.

72. V. Ikonnikov, *Opyt izsledovanija o koul'tournom značenii Vizantii v rousskoj istorii*, ὁ.π., σ. 54.

του, τήν ἑλληνική γλώσσα, θά βοηθοῦσε στήν καλύτερη τοποθέτηση τοῦ θέματος καί στήν ἐξαγωγή ἀσφαλέστερων συμπερασμάτων.

Ἄπό ἀρχαιοτάτων χρόνων τά βόρεια παράλια τοῦ Εὐξείνου Πόντου εἶχαν ἕναν ἑλληνισμό, πού ἔσφυζε ἀπό δύναμη καί δράση. Συνεπῶς ἡ ὑπαρξη τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου εἶναι αὐτή πού προετοίμασε πνευματικά τούς λαούς στόν χώρο αὐτό γιά νά δεχτοῦν τόν χριστιανισμό, γιατί, ὅπου προηγήθηκε ὁ ἑλληνισμός, ἐκεῖ εὐκολότερα βρῆκε πρόσφορο ἔδαφος καί ἡ χριστιανική θρησκεία⁷³. Αὐτός ὁ συλλογισμός ἀποκτᾶ ιδιαίτερη σημασία, ἂν λάβει κανεῖς ὑπόψη ὅτι οἱ Σλάβοι τῆς Ἀνατολῆς στο τελευταῖο στάδιο τῆς εἰδωλολατρικῆς των προείας, ζώντας κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, χρησιμοποιοῦσαν – ὅπως πιστεύεται – κάποια γραπτά σημεῖα μέ ἑλληνικούς χαρακτήρες⁷⁴. Στή Ρωσία, λοιπόν, τοῦ Κιέβου τόσο ἡ ἑλληνική παιδεία ὅσο καί ἡ ἑλληνική γλώσσα ἦσαν διαδεδομένες σέ πολύ ἱκανοποιητικό βαθμό, γιατί: Πρῶτο, πού εἶναι καί τό βασικότερο, ἐδῶ ὑπῆρχαν πολλοί Ἑλληνες⁷⁵, Δεύτερο, ἡ ἑλληνική γλώσσα, ἐκτός ἀπό τή χρήση της στή λατρεία – ὅπως πολύ σωστά παρατηρεῖ καί ὁ Vodoff – ἦταν αὐτή πού, ἰδιαίτερα στήν αὐλή τοῦ Βλαδίμηρου καί τῆς Ἄννας, πρέπει διακριτικά νά διεισδύσει στή διοίκηση, Τρίτο, τά θεσπίσματα τῆς περιόδου αὐτῆς, πού ἀφοροῦσαν ἐκκλησιαστικά θέματα, πιθανότατα συντάσσονταν στά ἑλληνικά, ἀφοῦ καί οἱ ἐπιγραφές τῶν σφραγίδων ἦσαν καί αὐτές στήν ἴδια γλώσσα⁷⁶, καί τέλος Τέταρτο, θά ὑπενθύμιζα ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου ἦταν ἕνας σταθερός παράγοντας στήν ἐξάπλωση καί τήν ἐπικράτηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας.

Στό θέμα τῆς παιδείας ἡ ἐπιδίωξη τοῦ Βλαδίμηρου νά μυήσει τόν λαό του στόν πολιτισμό τοῦ Βυζαντίου δέν ἦταν μάταιη. Ὁ προικισμένος αὐτός καί διορατικός ἡγεμόνας, ὅπως πολύ ὀρθά ἐπισημαίνουν ὁ M.S. Grouševskij⁷⁷ καί ὁ A. Kartašev⁷⁸, ὀραματιζόταν τή νέα γενιά τῆς

73. Β. Τατάκη, *Ἡ συμβολή τῆς Καππαδοκίας στή χριστιανική σκέψη*, Ἀθήνα, 1960, σ. 17.

74. S.G. Pouškariev, *Obzor rousskoj istorii*, Νῆιου-Ἰορκ, 1953, σ. 45, σημ. 11.

75. V. Ikonnikov, *Opyt izsledovanija o koul'tournom značenii Vizantii v rousskoj istorii*, ὁ.π., σ. 53.

76. Vladimir Vodoff, *Naissance de la chrétienté russe*, ὁ.π., σ. 105.

77. M.S. Grouševskij, *Očerki istorii oukrainskogo naroda*, 2-e izdanie (ἐπανεκδόση τοῦ 1911), Kiev, 1991, σ. 57.

78. A. Kartašev, *Očerki po istorii rousskoj cerkvi*, ὁ.π., τ. 1, σ. 255.

ἀριστοκρατίας – περνώντας ὅλα τὰ στάδια τῆς καινούργιας παιδείας –, νά γίνεται ὁ πνευματικός ὁδηγός ὅλης τῆς Ρωσίας.

Ἡ ἀγάπη πρὸς τὴ μάθηση δέν εἶναι κάτι πού ἔρχεται κατόπιν ἐντολῆς ἀπὸ τὴ μία στιγμή στὴν ἄλλη. Πολύ περισσότερο στὴν παλαιὰ Ρωσία ὅπου εἶχε ἐπικρατήσει ἡ ἄποψη ὅτι ἡ μόρφωση δέν ἦταν ἔργο τοῦ ἀπλοῦ πολίτη, ἀλλὰ μόνο τῶν ἀνθρώπων τῆς Ἐκκλησίας⁷⁹. Ἦδη τὸν 12ο αἰῶνα ἔλεγαν: «Ἔχουμε γυναῖκα καὶ τρέφουμε παιδιὰ· ὑπηρετοῦμε τὸν ἡγεμόνα, στηρίζουμε τὴν ἐξουσία καὶ ἀσχολούμαστε μέ τὴν τέχνη μας». Καὶ συμπλήρωναν: «Δέν εἶναι δική μας δουλειά νά ἀσχολούμαστε μέ τὴν ἀνάγνωση βιβλίων· αὐτό εἶναι ἔργο τῶν καλογήρων»⁸⁰. Ἀκόμη καὶ αὐτός ὁ χρονογράφος δέν ἀποκρύπτει τὴν ἐντονη ἀντίδραση τῶν γονέων καὶ τῶν παιδιῶν, οἱ ὅποιοι ἔβλεπαν τὸ σχολεῖο καὶ τὴν ἐπιστήμη κάτι σὰ βασιανιστήριο: «οἱ μητέρες ἔκλαιγαν – γράφει – γιὰ τὰ παιδιὰ τους σὰ νά εἶχαν πεθάνει»⁸¹. Ἡ Ρωσία δέν ἦταν Βυζάντιο καὶ ὁ καταναγκασμός καὶ ἡ βίαιη προσαγωγή τῶν μαθητῶν στό σχολεῖο δέν ἔλυνε τὸ πρόβλημα.

Ὅμως ἡ φιλότιμη προσπάθεια τοῦ Ἑλλήνα διδασκάλου γιὰ τὴ δημιουργία ὀργανωμένης σχολικῆς μόρφωσης ἀπέδωσε στὸν καιρὸ τῆς. Συνεπῶς ἡ παιδεία αὐτὴ ὄχι μόνο ἔχνη ἄφησε, ἀλλὰ καὶ ἀνεπανάληπτα ἀριστουργήματα. Καὶ ἀναφέρομαι βέβαια στοὺς πρώτους καρπούς τῆς λογοτεχνίας τῆς παλαιᾶς Ρωσίας, οἱ ὅποιοι ἔκαναν τὴν ἐμφάνισή τους στὴν προμογγολικὴ περίοδο κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν βυζαντινῶν διδασκάλων. Ἔτσι, ἔχουμε:

– Στὰ 1049 τὸν Λόγο *Περί νόμου καὶ χάριτος*⁸², τὸ πρῶτο σωζόμενο

79. Ἡ νοοτροπία αὐτὴ ἦταν βαθιὰ ριζωμένη στὴ συνείδηση τοῦ λαοῦ καὶ δέν ἄλλαξε οὔτε στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα, βλ. Χ. Λασκαριδῆ, *Τρεῖς πνευματικὲς μεταγίσεις τῆς ἑλληνικῆς σκέψης πρὸς τὸ ρωσικὸ ἔθνος μετὰ τὴν κατάλυση τοῦ μογγολικοῦ ζυγοῦ. The Legacy of saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow. Hellenic Association for Slavic Studies, Thessaloniki, 1992, σ. 479, σημ. 32.*

80. V. Ikonnikov, *Opyt izsledovanija o koul'tournom značenii Vizantii v rousskoj istorii*, δ.π., σ. 8.

81. PSRL, 1, 51. Βέβαια ὁ χρονογράφος σπεύδει ἀμέσως νά δικαιολογήσει τίς σκηνές αὐτές ἀλλοφροσύνης λέγοντας ὅτι αὐτὸ συνέβαινε «γιατὶ ἡ πίστη τῶν γυναικῶν ἦταν ἀκόμη εὐθραστή».

82. Στὸ *Slovo o zakone i blagodati*, ἀναπτύσσονται δύο βασικά θέματα: τὸ πρῶτο ἀναφέρεται στὴ βάπτισή τῆς Ρωσίας, πού τελειώνει μέ ἔπαινο πρὸς τὸν Βλαδίμηρο, τὸν βαπτιστὴ τῆς χώρας, καὶ πρὸς τὸν γιὸ του Γιαροσλάβο τὸν Σοφὸ, τὸν συνεχιστὴ τοῦ φωτισμοῦ τῶν Ρώσων, καὶ τὸ δεύτερο εἶναι ἀφιερωμένο στὸν Εὐαγγελισμό, βλ. N.N.

Rozov «V načale bylo clovo...». *Troudy Otdela Drevnerousskoj Literatoury*, (στό έξήσ TODRL), τ. XLVIII, (1993), σ. 90. 'Ο Λόγος περιλαμβάνεται σέ πολλούς κώδικες του 12ου-17ου αϊ. και έπέδρασε σέ διάφορα ντόπια και ξένα (σερβικό του 13ου αϊ. και άρμενικό του 12ου αϊ.) λογοτεχνικά έργα, βλ. PSRL, τ. 2 (1908), 922-925, A.B. Nikol'skaja, Slovo mitropolita kievskogo Ilariona v pozdnejšej literatournoj tradicii/*Slavia* (1928-1929), Praha, Roc. 7, Sec. 3-4, σ. 549-563, 853-870, M.P. Petrovskij Ilarion, mitropolit Kievskij i Domentian, ieromonakh Khilandarskij/*IORJAS*, (1908), κη. 4, σ. 96-133. Σήμερα είναι γνωστά 44 αντίγραφα σέ τρεις διασκευές: άρχική, «κολοβή» (χωρίς τον έπαινο προς τον Γιαροσλάβο τον Σοφό) και τή διεξοδική. 'Η άρχική δέν είχε μεγάλη διάδοση. Τό κύρος και ή φήμη του Βλαδίμηρου έδωσαν μεγάλη ώθηση στην «κολοβή» διασκευή, τής όποιας τά αντίγραφα του 15ου-17ου αϊ. ξεπερνούν τά 30. Τά ύπόλοιπα μαζί μέ αυτά του 15ου-17ου αϊ. ανήκουν στη λεγόμενη διεξοδική. 'Από τον 12ο-13ο αιώνα έχουμε μόνο άποσπάσματα. Στά 1770 ό μητροπολίτης Ρωσίας Πλάτων κατά τήν πανηγυρική δοξολογία για τή νίκη κατά του τουρκικού στόλου, χρησιμοποιώντας ρητορικά σχήματα από τον Λόγο του 'Ιλαρίωνα πλησιάζει τον τάφο του Μ. Πέτρου στον μητροπολιτικό ναό Petropavlovskij και τον καλεί «νά έγερθει εκ του τάφου και νά άπολαύσει τούς καρπούς των χειρών του», βλ. Platon, mitropolit, *Polnoe sobranie socinenij*, SPb., 1913, τ. 1, σ. 375. Τά έργα του 'Ιλαρίωνα για πρώτη φορά εκδόθηκαν από τον καθηγητή τής έκκλησιαστικής άκαδημίας τής Μόσχας τον πρωθιερέα Alexandr Gorskij, βλ. Pamiatniki doukhovnoj literatoury vremeni velikogo kniazia Jaroslava A' / *Pribavlenie k tvorenijam sviatykh otcov v rousskom perevode*, Moskva, 1844, c. 2. Στά 1962 τήν έκδοση του A.V. Gorskij, μέ άφθονα σχόλια τήν εκδίδει ό γερμανός Rudolf Müller, βλ. *Des Metropolitan Ilarion Lobrede auf Vladimir den Heiligen und Giaubensbekenntnis nach der Erstausgabe von 1844 neu herausgegeben*, eingeleitet von Rudolf Müller, Wiesbaden, 1962. Στά 1971 ό R. Müller, μετέφρασε τά έργα του 'Ιλαρίωνα στα γερμανικά, βλ. R. Müller, *Die Werke des Metropolitan Ilarion*, eingeleitet, übersetzt und erläutert von R. Müller / *Forum Slavicum*. München, 1971, Bd 2. 'Αλλά τον 'Ιλαρίωνα δέν τον ξεχασε ούτε ή γενέτειρά του. Στά 1983 τό 'Ινστιτούτο Φιλοσοφίας τής 'Ακαδημίας των 'Επιστημών διοργάνωσε Σεμινάριο μέ θέμα «*Προβλήματα φιλοσοφίας και Ιστορίας στον έθνικό πολιτισμό του XI-XVII αϊ.*». Οι πρώτες τέσσερις εισηγήσεις είχαν ως θέμα τό έργο του 'Ιλαρίωνα. Στά 1986 τό αντίστοιχο 'Ινστιτούτο τής Μόσχας έδωσε στο φώς τής δημοσιότητας δύο συλλογές άρθρων μέ γενικό τίτλο: *Ίδεολογικο-φιλοσοφική κληρονομιά του Κιεβίνου 'Ιλαρίωνα*, βλ. TODRL, τ. XLVIII, (1993), ό.π., σ. 90-93. Στόν *Περί νόμου και χάριτος* λόγο ό 'Ιλαρίων παρουσιάζει τήν ύπεροχή τής χριστιανικής πίστης έναντι του 'Ιουδαϊκού νόμου, ώστόσο στίς εργασίες του S.P. Ševirev, (βλ. *Istorija rousskojslovesnosti*, Moskva, 1860, c. 2, σ. 22-23), του M.I.N. Ždanov, (βλ. *Slovo o zakone i blagodati i Pokhvala kaganou Vladimirov*, Soc. I.N. Ždanova, SPb., 1904, τ. 1, σ. 1.80) και μερικων άλλων καταβάλλεται μία έντονη προσπάθεια νά αποδώσουν στο έργο αυτό ένα αντιβυζαντινό και αντιβουλγαρικό πνεύμα. Στη συνέχεια στα ίδια πλαίσια κινείται και ό M.D. Priselkov, βλ. *Očerki po cerkovno-političeskoj istorii Kievskoj Rousi X-XII v.*, SPB., 1913, σ. 97-106, ποβλ. *Istorija rousskoj literatoury v trekh tomakh*, Moskva-Leningrad, 1958, τ. 1., σ. 45.

ἔργο τῆς Ρωσίας τοῦ Κιέβου, γραμμένο ἀπό τόν Ἰλαρίωνα⁸³, τόν πρῶτο ρωσικῆς καταγωγῆς μητροπολίτη Κιέβου.

83. Μεγάλη ἐκκλησιαστική προσωπικότητα τῶν μέσων τοῦ 11ου αἰῶνα, δπου ἡ Ρωσία τοῦ Κιέβου ἀνέρχεται πολιτιστικά· ἀκόμη ὁ Ἰλαρίων εἶναι καί ὁ πρῶτος συγγραφέας τῆς Ρωσίας πού τελεῖ κάτω ἀπό τήν πνευματική ἐπίδραση τῆς βυζαντινῆς σκέψης. Στόν μοναχό αὐτό τῆς μονῆς Ρεčerskij, δεινό ρήτορα καί τόν πιό μορφωμένο ἄνθρωπο τῆς ἐποχῆς, ἀποδίδονται πολλά ἔργα, ἀλλά πρὸς τό παρόν μέ βεβαιότητα εἶναι ὁ δημιουργός μόνο τριῶν: τοῦ Λόγου *Περί νόμου καί χάριτος* (*Slovo o zakone i blagodati*), τῆς *Προσευχῆς* (*Molitva*) καί τῆς *Ὁμολογίας Πίστεως* (*Isповедание very*), βλ. N.N. Rozon, (ὅπου καί μία πλουσιώτατη βιβλιογραφία), *Ilarion. Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 198-204, στόν ἴδιο, «V načale bylo slovo...», *TODRL*, τ. XLVIII, (1983), σ. 90-94. Ὁ Ἰλαρίων εἶναι ὁ πρῶτος ρωσικῆς καταγωγῆς μητροπολίτης Κιέβου πού στά 1051 τοποθετεῖται ὄχι κατά τό ἔθος ἀπό τόν πατριάρχη, ἀλλά ἀπό τόν ἡγεμόνα τοῦ Κιέβου Jaroslav τόν Σοφό (1019-1054). Ἡ ἀτυχῆς τυχοδιωκτική ἐκστρατεία τοῦ 1043 (*ἐπί τήν Ρωμαίων ἡγεμονίαν*), πού ἡ πλειονότητα τῶν Ρώσων καί λοιπῶν ξένων μελετητῶν θέλει νά τήν ἐρμηνεύει διαφορετικά ἀπ' ὅ,τι τήν εἶδε ὡς αὐτόπτης μάρτυρας ὁ Ψελλός (βλ. Michel Psellos, *Chronographie*, Paris, 1928, τ. II, κεφ. XC-XCV, σ. 8-12), ὁ ὁποῖος ἔζησε τά γεγονότα, γιατί κινήθηκε μέσα στό παριβάλλον τῶν αὐτοκρατόρων καί τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας, ἡ ταπεινωτική εἰρήνη τοῦ 1046 καί γενικά τό βαρῦ κλίμα πού ἐπικράτησε κατά τήν περίοδο αὐτή στό Κίεβο ἀπό τίς τραυματισμένες σχέσεις του μέ τό Βυζάντιο, ὅλα αὐτά ὥθησαν τόν Jaroslav νά ἐνεργῆσει ἐκδικητικά καί νά τοποθετήσῃ τόν Ἰλαρίωνα, χωρῆς νά περιμένει τήν ἀποστολή νέου μητροπολίτη ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Ikonnikov, *Opyt izsledovanija*, ὁ.π., σ. 282) παρατηρεῖ πῶς ἡ τοποθέτηση τοῦ Ἰλαρίωνα ἀπό τόν Jaroslav, ἔγινε γιατί οἱ Βυζαντινοί φέρονταν πολὺ σκληρά στοὺς αἰχμαλώτους. Ὁ χρονογράφος ἀναφέρει ὅτι οἱ Βυζαντινοί, μετὰ τήν ὀλοσχερή καταστροφή τοῦ ρωσικοῦ στόλου, πρόφτασαν τά ὑπολείμματα τῶν ἐπιδρομῶν στή Βάρνα. Ἀπό αὐτοὺς τοὺς μισοὺς τοὺς τύφλωσαν καί τοὺς ἄλλους τοὺς ἔκοψαν τό δεξιὸ χέρι, βλ. A. Kartašev, *Očerki po istorii rousskoj cerkvi*, ὁ.π., τ. 1, σ. 167. X. Λασκαρίδη, Τό πολιτικό δόγμα τοῦ Βυζαντίου μέσα ἀπό τήν ἐπιστολή τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Ἀντωνίου Δ' καί οἱ ἐπιπτώσεις του στοὺς ρώσους ἡγεμόνες. Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς, Τμῆμα Ποιμαντικῆς*, τ. 3, Ἀνάτυπο, Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 261, O.V. Tvorogon, *Drevnija Rous'*, ὁ.π., σ. 12. Ὡστόσο ἓνα συνοικέσιο στά 1052 μέ τῆ βυζαντινῆ αὐλή πού τόσο ἐπιδίωκε ὁ Ρώσος ἡγεμόνας ἦταν ἱκανό νά λυώσει τοὺς πάγους, νά ἀπομακρυνθεῖ ἀμέσως μετὰ τόν θάνατο τοῦ Jaroslav (1054) ὁ Ἰλαρίων καί τό Κίεβο στά 1055 νά δεχτεῖ ὡς νέο μητροπολίτη τόν Ἐφραίμ (1055-1065), πού ἔστειλε ἡ Κωνσταντινούπολη, βλ. *PSRL*, (1965), τ. 30, σ. 190. Ἀπὸ τά μέσα τοῦ 15ου αἰῶνα καί μέχρι σήμερα τά γεγονότα αὐτά ἔγιναν ἀντικείμενο πολιτικῆς ἐκμετάλλευσης καί ἐμφανίζουν τόν Ἰλαρίωνα ὡς πολιτικὴ φυσιογνωμία τῆς ἐποχῆς καί ὡς ὁμοῖδεάτη τοῦ Jaroslav, τόν ὁποῖο προσπαθεῖ νά βοηθήσει γιὰ τήν ἰδεολογικὴ καί πολιτικὴ ἀνεξαρτησία τῆς Ρωσίας ἀπὸ τό Βυζάντιο.

– Στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα τούς ρητορικούς λόγους και τις προσευχές του Κυρίλλου⁸⁴, επισκόπου του Τουρονskij.

– Στην ίδια περίοδο τούς λόγους και μία επιστολή του Κλήμη (1147-1155)⁸⁵, επισκόπου του Smolenskij και δεύτερου μετά τον Ίλαρίωνα ρωσικής καταγωγής μητροπολίτη Κιέβου.

84. Έκκλησιαστική προσωπικότητα μεγάλης μόρφωσης. Γεννήθηκε τον 13ο αιώνα στην πόλη Τουρον και πολύ νωρίς προσήλθε στην τάξη των μοναχών. Συνέγραψε ένα πλήθος διδαχών, προσευχών και πανηγυρικών λόγων. Άσχολούμενος με την ανάλυση των Θείων Γραφών απέκτησε μεγάλη φήμη και, ύστερα από απαίτηση του ηγεμόνα και των κατοίκων της πόλης, έγινε επίσκοπος Τουρον. Καθώς στά 1182 τό χρονικό *Ipat'evskaja* εμφανίζει στή θέση του τόν επίσκοπο Lavrentij, συμπεραίνεται ότι ο Κύριλλος πέθανε αυτό τό έτος. Ή ρητορική του δεινότητα και τό άφθαστο λογοτεχνικό ύφος τόν έκαναν γνωστό και πολύ αγαπητό μέ αποτέλεσμα οι λόγοι του νά συμπεριλαμβάνονται στίς συλλογές των μεγαλύτερων βυζαντινών ρητόρων και θεολόγων. Ο Κύριλλος γνώριζε καλώς τήν πείρα και τή σοφία του Χυροστόμου, του Γρηγορίου του Θεολόγου, του Έπιφανίου Κύπρου, του Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, του Συμεών Λογοθέτη κ.ά. και μέ δεξιοτεχνία τά έπωφελήθηκε στο έπακρο. Πάντα τούς έχει ως υπόδειγμα, τούς μιμείται χωρίς δουλικότητα και χωρίς νά κάνει συρραφή από περικοπές των έργων τους. Έχει ένα προσωπικό ύφος, όπου ή ζωντάνια του διαλόγου, οι μεταφορές, οι αντιθέσεις και τά ρητορικά σχήματα υποδηλώνουν και τήν ύψηλή λογοτεχνική στάθμη τής εποχής του. Μέ βεβαιότητα στον Κύριλλο αποδίδονται τά έργα: *Παροιμίες περί ψυχής και σώματος (Pritča o douše i tele)*, *Άφήγηση περί ιερέως και μοναχού (Povest' o belorigzce i o mnišestve)*, *Διήγηση περί τής τάξεως του ιερομονάχου (Skazanie o četvorizcem čine)*, οκτώ πανηγυρικοί λόγοι, τριάντα προσευχές και δύο κανόνες. Σήμερα μάς είναι γνωστά 24 αντίγραφα των *Παροιμιών* που τό παλιότερο είναι του 14ου αιώνα, καθώς και 29 «*Περί τής τάξεως του ιερομονάχου*», τά όποια αρχίζουν νά κάνουν τήν εμφάνισή τους τόν 13ο αιώνα. Βασική θέση κατέχουν οι πανηγυρικοί λόγοι που καλύπτουν τόν κύκλο του Πάσχα. Τά έργα αυτά εκδόθηκαν από τούς: K.F. Kalajdovič, M.I. Soukhomlinov και A.I. Ponomarev. Ωστόσο οι καλύτερες εκδόσεις θεωρούνται αυτές του I.P. Eremín στα 1955-1958. Οι πανηγυρικοί λόγοι και οι κανόνες εκδόθηκαν επανειλημμένα από τόν μητροπολίτη Μακάριο στα 1856 και 1857, από τόν I.I. Sreznenskij στα 1856 και στή συνέχεια και από άλλους. Λόγοι του υπάρχουν σέ συλλογές του 13ου και 14ου αιώνα. Παλιότερα υπήρχε ή άποψη ότι οι λόγοι του Κυρίλλου συμπεριλαμβάνονταν στή συλλογή του Ίωάννου Χρυσσοστόμου (*Zlatoousta*), αλλά κάτι τέτοιο σήμερα δέν επιβεβαιώνεται, καθότι οι λόγοι αυτοί απαντώνται μόνο σέ μεμονωμένα αντίγραφα ενός άνασυνταχθέντος ύλικού του *Zlatoousta*.

85. Ο Κλήμης από τό Σμολένσκ είναι συγγραφέας επιστολών και άλλων έργων που δέν έφθασαν ως έμάς. Τό χρονικό *Ipat'evskaja* τόν χαρακτηρίζει ως «άνθρωπο των γραμμάτων» και ως «φιλόσοφο» και πώς παρόμοιος δέν υπήρχε στή ρωσική γή. Τό μοναδικό έργο που μέ βεβαιότητα ανήκει στον Κλήμη είναι μία επιστολή προς τόν πρεσβύτερο Θωμά. Στο πρώτο μέρος αυτής τής επιστολής ο Κλήμης άποκρούει τή μομφή του Θωμά ότι είναι κενόδοξος που βλέπει τόν εαυτό του ως «φιλόσοφο». Ο Κλήμης

– Στά 1198 τήν Ἀφήγηση τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ἰγκορ⁸⁶, τό μοναδικό ἀπό τά σωζόμενα φιλολογικά ἔργα τῆς παλαιᾶς Ρωσίας.

ὑπεραμύνεται τοῦ δικαίωματος, ἐρμηνεύοντας τίς Γραφές, νά καταφεύγει στους κλασικούς συγγραφείς καί στους φιλόσοφους (Ὅμηρο, Ἀριστοτέλη καί Πλάτωνα). Τό δεύτερο μέρος τῆς ἐπιστολῆς περιλαμβάνει ἀποσπάσματα ἐρμηνειῶν ἀπό τήν Ἁγία Γραφή, ὅπου γιά καλύτερη ἀπόδοση τῶν νοημάτων καταφεύγει καί σέ ξένες πηγές. Κλήμης καί Κύριλλος τοῦ Τουγον ἐμφανίζονται ὡς ὁπαδοί τῆς ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας καί τό γεγονός αὐτό εἶναι μία ἔνδειξη ὅτι οἱ ἄνθρωποι αὐτοί ἔλαβαν ἀνώτερη μόρφωση ἀπό Ἕλληνα διδάσκαλο. Ὁ Κλήμης καιροσκόπος ὡς ἄνθρωπος καί ἐκμεταλλεζόμενος τόν ἀνταγωνισμό τῶν ἡγεμόνων γιά τό ποιός θά εἶναι δούκας στό Κίεβο συνεργάστηκε μέ τόν Iziaslav καί σφετερίστηκε τόν μητροπολιτικό θρόνο τοῦ Κιέβου κατά τήν περίοδο 1147-1155. Ἡ ἐκλογή του ἐξυπηρέτησε ἀποκλειστικά μόνο πολιτικά συμφέροντα. Ὁ ἡγεμόνας τῆς Βολωνίας Iziaslav (1146-1149), ἔχοντας σύμμαχο τόν γυναικάδελφό του Γεῖζα Β΄ (1141-1162), βασιλιά τῆς Οὐγγαρίας, καί πολεμώντας κατά τῶν περισσοτέρων λοιπῶν ἡγεμόνων, ὅπως κατά τοῦ Vladimirko τῆς Γαλικίας καί κατά τοῦ Iourij Dolgoroukij τοῦ Σούζνταλ, φίλων καί συμμάχων τοῦ Μανουήλ Α΄ Κομνηνοῦ, καταλαμβάνει στά 1146 τό Κίεβο. Κάτω ἀπό αὐτές τίς συνθήκες ὁ Iziaslav, δεδηλωμένος πλέον ἐχθρός τοῦ Βυζαντίου θέλει «ἕνα μητροπολίτη τοῦ χεριοῦ του», ἕνα μητροπολίτη χωρίς τήν παρέμβαση τῆς Κωνσταντινούπολης καί ὡς τέτοιο τοποθετεῖ τόν Κλήμη, χωρίς τή σύμπραξη τῶν Ἑλλήνων ἐπισκόπων (Μανουήλ τοῦ Σμόλενσκ, Κοσμάς τοῦ Πόλτσκ), ἀλλά μόνο τῶν Ρώσων (Ὀνούφριος τοῦ Τσερνίκοφ, Εὐθύμιος τοῦ Περεγιασλάβσκι, Δανιήλ τοῦ Γιούργεβσκι, Θεόδωρος τοῦ Μπελογκόρσκι, Θεόδωρος τοῦ Βλαδιμίρ καί Ἰωακείμ τοῦ Τούροβ), πλὴν τοῦ Νήφοντα τοῦ Νοβγορόντ. Καί στήν περίπτωσή αὐτή τῆς ἀνόδου τοῦ Κλήμη εἶναι χαρακτηριστική καί πάλι ἡ στάση τοῦ σεβαστοῦ μου καθηγητῆ Ἀντώνιου Καρτασόβ, ὁ ὁποῖος καί πάλι δέν θά παραλείψει νά σημειώσει πῶς πίσω καί ἀπό αὐτή τήν ἐνέργεια τοῦ Iziaslav δέν πρέπει νά μὴν δοῦμε τήν ἐπανεμφάνιση τοῦ ἔθνικου ὄνειρου τῶν Ρώσων πού ἦταν τό αὐτοκέφαλο τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας, βλ. A. Kartašev, *Očerki po istorii rousskoj cerkvi*, ὁ.π., τ. 1, σ. 170. Τήν ἴδια ἀποψη μέ διαφορετικά λόγια ἐκφράζει καί ὁ M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, ὁ.π., σ. 479. Στήν ἐνέργειά τους αὐτή –παρατηρεῖ ὁ Vodoff– ὁ Iziaslav καί οἱ Ρῶσοι ἐπίσκοποι δέν τόλμησαν νά ἐπικαλεστοῦν οὔτε τήν ἐκλογή τοῦ Ἰλαρίωνα πού εἶχε πραγματοποιηθεῖ ἑκατό χρόνια νωρίτερα, βλ. Vladimir Vodoff, *Naissance de la chrétienté russe*, ὁ.π., σ. 118. Γενικότερα, πάνω στό θέμα τῆς τοποθέτησης τοῦ Κλήμη βλ. M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, ὁ.π., σ. 479-481, A. Kartašev, *Očerki po istorii rousskoj cerkvi*, ὁ.π., τ. 1, σ. 170-174, Vladimir Vodoff, *Naissance de la chrétienté russe*, ὁ.π., σ. 118-119, O.V. Tvorogov, Kliment Smoliatič, *Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεύχος 1 (1987), σ. 227-228, N.N. Rozov, «V nacale bylo slovo», *TODRL*, ὁ.π., τ. XLVIII, σ. 91.

86. Τό *Slovo o polkou Igoreve* πιστεύεται ὅτι γράφτηκε γύρω στά 1198 καί ὡς θέμα ἔχει τή συσπείρωση τῶν Ρώσων ἡγεμόνων πρὸς ἀπόκρουση τῶν Κουμάνων. Ἀκόμη, πρόκειται γιά ἕνα ἔργο μιᾶς περιόδου ὅπου τά σημάδια τοῦ περάσματος ἀπὸ τήν εἰδωλολατρία στόν χριστιανισμό εἶναι νωπά. Ἄν καί οἱ ἥρωες του φέρουν ὀνόματα χρι-

Τό ύφος, ή δύναμη τής έκφρασης, ή άφθαστη ρητορικότητα, πού υποδηλώνει πλήρη γνώση τών ρητορικών κανόνων και ή χρήση τής άλληγορικῆς έρμηνείας στά δημιουργήματα τοῦ Κυρίλλου και τοῦ Κλήμη, τών όποίων τή λογοτεχνική άξία δέν μπόρεσε ούτε καν νά προσεγγίσει ή φιλολογική παραγωγή όλόκληρης τής Μοσχοβίτικης περιόδου, προδίδουν ότι οί δημιουργοί τους ἦσαν άτομα πού έτυχαν μιᾶς ανώτερης παιδείας από έμπειρους διδασκάλους. Στή δημιουργική αὐτή περίοδο ή μεγάλη πλειονότητα τών μορφωμένων Ρώσων γνώριζε τήν έλληνική,

στιανικά, ώστόσο τά κατάλοιπα τής παλαιᾶς θρησκείας εἶναι έμφανῆ. Τό μεγάλο πρόβλημα, τό όποιο έντονα άπασχολεῖ τούς μελετητές όλου τοῦ κόσμου, εἶναι ότι, παρά τίς έπίμονες προσπάθειες, ακόμα δέν γνωρίζουμε τόν δημιουργό του. Έτσι στό πέραςμα τών αἰώνων έχουν διατυπωθεῖ πραγματικά πάρα πολλές απόψεις, πιθανές και άπίθανες, πού δείχνουν πόσο έφευρετικός, αλλά καμά φορά και πόσο διεισδυτικός εἶναι ό νοῦς τοῦ ανθρώπου. Στίς 21 Φεβρουαρίου 1993 πέθανε ό L.A. Dmitriev, ό Ρώσος Κακριδής, πού αφιέρωσε τή ζωή του στή μελέτη τοῦ όμηρικού έργου τής Ρωσίας, τήν *Άφήγηση τής έκστρατείας τοῦ Ίγκορ*. Ό L.A. Dmitriev έφυγε μέ τήν πίκρα πού δέν μπόρεσε νά δώσει τό όνομα τοῦ δημιουργοῦ αὐτοῦ τοῦ έργου. Η ρωσική Άκαδημία τών Έπιστημών σέ ένδειξη εὐγνωμοσύνης τοῦ αφιέρωσε τόν 48ο (1993) τόμο του *Troudy Otdela Drevnerousskoj Literatoury*. Έπιλεκτικά μέσα στήν αντιγνωμία αὐτή, χωρίς σχόλια, θά υπενθυμίσω πώς τόν δημιουργό αὐτοῦ τοῦ έργου πολλοί τόν βλέπουν ώς: ένα άτομο τής ύψηλης κοινωνίας τής φεουδαρχικῆς έκείνης έποχῆς, άτομο, προερχόμενο άλλοτε από τό Κίεβο, άλλοτε από τό Τσερνίγκοβ, ἢ τή Γαλικία, από τή φρουρά τών ήγεμόνων τοῦ 12ου αἰώνα, από τό περιβάλλον τοῦ Ίγκορ, ἢ τόν ἴδιο τόν Ίγκορ, ἢ άλλο ήγεμόνα (τόν Σβιατοσλάβ, τόν γιό τοῦ Βσεβολόντ, τόν Βλαδίμηρο, τόν γιό τοῦ Γιαροσλάβου), ἢ ακόμα άλλα συγκεκριμένα πρόσωπα (τόν «άνθρωπο τών γραμμάτων και σοφό Τιμόθεο», τόν βογιάρο τοῦ Κιέβου Πιότρ Μπορισλάβιτς κ.ά.) και τέλος –τό επικρατέστερο κατά τήν άποψη μου– ότι εἶναι επαγγελματίας ραφωδός, βλ. L.A. Dmitriev, Avtor Slova o polkou Igoreve, *Slovar' knižnikov i knižnosti*, ό.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 16-32, Τοῦ ἴδιου, Bojan, *Slovar' knižnikov i knižnosti*, ό.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 83-91, D.S. Likhačev, Kakim byl avtor «Slova o polkou Igoreve»? *TODRL*, τ. XLVIII (1993), σ. 26-30, B.I. Jacenko, Ob avtore Slova o polkou Igoreve (problemy poiska), *TODRL*, τ. XLVIII (1993), σ. 31-37, Μήτσου Άλεξανδρόπουλου, *Η ρωσική λογοτεχνία*, Άθήνα, 1977, τ. Α', σ. 118. Όμως, ανεξάρτητα από όλα αὐτά πού έχει σημασία εἶναι πώς ἢ Άφήγηση αὐτή αποτελεί ένα όρόσημο ανάμεσα σέ δύο κόσμους (ειδωλολατρικό-χριστιανικό), σέ δύο εποχές και αὐτό θά παραμείνει αναλλοίωτο όποιος και άν εἶναι ό δημιουργός του. Έξάλλου από αὐτόν και γι' αὐτόν γνωρίζουμε πάρα πολλά. Δέν γνωρίζουμε ποιό εἶναι τό όνομά του, αλλά έχουμε τήν πιό καθαρή εἰκόνα γι' αὐτόν: εἶναι όχι μόνο ένας άξιος μάστορας τοῦ λόγου, αλλά και ένα άτομο πού πάσχει για τό μέλλον τοῦ τόπου του.

πράγμα πού σημαίνει πώς πολύ μετά τόν Βλαδίμηρο στίς μεγάλες πόλεις ὑπῆρχαν Ἑλληνες διδάσκαλοι⁸⁷.

Ἡ ὑψηλῆ στάθμη τῆς φιλολογικῆς παραγωγῆς στή Ρωσία τοῦ Κιέβου προϋποθέτει ἕνα πνευματικό ὑπόβαθρο μέ προηγμένη παιδεία, γιατί –ὅπως πιστεύει καί ὁ Likhačev–, οἱ ἄνθρωποι πού τή δημιούργησαν δέν ἦσαν ἐλάχιστοι, ἀλλά πολλοί καί ἀκόμη, ὅτι ἄλλα φιλολογικά ἔργα τοῦ ἀναστήματος τοῦ *Slovo o zakone i blagodati* καί τοῦ *Slovo o polku Igoreve* δέν ἐφθασαν ὡς ἐμᾶς ὄχι γιατί δέν ὑπῆρξαν, ἀλλά γιατί δέν σώθηκαν⁸⁸.

Στό θέμα τῆς παιδείας διαφοροποιεῖται κάπως καί ὁ Vodoff. Αὐτός ἂν καί γιά τήν ἑλληνική γλῶσσα γράφει ὅτι δέν τήν ἀγνοοῦσαν παντελῶς⁸⁹, ὡστόσο διατυπώνει τήν ἄποψη πώς οἱ Βυζαντινοί ἐπιχείρησαν ἀνεπιτυχῶς νά ἐξελληνίσουν καί τήν κοινωνία τοῦ Κιέβου κατά τόν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο ὅπως ὡς τά τέλη τοῦ 9ου αἰῶνα ἐπραξαν ἐπιτυχῶς μέ τόν Συμεών τῆς Βουλγαρίας καί τό περιβάλλον του⁹⁰.

Ἡ ἄποψη αὐτή τοῦ Vodoff ὄχι μόνο κρίνεται ἀνέρειστος στίς πηγές, ἀλλά εἶναι καί πρωτόκουστη, καθότι δέν συνέτρεχε κανένας ἀπολύτως λόγος οἱ Ἑλληνες νά ἀσκήσουν μία παρόμοια πολιτική στήν ἐδάφη πού τοὺς ἀνήκαν. Στήν πραγματικότητα πρόκειται γιά τό ἔργο τοῦ ἐκσλαβισμού τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος Κλήμη, ὁ ὁποῖος ἐκτελοῦσε ἐντολές τῶν Βουλγάρων ἡγεμόνων Βόρη καί Συμεών, πού ἤθελαν ἐδάφη τῆς αὐτοκρατορίας καί προσποιοῦνταν ὅτι λάβαιναν μέτρα κατά τῆς δῆθεν ἐξελληνιστικῆς πολιτικῆς τῶν Βυζαντινῶν⁹¹.

Οἱ Βυζαντινοί δέν ἐπιδίωκαν νά ἐξελληνίσουν τοὺς ἄλλοεθνεῖς ἐντός καί ἐκτός τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλά, μεταδίδοντάς τους τόν χρι-

87. Ὁ Jaroslav, γιός τοῦ Βλαδίμηρου, ὄχι μόνο γνώριζε ἑλληνικά, ἀλλά κατά τήν παράδοση ἔκανε καί μεταφράσεις στήν σλαβικά. Τήν ἑλληνική κατεῖχε καί ὁ γιός του, ὁ Vsevolod, πατέρας τοῦ Βλαδίμηρου τοῦ Μονομάχου. Ὅσο γιά τόν Μονομάχο δέν ἔπαψε νά ἐπαλαμβάνει καί αὐτός στήν παιδεία του τήν ἀναγκαιότητα τῶν ξένων γλωσσῶν ὑπενθυμίζοντας πώς κάθε τι τό ἀξιέπαινο προερχόταν ἀπό τίς ξένες χώρες, βλ. Α. Kartašev, *Očerki po istorii rousskoj cerkvi*, δ.π., τ. 1, σ. 258.

88. Αὐτή εἶναι μία μεγάλη ἀλήθεια, γιατί οἱ πυρκαγιές ἦσαν ὄχι μόνο συχνές, καί μεγάλων διαστάσεων, ἀλλά καί τρομερά καταστροφικές. Τόσο σ' αὐτή τοῦ 1017 ὅσο καί στήν ἄλλη τοῦ 1124 ἀποτεφρώθηκαν πολλοί ναοί καί σπάνια χειρόγραφα.

89. V. Vodoff, *Naissance de la chrétienté russe*, δ.π., σ. 105.

90. V. Vodoff, *Naissance de la chrétienté russe*, δ.π., σ. 103-104.

91. Α. Ταχιάου, Τό ἐφήμερο κράτος τοῦ Σαμουήλ (976-1018), Θεσσαλονίκη 1990, σ. 22-23.

στιανισμό και τόν πολιτισμό τους, ήθελαν νά τούς κάνουν νά μὴν διάκεινται ἐχθρικῶς πρὸς τὴν αὐτοκρατορία. Ὅσοι ὄμως τύχαιναν μιᾶς ἀνώτερης ἑλληνικῆς παιδείας (ὅπως οἱ μητροπολίτες Ρωσίας Ἀλέξιος καὶ Κυπριανός, οἱ Βούλγαροι Θεοδόσιος καὶ Εὐθύμιος, ὁ ἐπίσκοπος Ροστόβ Θεόδωρος, ὁ μοναχός Ἐπιφάνιος ὁ Σοφός, ὁ ἐπίσκοπος Πέρμης Στέφανος, ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς Βισότσκι Ἀθανάσιος, ὁ ἀρχιμανδριτῆς Δοσίθεος τῆς μονῆς τῆς Ἀναλήψεως στό Νιζεγκορόντσκοπετσέρσκι, κ.ἄ.) γι' αὐτούς μόνο ἡ ἑλληνικὴ σκέψη ἦταν προσιτὴ στὴν πνευματικὴ καὶ δημιουργικὴ τῆς διάστασῆ⁹².

Ἡ Ὁρθόδοξη Ἀνατολὴ πολὺ νωρὶς χρησιμοποίησε γιὰ τὴ διάδοση τοῦ χριστιανισμοῦ τὴ γλῶσσα πού ἐπικρατοῦσε σέ κάθε περιοχὴ, ὅπως: ἀραμαϊκὴ, κοπτική, ἀρμενικὴ⁹³. Ἐπιβεβαίωση αὐτῆς τῆς πολιτικῆς ἀποτελεῖ ἡ δημιουργία τοῦ σλαβικοῦ ἀλφάβητου⁹⁴ ἀπὸ τὸν Κύριλλο καὶ Μεθόδιο πρὸς ἀντιμετώπιση τῶν ἀναγκῶν στὴ Μοραβία καὶ στὴ συνέχεια τὴν ἐξάπλωση καὶ ἀξιοποίησή του στὴ Βουλγαρία καὶ στοὺς Σλάβους τῆς Ἀνατολῆς. Γιατί ἡ δημιουργία τῆς σλαβικῆς γλώσσας ἔφερε στὸν

92. Τὰ αἰσθήματα ἀγάπης καὶ σεβασμοῦ αὐτῶν τῶν ἀτόμων πρὸς τὴν ἑλληνικὴ παιδεία, πού τούς εἶχε διευρύνει τὴ σκέψη καὶ τούς πνευματικούς ὀρίζοντες εἶναι ἐκδηλη. Ὁ Ρῶσος μητροπολίτης Ἀλέξιος (1293c-12.2.1378) σέ γράμματα καὶ ἐγκυκλίους στά ρωσικὰ ὑπογράφει ἑλληνιστί (βλ. Γ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ὁ Γραικός, ὁ πρῶτος φωτιστῆς τῶν Ρώσων*, Ἀθήνα, 1950, σ. 468) καὶ ὁ Ρῶσος πατριάρχης Νίκων (1605-17/27.9.1681) στὰ 1654 νά διακηρῦσσει: «εἰ καὶ Ρῶσος τὴν καταγωγὴν, εἰμί Ἕλληνας τὴν πίστιν καὶ τὰς πεποιθήσεις», βλ. N.F. Kapterev, *Kharakter otnošenij Rossii k pravoslavnomy Vostokou v XVI i XVII stoletijakh, izdanie vtoroe*, Sergiev posad, 1914, σ. 444, Τοῦ ἴδιου, *Patriarkh Nikon i car'Alexej Mihajlovic*, Sergiev posad, 1909, σ. 160, 161, 259, D.S. Varakin, *Ispravlenie knig v XVII stoletii pri byvšem patriarkhe Nikone*, Moskva, 1910, σ. 13, Γ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ὁ Γραικός, ὁ πρῶτος φωτιστῆς τῶν Ρώσων*, ὁ.π., σ. 506. Χ. Λασκαρίδης, *Ἀρσένιος ὁ Γραικός καὶ ἡ Μόσχα*, ὁ.π., σ. 189.

93. Β. Τατάκη, Ἡ συμβολὴ τῆς Καππαδοκίας στὴ χριστιανικὴ σκέψη, ὁ.π., σ. 16.

94. Τὴν πρωτοβουλία αὐτῆς τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς ἡ παπικὴ Ἐκκλησία δέν τὴν εἶδε μὲ καλὸ μάτι, βλ. Χ. Λασκαρίδης, Ὁ Φώτιος στὴ ρωσικὴ παράδοση καὶ γραμματεία, ὁ.π.. Καὶ νά πῶς στά μέσα τοῦ 16ου αἰῶνα ἐκφράζεται γιὰ τὴ γλῶσσα αὐτῆ, πού χωρὶς ἐμπόδια μίλησε ἀπευθείας στὴν ψυχὴ τοῦ σλαβικοῦ κόσμου καὶ ἐγινε ὁ πνευματικὸς του ἀγωγός, ἕνας πολωνός ἰησοῦτης, ὁ Pierre Skarga, ἀπευθυνόμενος στὸν δρθόδοξο Σλάβο τῆς Πολωνίας καὶ Λιθουανίας: «*Λαε τῶν Ρουθίνων, οἱ Ἕλληνες σέ κοροΐδεισαν γιὰ καλὰ, γιατί, μεταδιδοντάς σου τὴν ἅγια πίστη, σέ ἀπέκλεισαν ἀπὸ τὴ γλῶσσα τους καὶ σέ πρόσταξαν νά περιοριστεῖς στὴν ἄθλια αὐτὴ σλαβωνικὴ καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού ποτὲ δέν κατορθώνεις νά προσεγγίσεις οὔτε τὴν ἀλήθεια οὔτε τὴν ἐπιστήμη*», βλ. Vladimir Vodoff, *Naissance de la chrétienté russe*, ὁ.π., σ. 362.

σλαβικό κόσμο ὄχι μόνο τή χειραφέτηση καί τή δημιουργία νέων φιλολογιῶν, ἀλλά συντέλεσε ὥστε ἡ Ὁρθοδοξία νά γίνει καί ἐθνική τους θρησκεία.

Ἡ ἑλληνική διοίκηση

Ὁ τέταρτος παράγοντας πού συντέλεσε στήν ἀφομοίωση τῆς πατερικῆς διδασκαλίας εἶναι ἡ διοίκηση τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας ἀπό Ἑλληνες κληρικούς.

Ὅχι μόνο ἡ πνευματική ὑπαγωγή ἀλλά καί ἡ ἀπευθείας διοικητική ἐξάρτηση αὐτῆς τῆς τεράστιας Ἐκκλησίας ἀπό τόν Οἰκουμενικό Πατριάρχη εἶχε τεράστια πνευματικά, ἠθικά καί ὕλικά ὀφέλη στή διοργάνωση καί ἀνάπτυξη τοῦ νεοφώτιστου Κράτους.

Ἡ ἀρχή τοῦ ἑνός μητροπολίτη, ὁ ὁποῖος ἀποστελλόταν στή Ρωσία ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη, διασφάλιζε τή γαλήνη καί τήν ἐνότητα, χωρίς ἡ ἐπιρροή καί ἡ δύναμη τῆς Ἐκκλησίας νά γίνονται ἀντικείμενο ἐκμετάλλευσης ἀπό τοὺς διάφορους κατά τόπους ἡγεμόνες.

Ἀκόμη ἡ ἀρχή τοῦ ἑνός μητροπολίτη στάθηκε πηγὴ ἐνότητας καί συνεργασίας καί ἀποφυγῆς αἱματοχυσιῶν στίς σχέσεις μεταξύ τῶν μικρῶν καί μεγάλων ἡγεμόνων τῆς Ρωσίας. Μὲ αὐτὴ τὴν ιδιότητα καί μὲ αὐτὸ τὸ ἠθικό ἀνάστημα στὰ 1195 ὁ μητροπολίτης Κιέβου Νικηφόρος Β΄ (πρὸ τοῦ 1183 – μετὰ τὸ 1201), πείθοντας τόν ἡγεμόνα τοῦ Κιέβου Riurik (1180-1209) νά εἰρηνεύσει μὲ τόν Vsevolod Černpij, ἡγεμόνα τοῦ Τσερνίγοβ, ἔλεγε: «*Δοῦκα! Ἐμεῖς εἴμαστε τοποθετημένοι στή ρωσικὴ γῆ ἀπὸ τὸ Θεὸ γιὰ νά σᾶς φυλάμε ἀπὸ τὴν αἱματοχυσία*»⁹⁵. Ἀλλά

95. S.G. Pouškarev, *Obzor roussoj istorii*, ὁ.π., σ. 41. Ἄν ὁ μητροπολίτης αὐτὸς ἦταν ρωσικῆς καταγωγῆς ποτέ δὲν θὰ μπορούσε νά μιλήσει μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο. Ὅμως ἀπὸ αὐτὸ τὸν διάλογο καί τὰ ἀποτελέσματά του βλέπει κανεὶς τὴν ἐκτίμηση καί τὸν σεβασμὸ πού ἔτρεφαν οἱ Ρῶσοι ἡγεμόνες ὄχι μόνο στό πρόσωπο τοῦ μητροπολίτη, ἀλλὰ καί στὸν θεσμό. Ἀκόμη νά ὑπενθυμίσω ὅτι ὁ μητροπολίτης Νικηφόρος δὲν ἦταν ὁ πρῶτος οὔτε ὁ τελευταῖος πού ἀποκατέστησε τὴν εἰρήνην ἀνάμεσα στοὺς ἀντιμαχόμενους ἡγεμόνες. Ἐνας ἀκόμη ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν καί ὁ μητροπολίτης Μιχαὴλ Α΄ (1130-1145), ὁ ὁποῖος στὰ 1134 τυχαῖα εὐρισκόμενος στό Νοβγορόντ ἀντιτάχθηκε στὸν πόλεμο τῶν Μοσισλάβων κατὰ τοῦ θείου τους Ιουρίη Dolgoroukij (1149-1150). Γιὰ τὴν παρέμβασή του αὐτὴ τέθηκε ὑπὸ περιορισμὸ, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἤττα τῶν ἀπειθῶν ἡγεμόνων ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ τοὺς λοιποὺς δοῦκες. Δύο χρόνια ἀργότερα, στὰ 1136 τὰ στρατεύματα τοῦ Vsevolod (1139-1146) Οἴγονιτς καί τοῦ Jaropolk (1132-1139) Μονομακχονιέ συγκεντρώνονται ἔξω ἀπὸ τὸ Κίεβο καί εἶναι ἔτοιμα νά συμπλακοῦν. Κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ χρονογράφου ὁ Ἑλληνας μητροπολίτης Μιχαὴλ, κρατώντας στό χεῖρ τὸν σταυρό,

καί οἱ κατά τόπους ἐπίσκοποι χάρις στόν θεσμό, γνωρίζοντας ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολη ἔστειλε καί τοποθετοῦσε τόν μητροπολίτη, ἀφοσιώνονταν στό ποιμαντικό τους ἔργο καί δέν φθείρονταν στίς σχέσεις των μέ τούς κατά τόπους ἄρχοντες προλειπώντας τό ἔδαφος στή διεκδίκηση τοῦ μητροπολιτικοῦ ἀξιώματος⁹⁶.

Ὅσο γιά τὰ ἀποστελλόμενα ἄτομα, αὐτά ἦσαν ἐξέχουσες προσωπικότητες τοῦ πνεύματος, ἀπό τό χῶρο τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς κυβέρνησης⁹⁷, μέ αὐξημένες ἀρμοδιότητες καί πού ἔχαιραν τῆς ἰδιαίτερης ἐκτίμησης τοῦ αὐτοκράτορα καί τοῦ πατριάρχη.

Στό πέρασμα τῶν αἰώνων γύρω ἀπό τό θέμα τῆς τοποθέτησης τοῦ

πηγαινο-έρχεται ἀνάμεσα στά δύο ἀντίπαλα στρατεύματα καί πιέζει τούς δύο ἡγεμόνες προσκυνώντας τόν σταυρό νά συνομολογήσουν εἰρήνη. Ὁ Jaropolk ὑποχωρεῖ καί ἔτσι ἀποφεύγεται ἡ αἱματοχυσία. Λίγο ἀργότερα, στά 1140, ὁ Vsevolod καί πάλι ἐπιτίθεται κατά τοῦ Κιέβου γιά νά ἐκδιώξει τόν ἄλλο γιό τοῦ Μονομάχου Vjačeslav (1139-) καί ἀρχίζουν οἱ ἐχθροπραξίες καί οἱ καταστροφές στήν πόλη. Ἡ μεσολάβηση τοῦ μητροπολίτη Μιχαήλ εἶναι ἄμεση. Ὑστερα ἀπό συζητήσεις καί πιέσεις ὁ μητροπολίτης ἐξέρχεται καί πάλι ἀπό τήν πόλη καί ἀνακινώνει στόν Vsevolod πῶς γιά νά ἀποφευχθεῖ ἡ αἱματοχυσία ὁ ἀντίπαλός του θά ἐγκαταλείψει τό Κίεβο χωρίς νά δώσει μάχη· στή συνέχεια μέ τιμές ὑποδέχεται τόν νέο ἡγεμόνα, τόν Vsevolod, μέ τή συνεργασία τοῦ ὁποίου ποίμανε εἰρηνικά τή μητρόπολη Κιέβου μέχρι τό 1145, γιατί τό 1146 ὁ Iziaslav κατέλαβε βίαια τό Κίεβο καί τοποθέτησε δικό του μητροπολίτη, τόν Κλήμη, βλ. Α. Kartašev, *Očerki po istorii rousskoj cerkvi*, ὁ.π., τ. 1, σ. 170.

96. Ἡ Κωνσταντινούπολη, ἐκτιμώντας τήν προσήλωση αὐτῶν τῶν ἱεραρχῶν στή διακονία καί τήν ἀφοσίωσή τους στόν πατριάρχη, ἀπένεμε διάφορους τίτλους, ὅπως: γύρω στά 1149 ὁ πατριάρχης Νικόλαος Δ΄ (1147-1151) ἀπονέμει τόν τίτλο τοῦ ἀρχιεπισκόπου στόν ρῶσο ἐπίσκοπο τοῦ Νοβγορόντ Νήφοντα πού δέν ὑπέκυψε στίς πιέσεις τοῦ Iziaslav (1146-1149) καί κατεψήφισε τήν τοποθέτηση τοῦ Κλήμη, γιατί δέν εἶχε τήν εὐλογία τοῦ πατριάρχη (βλ. O.V. Tvorogov, Nifont, *arkhiepiskop novgorodskij, Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 281), στά 1380 τόν τίτλο τοῦ ἀρχιεπισκόπου στόν ἐπίσκοπο τοῦ Σούζνταλ Διονύσιο, ὁ ὁποῖος μετέβη στήν Κωνσταντινούπολη καί ἀποκάλυψε στόν πατριάρχη Νεῖλο (1380-1388) τήν ἀπάτη τῆς ρωσικῆς ἀποστολῆς πού παρουσίασε πρός χειροτονία τόν Ποιμένα στή θέση τοῦ Μιτιάη-Μιχαήλ, ὁ ὁποῖος εἶχε πεθάνει στό δρόμο πρός τή Βασιλεύουσα (βλ. G.M. Prokhorov, Dionisij, *arkhiepiskop Souzdal'skij*), *Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 2ο (1988), σ. 189.

97. Ὁ Γεώργιος (γύρω στά 1065-περίπου ὡς τό 1076) π.χ. ἦταν σύγκελλος τοῦ πατριάρχη, ἐνῶ ὁ Ἐφραίμ (1055-περίπου ὡς τό 1065) ἔφερε τόν τίτλο τοῦ πρωτοπροέδρου. Ὁ Vodoff (βλ. Vladimir Vodoff, *Naissance de la chrétienté*, ὁ.π., σ. 123) τή λέξη σύγκελλος, πού ὑποδηλώνει βαθμοῦχο κληρικό (ἀπό τό συν+κέλλα) τήν ἐρμηνεύει συγκλητικός, ἐμφανίζοντας ἔτσι τόν Γεώργιο μέ κυβερνητικό ἀξίωμα.

μητροπολίτη τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας δημιουργήθηκε μία ὀλόκληρη φιλολογία πού πολλές φορές ξεπερνᾶ τὰ ὄρια τῆς φαντασίας. Ἡ ἀποστολή καὶ τοποθέτηση τοῦ μητροπολίτη Ρωσίας ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἐκτὸς ἀπὸ διάταξη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου, εἶχε γίνῃ «ἔθος» καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρές. Καὶ ἂν αὐτὸ τὸ «παλαιὸν ἔθος» ἐλάχιστες φορές γιὰ λόγους ἀνωτέρας βίας δὲν πραγματοποιήθηκε⁹⁸, ὥστόσο ὡς θεσμὸς ἦταν ριζωμένος βαθιὰ στὴ συνείδηση τοῦ Ρώσου καὶ κράτησε μέχρι τὸ 1459⁹⁹.

Ἀπὸ παλιά ὁ θεσμὸς αὐτὸς βάλλεται ἀπὸ παντοῦ. Ὅμως ἡ προσήλωση τῆς Ρωσίας στὸ πολιτικὸ δόγμα τοῦ Βυζαντίου ἀποτελεῖ γεγονός ἀνεπανάληπτο¹⁰⁰ καὶ ἡ προσπάθεια νὰ ὑποβαθμιστεῖ τόσο ἡ σημασία αὐτοῦ τοῦ θεσμοῦ, ὅσο κατ' ἐπέκταση καὶ ὁ βαθμὸς ἐπίδρασης τῆς βυζαντινῆς σκέψης στὴ διαμόρφωση τοῦ ρωσικοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι ἐνέργειες πού πέφτουν στὸ κενό.

Ἀρχικὰ στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα¹⁰¹ ἐπιχειρεῖται ἡ ἀλλοίωση τῶν ρωσικῶν πηγῶν, ὅπως π.χ. εἶναι ἡ προσθήκη στὸ χρονικὸ *Ipat'evskaja*

98. E. Goloubinskij, *Istoriija rousskoj cerkvi*, Moskva, 1901², τ. I, τμ. 1, σ. 300-304, Γρ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ὁ Γραικός, ὁ πρῶτος φωτιστὴς τῶν Ρώσων*, Ἀθήνα, 1950, σ. 270.

99. Γεγονὸς εἶναι πὼς οἱ Ρῶσοι σιωπηλῶς στὰ 1648 τοποθέτησαν μόνοι τους τὸν Ἰωάνη, ἀλλὰ, γνωρίζοντας ὅτι παρανομοῦσαν, ἡ κίνηση αὐτὴ ἦταν μουδιασμένη καὶ ἔφερε τὴ σφραγίδα τῆς ἐνοχῆς. Ἔτσι μετὰ τὸ 1448 μὲ ἐκδηλὴ ἀνησυχία σκέπτονταν καὶ ἀναζητοῦσαν διάφορα προσχήματα γιὰ νὰ δικαιολογήσουν στὴν Κωνσταντινούπολη τὴν ἐνέργειά τους αὐτή, βλ. Χ. Λασκαρίδη, *Μάξιμος ὁ Γραικός καὶ οἱ ἐκκλησιαστικὲς ἐπιδιώξεις τῆς Μόσχας*, Θεσσαλονίκη, 1991, σ. 205, 198-215. Στὸ μεταξύ ἦλθε ἡ πτώση τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἀμέσως τὰ αἰσθήματα ἐνοχῆς τὰ διαδέχτηκε ἀρχικὰ ἡ ἄμυνα καὶ σύντομα στὰ 1459 ἡ Μόσχα πέρασε στὴν ἐπίθεση, δημιουργώντας μονομερῶς τὸ αὐτοκέφαλο τῆς Μοσχοβίτικης Ἐκκλησίας.

100. I. Μέγεντορφ, *Βυζάντιο καὶ Ρωσία*, ὁ.π., σ. 39, Χ. Λασκαρίδη, *Τὸ πολιτικὸ δόγμα τοῦ Βυζαντίου*, ὁ.π., σ. 253-289.

101. Ἀπὸ τὸ 1459 ἡ Μοσχοβίτικη Ἐκκλησία κάνει τὰ πρῶτα νηπιακά της βήματα καὶ σὲ διάστημα 30 ἐτῶν ἀρχίζει νὰ ἐκκολάπτει τὴν ἰδέα τῆς Τρίτης Ρώμης, βλ. Χ. Λασκαρίδη, *Μάξιμος ὁ Γραικός καὶ οἱ ἐκκλησιαστικὲς ἐπιδιώξεις τῆς Μόσχας*, ὁ.π., σ. 230-232, Τοῦ ἴδιου, *Βυζαντινὴ παράδοση καὶ τάσεις τῆς Μοσχοβίτικης Ἐκκλησίας στὰ χρόνια τοῦ Μάξιμου τοῦ Γραικοῦ*, *Βυζαντινά*, (Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν Θεσσαλονίκης), τ. 17ος. Ἔτσι τὰ γραπτὰ μνημεῖα ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτὴ ἀρχίζουν νὰ ὑπηρετοῦν αὐτὰ τὰ σχέδια.

διότι ο Ίλαρίων τοποθετήθηκε μητροπολίτης Κιέβου από τον πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριο (1043-1059)¹⁰².

Κατόπιν στις αρχές του 18ου αιώνα έχουμε την παραποίηση ορισμένων πηγών από τον V.N. Tatišev (1685-1750)¹⁰³, τον «έπιστρατευμένο κυβερνητικό ιστορικό» του Μ. Πέτρου.

Ο Tatišev ύστερα από έντολη, όπως φαίνεται, του Μ. Πέτρου με κάθε τρόπο προσπαθεί να ξεψύσει τον ρόλο των Ρώσων ηγεμόνων στη διοίκηση της Εκκλησίας στην παλαιά Ρωσία, για να μπορέσει ίσως ό τότε μονάρχης να δικαιολογήσει τις δικές του παρεμβάσεις¹⁰⁴. Μία, λοιπόν, από τις επεμβάσεις του Ρώσου ιστορικού έχει σχέση με την τοποθέτηση του μητροπολίτη Ίωάννη Δ' (1164-1166).

Από τό 1155 ό ηγεμόνας του Βλαδιμήρ Andrej Bogolioubskij με κάθε τρόπο επιχειρεί να χρησιμοποιήσει τό κύρος της Εκκλησίας για να άποκομίσει πολιτικά όφέλη και, κατά την έκφραση του χρονογράφου της εποχής, «νά καταστεί αυτόνομος στην περιοχή του Σουζνταλ»¹⁰⁵. Έτσι μετά τον αιφνίδιο θάνατο του μητροπολίτη Θεοδώρου (1160-1163) ό ηγεμόνας αυτός στέλνει πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη με αίτημα τή δημιουργία νέας μητρόπολης, πού να υπάγεται άπευθείας στον Πατριάρχη. Όταν ή πληροφορία αυτή φθάνει στά αυτιά του Rostislav (1154-κατά διαστήματα ώς τό 1167), ηγεμόνα του Κιέβου, στέλνει και αυτός πρεσβεία ζητώντας την έπαναφορά στον θρόνο του ρώσου μητροπολίτη Κλήμη (1147-1155). Όμως ή Κωνσταντινούπολη τούς προλαβαίνει και τούς δύο και άποστέλλει τον Ίωάννη Δ' ¹⁰⁶.

102. Ο Kartišev άν και δέν πιστεύει ότι ή πληροφορία αυτή είναι άληθινή, ώστόσο σημειώνει πώς ή προσθήκη του χρονικού εκφράζει τον πόθο της μερίδας των έθνικιστών (βλ. *Očerki po istorii rousskoj cerkvi*, δ.π., τ. 1, σ. 168), ενώ ό Vodoff θά πεί πώς ένας πατριάρχης του άναστήματος του Κηρουλάριου είναι άδύνατο να εύλόγησε μία τέτοια ένέργεια των Ρώσων, βλ. *Naissance de la Chrétienté russe*, δ.π., σ. 117.

103. Τό έργο του Tatišev παρουσιάζει και θετικά στοιχεία, γιατί μάς άφησε πολλά άποσπάσματα από χειρόγραφα τά όποια στη συνέχεια χάθηκαν ή κήκταν, αλλά είχε και τό έλάττωμα να διορθώνει, να έρμηνεύει και να συμπληρώνει «κατά τό δοκοϋν» τά διάφορα γεγονότα. Γι' αυτό ακριβώς πρέπει κανείς να είναι πολύ επιφυλακτικός σέ ό,τι προέρχεται από τον ιστορικό αυτό. βλ. Χ. Λασκαρίδη, *Μάξιμος ό Γραικός και οι εκκλησιαστικές επιδιώξεις της Μόσχας*, δ.π., σ. 153, σημ. 1.

104. Vladimir Vodoff, *Naissance de la Chrétienté russe*, δ.π., σ. 120.

105. Vladimir Vodoff, *Naissance de la Chrétienté russe*, δ.π., σ. 121, Χ. Λασκαρίδη, *Μάξιμος ό Γραικός και οι εκκλησιαστικές επιδιώξεις της Μόσχας*, δ.π., σ. 158.

106. Τήν περίοδο αυτή ό αυτοκράτορας του Βυζαντίου Μανουήλ Α' Κομνηνός (1143-1180) σχεδιάζει τή συνένωση της αυτοκρατορίας με την Ούγγαρία και γι' αυτό

Τά χρονικά *Ipat'evskaja, Khlebneskaja* καί *Rogodinskaja* στό σημεῖο αὐτό, ὅπου ἐμφανίζονται τόν Ἑλληνα πρεσβευτή νά προσφέρει στόν Rostislav τά πλούσια δῶρα τοῦ αὐτοκράτορα καί τήν εὐλογία ἀπό τήν Ἁγία Σοφία, ἀμέσως μετά παρουσιάζουν ἕνα κενό¹⁰⁷. Καί μόνο στόν κώδικα μέ τά χρονικά τοῦ Tatišev φέρεται ὁ Rostislav νά λέγει στόν πρεσβευτή τοῦ αὐτοκράτορα: «Ἐγώ, τόν μητροπολίτη αὐτό (Ἰωάννη Δ' -Χ.Λ.) τώρα τόν δέχομαι σέ ἐνδειξη τιμῆς καί ἀγάπης πρός τόν βασιλιά, ἀλλά στο μέλλον ἂν ὁ πατριάρχης τοποθετήσει μητροπολίτη στή Ρωσία, χωρίς τή δική μας γνώμη καί ἀπόφαση, καί ἂν αὐτό θά ἐρχεται σέ ἀντίθεση μέ τούς κανόνες τῶν ἁγίων ἀποστόλων, τότε ὄχι μόνο δέν θά τόν δεχτώ, ἀλλά γιά πάντα θά θεσπίσουμε νόμο ὅπου θά ἐκλέγουμε ρώσους ἐπισκόπους μέ τήν ἐντολή τοῦ μεγάλου δούκα»¹⁰⁸.

Γιά τόν Levčenko ἡ ὑπαρξη κενοῦ στά λοιπά χρονικά εἶναι πολὺ βασικό καί ἀποτελεῖ ἀκαταμάχητη μαρτυρία ὅτι τά λόγια τοῦ Rostislav εἶχαν καταγραφῆ καί σέ ἄλλα χειρόγραφα. Ἔτσι ὁ μέγας αὐτός βυζαντινολόγος, παρασυρμένος ἀπό τόν Tatišev, διατυπώνει πλέον τήν ἀποψη ὅτι ὁ Πατριάρχης ἀποστέλλει ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη τόν μητροπολίτη Ρωσίας μόνο ὕστερα ἀπό σύμφωνη γνώμη τοῦ μεγάλου δούκα. Γι' αὐτό ἀκριβῶς στά 1164 ὁ Ρῶσος ἡγεμόνας ἔστειλε πίσω¹⁰⁹

τό λόγο –γράφει ὁ Kartašev– ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολη ἤθελε Ἑλληνα μητροπολίτη στό Κίεβο, βλ. Α. Kartašev, *Očerki po istorii rousskoj cerkvi*, ὁ.π., τ. 1, σ. 175, πρβλ. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. Θ', Ἀθήνα, 1979, σ. 30.

107. *PSRL*, τ. II (1926), σ. 42. Ὁ Kartašev πιστεύει ὅτι ὁ Rostislav, καθὼς θά ἦταν δυσάρεστος γιά τήν τροπή πού εἶχαν πάρει τά πράγματα, προφανῶς θά εἶπε κάτι πού ἦταν ἀνεπίτρεπτο νά καταχωρηθεῖ στό χρονικό καί ἔτσι δημιουργήθηκε ἕνα κενό, τό ὅποιο μέ ποιητική πληρότητα καί ἐλεύθερη ἀπόδοση συμπλήρωσε ὁ Tatišev, βλ. Α. Kartašev, *Očerki po istorii rousskoj cerkvi*, ὁ.π., τ. 1, σ. 175.

108. S.M. Solov'ev, *Istorija Rossii*, Moskva, 1883, τ. 1, σ. 725, M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, ὁ.π., σ. 483, Α. Kartašev, *Očerki po istorii rousskoj cerkvi*, ὁ.π., τ. 1, σ. 175, Χ. Λασκαρίδη, *Μάξιμος ὁ Γραικός καί οἱ ἐκκλησιαστικές ἐπιδιώξεις τῆς Μόσχας*, ὁ.π., σ. 153. Ἀλλά –νά ὑπενθυμίσω– μήπως καί δέν εἶχε κακόβουλο χαρακτήρα καί ἡ λατινική μετάφραση ἀπό τό ἔργο τοῦ βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ Νικηφόρου Γρηγοῶ (1295-1359) γιά τή δῆθεν συμφωνία ἀνάμεσα στόν Βασίλειο Β' Βουλγαροκτόνο (976-1025) καί στόν Βλαδίμηρο (979-1015) ὅτι ὁ μητροπολίτης Ρωσίας θά ἦταν ἐκ περιτροπῆς μία φορά Ἑλληνας καί μία φορά Ρῶσος; βλ. Α. Kartašev, *Očerki po istorii rousskoj cerkvi*, ὁ.π., τ. 1, σ. 167, Χ. Λασκαρίδη, *Μάξιμος ὁ Γραικός καί οἱ ἐκκλησιαστικές ἐπιδιώξεις τῆς Μόσχας*, ὁ.π., σ. 153.

109. M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, ὁ.π., σ. 451, 483.

τόν μητροπολίτη Ἰωάννη Δ΄, γιατί ὁ Πατριάρχης τόν εἶχε τοποθετήσει χωρίς τήν ἔγκρισή του. Καί, ἀκόμη, ὅτι μόνο ὕστερα ἀπό πολλές παρακλήσεις καί πλούσια δῶρα τοῦ Μανουήλ ὑποχώρησε ὁ Rostislav καί ἀποδέχτηκε τελικά τόν Ἰωάννη¹¹⁰.

Ὅμως, περνώντας καί πάλι στήν ἄλλη πλευρά, τῶν Βυζαντινῶν, γύρω στή 1164 ἔχουμε μία αυστηρότατη προειδοποίηση τοῦ πατριάρχου Λουκά Χρυσοβέργη, ὁ ὁποῖος διακηρύσσει τό ἀναπαλλοτριωτο τῶν δικαιωμάτων τοῦ «μητροπολίτη πάσης Ρωσίας»¹¹¹. Πού, λοιπόν, βρίσκεται ἡ ἀλήθεια; Στίς πληροφορίες τοῦ Tatišev ἢ στήν ἰσχύ τοῦ «παλαιοῦ ἔθους», πού κράτησε ὡς τά μέσα τοῦ 15ου αἰώνα;

Τέλος ἐκτός ἀπό τήν παραποίηση τῶν πηγῶν εἶναι καί ἡ προσπάθεια ὀρισμένων μελετητῶν πού θέλουν νά ἐμφανίσουν τή Ρωσία ὅτι διεξάγει ἕναν ἀτέρμονα ἀγώνα πρὸς ἀνάκτηση τῆς πολιτικῆς καί ἐκκλησιαστικῆς τῆς ἐλευθερίας ἀπό τό Βυζάντιο. Καί φυσικό εἶναι νά ἀναρωτιέται κανεὶς πού βρίσκεται ἡ ἀλήθεια; Καί ποιός ἔχει δίκαιο;

Γιά λίγο θά σταθῶ στήν ἐκστρατεία τοῦ Jaroslav στή 1043 κατά τοῦ Βυζαντίου καί θά περιοριστῶ στίς ἀπόψεις τοῦ Priselkon καί τῶν ὁμοϊδεατῶν του πάνω σέ αὐτό τό θέμα, γιατί τό γεγονός αὐτό ἔχει ἰδιαίτερη σημασία.

Ἀπό τό ἕνα μέρος ἔχουμε τήν ἄποψη ἑνός βυζαντινοῦ χρονογράφου, τοῦ Ψελλοῦ, ὁ ὁποῖος ὄχι ἀπλῶς εἶναι σύγχρονος ὡς πρὸς τά γεγονότα τοῦ 1043¹¹², ἀλλά καί αὐτόπτης μάρτυρας, παρακολουθώντας δίπλα στόν αὐτοκράτορα τήν ἐξέλιξη καί τήν ἔκβαση τῆς ναυμαχίας.

Ὁ Ψελλός ἀπορεῖ καί ἀναρωτιέται γιά τά αἴτια μίας ἀπό ἀρκετά χρόνια προπαρασκευαζόμενης ἐκστρατείας, πού ἀναίτια ἐκδηλώθηκε

110. M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, ὁ.π., σ. 483.

111. Vladimir Vodoff, *Naissance de la Chrétienté russe*, ὁ.π., σ. 121, Χ. Λασκαρίδης, *Μάξιμος ὁ Γραικός καί οἱ ἐκκλησιαστικές ἐπιδιώξεις τῆς Μόσχας*, ὁ.π., σ. 158. Αὐτή ἡ αὐστηρή δήλωση τοῦ Χρυσοβέργη ἔγινε γιά νά ἀποτρέψει στό μέλλον τήν ἀνάμιξη τῶν Ρῶσων ἡγεμόνων στήν ἐκλογή τοῦ μητροπολίτη Ρωσίας καί μέ σκοπό νά διαφυλάξει τήν ἐκκλησιαστική ἐνοτητα τῆς Μητροπόλεως Ρωσίας.

112. Καί ὁ Σκυλίτσης ἀναφέρεται στήν ἐφοδο αὐτῆ τῶν Ρῶσων, ἐπισημαίνοντας ὅτι ὡς τότε οἱ σχέσεις ἦσαν καλές καί ὅτι διαταράχθηκαν στή 1043 μέ τόν φόνο μίας σημαντικῆς προσωπικότητος στήν παροικία τῶν Ρῶσων στήν Κωνσταντινούπολη. Ἀκόμη ὁ Σκυλίτσης ἀποδίδει τά γεγονότα αὐτά καί στόν εὐέξαπτο χαρακτήρα τοῦ Jaroslav, ἀφοῦ ὁ αὐτοκράτορας ἐξάντλησε κάθε μέσο προκειμένου νά ἀποτρέψει τόν πόλεμο, βλ. Skylitzes-Cedreni, τ. II, σ. 551, πρβλ. M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, ὁ.π., σ. 391.

στά 1043 κατά τήν ἄνοδο τοῦ Κωνσταντίνου Θ΄, μόνο καί μόνο γιά νά μὴν πᾶνε ἄδικα οἱ κόποι αὐτῆς τῆς προετοιμασίας¹¹³.

Στήν ἀναδρομή πού κάνει ὁ Ψελλός βρῖσκει ὅτι αἰτία στάθηκε ὁ τυχοδιωκτισμός καί ἡ παλαιά ἔχθρα καί τό μῖσος «κατά τῆς Ρωμαϊκῆς ἡγεμονίας»¹¹⁴. Ἐλάχιστοι ὁμως ἀποδέχονται καί ἐρμηνεύουν ἔτσι τό πνεῦμα τοῦ βυζαντινοῦ χρονογράφου.

Ὁ Ι. Βουδονιῆ πίσω ἀπό τίς λέξεις: «τό παλαιόν μῖσος»¹¹⁵ τοῦ Ψελλοῦ ἀντιλαμβάνεται τίς ἐκστρατεῖες τοῦ Ἰγγορ, τοῦ Σβιατοσλάβου καί τοῦ Βλαδίμηρου, δηλαδή ἀνατρέχει στόν παλιό ἀνταγωνισμό τῶν Ρῶς πού ὑπῆρχε πολύ πρῖν ἀπό τό βάπτισμα τῆς Ρωσίας καί συνεπῶς αὐτή ἡ ἐνέργεια δέν συνδέεται μέ αὐτή τῆ χριστιανική Ρωσία. Ἀκόμη, τήν ἐπιμαχί φράση τοῦ Ψελλοῦ «ἐπί τήν Ρωμαίων ἡγεμονίαν» πρέπει, κατά τόν ἴδιο μελετητή, νά τῆ μεταφράσουμε ὄχι «κατά τῆς Ἑλληνικῆς ἡγεμονίας», ἀλλά «κατά τῆς Ρωμαϊκῆς ἡγεμονίας», κατά τῆς ὁποίας πάντα ἔτρεφαν μεγάλο μῖσος¹¹⁶.

Περωνώντας καί πάλι στήν ἀντίπερα ὄχθη ὁ Priselkon νομίζει ὅτι τά ἴδια τά λόγια τοῦ Ψελλοῦ ἐπιβεβαιώνουν πῶς τά αἰτία τῆς ἐκστρατείας τοῦ 1043 ἦσαν ἡ ἐκκλησιαστική καί πολιτική ἐξάρτηση τῆς Ρωσίας ἀπό τό Βυζάντιο¹¹⁷.

Τίς ἀπόψεις τοῦ Priselkon θά τίς στηρίξουν πολλοί, ὅπως ὁ Карташев καί ἰδιαίτερα ὁ D.S. Likhačev μέ τόν V.V. Mavrodin, οἱ ὁποιοί θά ἀπο-

113. «...ἤδραστο δέ τό κράτος ἐπί τόν Κωνσταντῖνον, εἰ καί μηδέν οἱ βάρβαροι τοῦτον εἶχον ἐπί τῷ πολέμῳ κατατιᾶσθαι, ἀλλ' ἵνα μή ἀπρακτος αὐτοῖς ἡ παρασκευή νομισθεῖη, ἀπροφάσιστον πρός ἐκεῖνον ἀναρρῆγνυται πόλεμον». Γν' αὐτό καί συνεχίζοντας ὑπογραμμίζει: «ἡ μὲν οὖν ἀναίτιος αἰτία ἐπί τόν αὐτοκράτορα ἐκεῖνων ὀρμῆς αὐτῆς», βλ. Michel Psellos, *Chronographie*, ὁ.π., κεφ. XCI, σ. 9.

114. «Τό βάρβαρον τοιγαροῦν τοῦτο φύλον ἐπί τήν Ρωμαίων ἡγεμονίαν τόν πάντα χρόνον λυττά τε καί μέμνηε, καί ἐφ' ἐκάστῳ τῶν καιρῶν τοῦτο ἦ ἐκεῖνο εἰς αἰτίαν πλαττόμενοι, πρόφασιν καθ' ἡμῶν πολέμου πεποίηται», βλ. Michel Psellos, *Chronographie*, ὁ.π., κεφ. XCI, σ. 8.

115. «ἀνανεοῦνται αὐθις καθ' ἡμῶν τό παλαιόν μῖσος», βλ. Michel Psellos, *Chronographie*, ὁ.π., κεφ. XCI, σ. 9.

116. I.OU. Boudovnič, Ob istoriceskikh postroennijakh M.D. Priselkova. *Istoričeskie zapiski*, No 35 (1950), σ. 207. Τίς ἀπόψεις τοῦ Βουδονιῆ ἀσπάζεται καί ὁ Levčenko, βλ. *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, ὁ.π., σ. 391-395.

117. M.D. Priselkon, Roussko-vizantijskie otnošenija v IX-XII vv. *VDI*, No 3 (1939), σ. 104, M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, ὁ.π., σ. 392.

δεχτοῦν ὅτι στήν ἐποχή τοῦ Jaroslav ὑπῆρχε ἀπό τήν πλευρά τοῦ Βυζαντίου ἀπειλή κατά τῆς ρωσικῆς κυριαρχίας¹¹⁸.

Καί ἐνῶ ὁ D.S. Likhatchev τήν ἔφοδο τοῦ 1043 τήν ἐρμηνεύει ὡς τό ἀποκορύφωμα τῶν πολιτικῶν δραστηριοτήτων τῆς Ρωσίας πρὸς ἀνάκτηση τῆς ἐλευθερίας της, ὡστόσο ὁ Levčenko εὐλόγα ἀναρωτιέται ἂν ὕστερα ἀπό μία τέτοια ἦττα ὄχι ἀπλῶς μόνο κανεῖς βλέπει νά ἀποκαθίστανται οἱ σχέσεις, ἀλλά αὐτές νά ἐνισχύονται καί μέ γάμους τῶν τέκνων καί τῶν ἐγγονῶν τοῦ ἐπιτιθεμένου, τότε πού εἶναι τό ἀποκορύφωμα καί ποιός ὁ λόγος αὐτῶν τῶν πολεμικῶν δραστηριοτήτων¹¹⁹; Γι' αὐτό ἀκριβῶς καί ὁ τελευταῖος δέν πείθεται ὅτι αὐτά ἦσαν τά πραγματικά αἷτια τῆς ἐκστρατείας τοῦ 1043.

Ἐπίσης, λοιπόν, ἀναφέρεται σέ ἐκκλησιαστική καί πολιτική ἐξάρτηση τῆς Ρωσίας ἀπό τό Βυζάντιο καί ὅτι στά χρόνια τοῦ Jaroslav ἀπειλοῦνταν τά κυριαρχικά δικαιώματα τῆς χώρας.

Τό θέμα τῆς πολιτικῆς ἐξάρτησης θά ἄφηνε νά τό κρίνουν οἱ Ρῶσοι μελετητές. Ἔτσι:

– Στά 1932 ὁ A. Vasiliev ἀναφέρει πῶς τό κράτος τοῦ Κιέβου τοῦ 11ου αἰῶνα ἦταν πραγματικά ἐλεύθερο καί αὐτοδύναμο καί ὅτι οἱ Ρῶσοι ἡγεμόνες τοῦ 12ου αἰῶνα ἦσαν κύριοι τοῦ οἴκου τους, χωρίς τό Βυζάντιο νά ἔχει τή δυνατότητα διά τῆς βίας νά ἐπιβάλλει στούς Ρώσους ἡγεμόνες τή θέλησή του¹²⁰.

– Στά 1950 ὁ I.OU. Boudovnič θά πεί ὅτι ὁ Jaroslav ἦταν ἀπόλυτος ἐξουσιαστής καί κύριος τῆς πολιτικῆς κατάστασης καί δέν θά τή μοιραζόταν μέ τόν ἐκπρόσωπο τοῦ πατριάρχη¹²¹.

– Στά 1988 ὁ Ἰωάννης Μέγεντορφ γράφει ὅτι ἡ Ρωσία γεωγραφικά ἦταν ἔξω ἀπό κάθε δυνατότητα στρατιωτικῆς καταληψῆς καί τά ἐδάφη της δέν ἀποτελέσαν ποτέ μέρος τῆς ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας¹²². Πιστεύω, λοιπόν, ὅτι οἱ θέσεις τῶν Ρώσων αὐτῶν μελετητῶν ἀνασχευά-

118. V.V. Mavrodin, *Obrazovanie drevnorousskogo gosoudarstva*, Leningrad, 1945, σ. 367, M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, δ.π., σ. 393, A. Kartašev, *Očerki po istorii rousskoj cerkvi*, δ.π., τ. 1, σ. 166-176.

119. M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, δ.π., σ. 394.

120. A. Vasiliev, Was old Russia a vassal state of Byzantium, *Speculum*, τ. VII, (1932), No 3, M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, δ.π., σ. 441.

121. I.OU. Boudovnič, Ob istoričeskikh postroennijakh M.D. Priselkova. *Istoričeskie zapiski*, No 35 (1950), σ. 207, M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, δ.π., σ. 394.

122. Ἰ. Μέγεντορφ, *Βυζάντιο καί Ρωσία*, δ.π., σ. 39.

ζουν πλήρως τήν ἄποψη τοῦ Priselkon περί πολιτικῆς ἐξάρτησης τῆς Ρωσίας τοῦ Κιέβου ἀπό τό Βυζάντιο.

Ὅσο γιά τήν ἐκκλησιαστική ἐξάρτηση τῆς Ρωσίας ἤδη ἀναφέρθηκα στήν ὑπαρξη τῶν δύο κόσμων καί ὅτι ἡ ἀπόφαση τοῦ Κιέβου νά δεχτεῖ τόν χριστιανισμό ἀπό τό Βυζάντιο αὐτό ἦταν μία ἐνέργεια πολιτικῆς σημασίας καί εἶχε τίς συνέπειες καί τίς προεκτάσεις της.

Οἱ Σλάβοι τῆς Ἀνατολῆς τήν ἐκλογή τήν ἔκαναν ἐλεύθερα μόνοι τους¹²³. Τό συμφέρον τους ἦταν νά ἐπιλέξουν τό Βυζάντιο¹²⁴ καί τό ἔκαναν, γιατί οἱ λόγοι ἦσαν πολλοί: Μία ἔτοιμη ὑδάτινη ἐμπορική ὁδός «ἀπό τούς Βαράγγους στούς Ἕλληνες», πού στή συνέχεια μέ τό βάπτισμα διευρύνθηκε καί μετατράπηκε σέ πνευματική λεωφόρο «ἀπό τούς Ἕλληνες στούς Σλάβους». Αὐτό ἤδη τά λέγει ὅλα: ἕνας πολιτισμός, μία παιδεία καί μία τέχνη, πού κατά κοινή ὁμολογία ὑπερεῖχαν παγκοσμίως, εἶναι αὐτά πού ἰδιαίτερα τούς ἐντυπωσίασαν καί τούς προσέλκυσαν.

Μένει τό πολιτικό δόγμα τοῦ Βυζαντίου. Αὐτό δέν ἦταν κάτι πού οἱ Σλάβοι το γνώρισαν μετά: τό ἀποδέχτηκαν μαζί μέ ὅλα τά ἄλλα, γιατί εἶναι ἕνας θεσμός καί μία ἰσορροπία πού δέν ἔλειψε ἀπό καμιᾶ ἐποχή· τότε τό ἔλεγαν βυζαντινό, σήμερα τό ἀποκαλοῦν ἀμερικανικό καί αὔριο θά τό διαχειρίζεται κάποιος ἄλλος ἀπλῶς μέ διαφορετικό μόνο ὄνομα.

Στά πλαίσια αὐτά καί κάτω ἀπό τίς συνθῆκες καί τήν ὑπαρξη ἑνός τέτοιου πνεύματος ἰδρύθηκε καί ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρωσίας μέ ἀπευθείας ἐξάρτηση ἀπό τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, μία ἐξάρτηση ὅπως ὑπαγόρευαν καί ὅπως τήν ὀριζαν οἱ κανόνες καί οἱ ἀποφάσεις τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων¹²⁵.

Δέν δίστασα ἀπό καιρό νά ἐκφράσω τήν ἄποψή μου στό θέμα αὐτό λέγοντας ὅτι ἡ ρωσική Ἐκκλησία ὄχι μόνο δέν ἔπρεπε, ἀλλά καί δέν ἦταν δυνατό νά παραμένει γιά αἰῶνες ὡς μία ἐξαρτημένη μητρόπολη. Καί πιστεύω –ὅπως συνέβη καί μέ πολύ μικρότερες ἐθνότητες καί Ἐκκλησίες, πού ἀπέκτησαν τήν αὐτονομία τους–, ὅτι καί ἡ ρωσική

123. Ἡ Z.V. Oudal'cova παρατηρεῖ ὅτι ἂν γιά τούς Σλάβους τῆς Δύσης δέν ὑπῆρχαν περιθώρια ἐκλογῆς, ὡστόσο γιά τούς Ρώσους ὑπῆρχαν, βλ. Z.V. Oudal'cova, Koul'tournye svyazi Vizantii s drevnej Rous'iou, ὁ.π., σ. 15.

124. Αὐτό δέν σημαίνει ὅτι τά συμφέροντα τοῦ Βυζαντίου θά ἦσαν λιγότερα.

125. Τήν ἀνάπτυξη αὐτοῦ τοῦ θέματος βλ. X. Λασκαριδῆ, *Μάξιμος ὁ Γραικός καί οἱ ἐκκλησιαστικές ἐπιδιώξεις τῆς Μόσχας*, ὁ.π., σ. 137-150.

Ἐκκλησία σέ κάποιο σημεῖο τῆς ἱστορικῆς της πορείας θά εἶχε τήν ἴδια τύχη, γιά νά ἱκανοποιήσει καί αὐτή τούς ἐθνικούς πόθους καί τίς φιλοδοξίες της¹²⁶.

Ὅμως αὐτό δέν πραγματοποιήθηκε καί κατά τή γνώμη μου ὀφείλεται σέ τέσσερις βασικά λόγους.

Πρῶτο, ἡ ἐκκλησιαστική ἐξάρτηση τῆς Ρωσίας ἐξυπηρετοῦσε ἄμεσα πολιτικά συμφέροντα τῶν Ἑλλήνων τόσο μέ τό κράτος τοῦ Κιέβου ὅσο καί μέ τά διάφορα βασιλεια στήν εὐρύτερη περιοχή. Τό Βυζάντιο –ὅπως ἀνέφεραν καί οἱ Ρῶσοι μελετητές– δέν εἶχε κατακτητικές βλέψεις κατά τῆς Ρωσίας τοῦ Κιέβου. Καθώς ὁμως οἱ ἐχθροί ὀλόγυρα πλῆθαιναν καί ὀλοένα γίνονταν ἀπειλητικότεροι, τό Βυζάντιο, μέσω τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξάρτησης τῆς «μεγάλης αὐτῆς χώρας μέ τό μυριάριθμον πλῆθος», ἀποκτοῦσε μία πρόσθετη ἀσπίδα στήν ἀσφάλειά του καί ἕνα ὑπολογίσιμο βοηθό στήν ἀντιμετώπιση τῶν ἀτακτων φυλῶν πού κατά καιρούς παρενοχλοῦσαν τήν αὐτοκρατορία. Ἀκόμη ἡ ἐκκλησιαστική αὐτή ἐξάρτηση ἐπέτρεπε στόν αὐτοκράτορα διαρκῶς νά ἔχει σέ μία ἀπομακρυσμένη καί πολιτικά νευραλγική περιοχή, πού μέ τά μέσα τῆς ἐποχῆς ἕνα ταξίδι κρατοῦσε χρονικά περίπου ἕνα μῆνα, ἕνα δικό του μάτι καί ἕνα ἀφοσιωμένο ἄτομο πού ἦταν ἔτοιμο λόγω κύρους καί θέσεως νά συμβουλευεῖ, νά πιέζει ὅσο ἦταν ἐφικτό καί μέ μία λέξη νά μεταφέρει τήν ἐπιθυμία τοῦ αὐτοκράτορα ὄχι μόνο στούς πολυάριθμους δοῦκες τῆς κατακερματισμένης παλαιᾶς Ρωσίας, ἀλλά καί στούς ἡγεμόνες τῶν γύρω κρατῶν, Οὐγγαρίας, Πολωνίας, Λιθουανίας κτλ.

Δεύτερο¹²⁷, ἡ διαμάχη πού ξέσπασε ἀνάμεσα στούς διαδόχους τοῦ Jaroslav (1019-1054) καί ὁ κατακερματισμός τῆς χώρας σέ διάφορα δουκάτα ἔδωσε τήν εὐκαιρία στο Βυζάντιο νά συνεχίσει χωρίς προσκόμματα τήν πολιτική τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξάρτησης. Ἡ ρωσική Ἐκκλησία, γιά νά παραμείνει ἐνιαία καί ἀρραγῆς, δέν εἶχε ἄλλη ἐπιλογή ἀπό τό νά ἐξακολουθεῖ νά δέχεται τόν μητροπολίτη της ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη, γιατί διαφορετικά ἡ ἠθική δύναμη της θά γινόταν ἀντικείμενο ἐκμετάλλευσης, ὅπως ἄλλωστε καί ἐπιχειρήθηκε ἀπό ὀρισμένους δοῦκες.

Τρίτο, στήν ἐχθρότητα καί στίς συνεχεῖς συγκρούσεις πού ἐνέσκηψαν

126. Χ. Λασκαρίδη, *Μάξιμος ὁ Γραικός καί οἱ ἐκκλησιαστικές ἐπιδιώξεις τῆς Μόσχας*, ὁ.π., σ. 151.

127. Ὁ δεύτερος καί τρίτος λόγος, πού ἀκολουθοῦν, συντέλεσαν ἀποφασιστικά ὥστε τό Βυζάντιο νά ἐξακολουθεῖ νά ἔχει ὑπό τήν ἄμεση ἐξάρτησή του τή ρωσική Ἐκκλησία.

ἀνάμεσα στούς Ρώσους ἡγεμόνες ἦρθε στά 1240 νά προστεθεῖ καί ἡ κατοχή τῶν Τατάρων καί νά ἀπομακρύνει κάθε σκέψη στήν ἀλλαγὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, καθότι ἡ Ἐκκλησία διαδραματίζει ἕνα ρόλο ἐθνικῆς ἀφύπνισης καί συσπείρωσης τῶν ἡγεμόνων πρὸς ἀποτίναξη τοῦ μογγολικοῦ ζυγοῦ. Ἡ ἐμφάνιση, λοιπόν, τῆς Χρυσῆς Ὀρδῆς ἦταν ἀκόμη ἕνας λόγος, κοντά στόν προηγούμενο, πού δέν ἐπέτρεψε γιά ἀκόμη μία φορά τήν αὐτονομία τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας.

Τέταρτο, ἡ δύναμη τοῦ πολιτικοῦ δόγματος, ἡ διαμάχη καί ὁ ἀνταγωνισμός ἀνάμεσα στούς ἡγεμόνες καί ἡ κυριαρχία τῶν Τατάρων, ὅλα αὐτά ἔφεραν μία ἀδράνεια καί διατήρησαν τὴ γνωστὴ ἰσορροπία πρὸς ὄφελος τοῦ Βυζαντίου. Κατά συνέπεια ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐξάρτηση τῆς Ρωσίας εἶναι ἕνα ἀνεπανάληπτο γεγονός, εἶναι ἀπόρροια καί ἐπιτυχία τοῦ πολιτικοῦ δόγματος τοῦ Βυζαντίου. Ἐδῶ θά ἤθελα νά ἐπισημάνω ἀκόμη πῶς, καθὼς γιά ὅλες αὐτὲς τίς αἰτίες δέν στάθηκε δυνατό νά ἐκφραστεῖ ὡς καθολικὸ αἴτημα ἀπὸ τοὺς ἰθύνοντες ἡ αὐτονομία ἢ τὸ αὐτοκέφαλο τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας, αὐτὸ τὸ κενὸ ἐπιχείρησαν νά τὸ καλύψουν στήν ἐποχὴ μας ὀρισμένοι μελετητές, μεγεθύνοντας γεγονότα καί ἐνέργειες ἡγεμόνων πού τὰ κίνητρά τους ἦσαν ἰδιοτελῆ. Πιστεύω ὅτι τὰ γεγονότα μέ τοὺς μητροπολίτες Ἰλαρίωνα, Κλήμη καί Ἰωάννη Δ' ἐνισχύουν αὐτὴ τὴ θέση. Καί ἐδῶ ἔρχομαι νά συμφωνήσω μέ τὴν ἀποψη τοῦ Levčenko ὅτι καθόλου δέν συμβιβάζεται ἡ ἰδέα τῆς αὐτονομίας μέ τὴν ἐπίτευξη ἑνὸς γάμου, γιατί οἱ ἰδεολογικοὶ ἀγῶνες δέν κλείνουν καί δέν ἐξαγοράζονται οὔτε μέ ἕνα συνοικέσιο, οὔτε μέ τὴν ἀπονομὴ κάποιου τίτλου.

Ἡ ἔρευνα ἀναφερόμενη σέ ἀριθμούς ἐπισημαίνει πῶς στήν προμογγολικὴ περίοδο ὅλοι οἱ μητροπολίτες Ρωσίας ἦσαν Ἕλληνες, ἐκτὸς ἀπὸ δύο οἱ ὁποῖοι ἦσαν Ρῶσοι. Προσωπικά θά ἔλεγα ὅτι ὅλοι οἱ μητροπολίτες Ρωσίας στή σκέψη ἦσαν Ἕλληνες καί πῶς στή διακονία ὅλοι ἦσαν Ρῶσοι. Τὰ ἄτομα αὐτὰ ἀφοσιώθηκαν στά ποιμαντικά τους καθήκοντα καί ἐργάστηκαν μέ αἴσθημα εὐθύνης γιά τὴ δημιουργία παιδείας, σχολείων, βιβλιοθηκῶν, εὐαγῶν ἰδρυμάτων, γιά τὴν ἀντιγραφή καί μετάφραση Πατερικῶν κειμένων, τὴ διδασκαλία, τὸ κήρυγμα, τὴν καταπολέμηση αἱρέσεων, τὴ διακονία, τὴν εἰκονογράφηση ναῶν, τὴ διδασκαλία ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς κ.ἄ. Γιά πολλοὺς αἰῶνες οἱ ἀτέλειωτες στρατιές ἀπὸ κληρικούς, καλλιτέχνες καί λόγιους, τὰ ἐπώνυμα καί ἀνώνυμα αὐτὰ ἄτομα περιερχόμενα ἀπὸ τὸ ἕνα ὡς τὸ ἄλλο ἀκρο τὴν ἀχανὴ Ρωσία καλλιέργησαν καί στήριξαν αὐτὸ πού λέγεται βυζαντινὴ Παράδοση, ὀρθόδοξη συνείδηση.

Κοσμικά έργα

Είναι γεγονός ότι τα κοσμικά έργα δέν έκαναν άμέσως τήν έμφάνισή τους στή Ρωσία του Κιέβου και αυτό ήταν φυσικό, άφου σέ όλη τήν Εύρώπη τήν περίοδο αυτή τό λογοτεχνικό είδος πού έχει μεγάλη διάδοση είναι τό εκκλησιαστικό: λειτουργικά βιβλία, Άγία Γραφή, Πατέρες, Λόγοι, βίοι άγίων κτλ. Όμως πολύ σύντομα, τόν 12ο αιώνα, τόν Ρώσο άναγνώστη τόν προσελκύει τό βυζαντινό χρονικό.

Ή έρευνα σήμερα έπιβεβαιώνει πώς τό μεγαλύτερο μέρος τών ρωσικών χρονικών άποτελεϊ συμπίλημα τεσσάρων βασικά βυζαντινών: του Ίωάννου Μαλάλα¹²⁸, του Γεωργίου του Άμαρτωλου¹²⁹, του Ίωάν-

128. Πιστεύεται ότι στά σλαβικά μεταφράστηκε κατά τόν 10ο αιώνα. Τό κείμενο τής μετάφρασης δέν έφθασε ως έμās πλήρες και έτσι τό έργο μās είναι γνωστό μόνο από τά άποσπάσματα πού συναντάμε στά διάφορα χρονικά. Τό ύλικό τών τεσσάρων πρώτων βιβλίων του έργου περιλαμβάνεται στό εισαγωγικό μέρος τής πρώτης σύνταξης, καθώς και σέ όρισμένα αντίγραφα τής δεύτερης διασκευής τής *Έλληνικής και Ρωμαϊκής Χρονογραφίας*. Άκόμη ένα μεγάλο μέρος του χρονικού περιλαμβάνεται στά αντίγραφα: *Sinodal'nyj, Pogodinskij* και *Ouvarovskij*, καθώς και στήν πρώτη σύνταξη του *Letopisec*. Τά χρονικά: *Arkhipskij* και *Vilenskij* προέρχονται από τό χρονικό του Μαλάλα και περιλαμβάνουν σχεδόν όλόκληρο τό κείμενο τών βιβλίων: 1, 2, 4-10. Στίς δύο διασκευές τής *Έλληνικής και Ρωμαϊκής Χρονογραφίας*, μέ άσήμαντες συντιμήσεις, έχουμε τά βιβλία: 6-10. Άποσπάσματα του έργου συναντάμε και στό χρονικό *Sofijskij*. Τέλος μικρά άποσπάσματα έχουμε και στό *Povest' vremennykh let* (*Πρώτο Χρονικό*). Ή σλαβική μετάφραση του χρονικού παρουσιάζει μεγάλο ένδιαφέρον καθότι: Πρώτο, στό ελληνικό κείμενο τής έκδοσης τής Όξφόρδης δέν σώζεται ή αρχή και μās τή δίνει τό σλαβικό, Δεύτερο, τά σλαβικά κείμενα παρουσιάζουν όρισμένες άποκλίσεις από τό ελληνικό ή άλλοτε τό συμπληρώνουν. Αυτό –κατά τήν άποψη του Ο.Υ. Tvorogov– σημαίνει πώς τό ελληνικό κείμενο από τό όποιο προήλθε ή μετάφραση στά σλαβικά, δέν ήταν όμοιο μέ αυτό τής Όξφόρδης, βλ. Ο.Υ. Tvorogov, *Khronika Ioanna Malaly, Slovar' kniznikov i kniznosti*, ό.π., τεύχος 1 (1987), σ. 471-474.

129. Τό χρονικό του Γεωργίου του Άμαρτωλου πιστεύεται ότι αρχικά μεταφράστηκε τόν 10ο αιώνα στή Βουλγαρία και τόν 11ο διορθώθηκε στό Κίεβο. Είναι τό χρονικό τροφοδότης όλων τών ρωσικών χρονικών. Σέ μās ή σλαβική μετάφραση έφθασε σέ δύο παραλλαγές, πού μεταξύ τους διαφέρουν έλάχιστα. Ή πρώτη αντικατοπτρίζεται σέ ποικίλα χρονογραφικά συμπιλήματα, όπως είναι τά χρονικά: *Khronograf ro velikomou izlozeniiou* (11ου αλ.), ή αρχέτυπη σύνταξη τής *Έλληνικής και Ρωμαϊκής Χρονογραφίας* (*Ellinskij i Rimskij Khronograf*), *Arkhipskij* και *Vilenskij, Sofijskij, Povest' vremennykh let, Khronograf Troickij, Khronograf Rousskij* κτλ. Ή δεύτερη παραλλαγή τής μετάφρασης διασώθηκε σέ ξεχωρα αντίγραφα και ύπάρχει σέ δύο διασκευές. Ή μία άνήκει στά τέλη του 13ου αλ. μέ αρχές του 14ου και μās είναι γνωστά τέσσερα μόνο αντίγραφα, από τά όποια τό παλιότερο είναι τό *Troickij* (*Sobranie MDA, No 100* τής

νου Ζωναρά¹³⁰ καί τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσή¹³¹.

Ἀκόμη γνωστά ἦσαν καί εἶχαν εὐρεία διάδοση καί ἄλλα χρονικά,

Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης στήν Πετρούπολη, διακοσμημένο μέ ἄφθονες μινιατούρες, λείπει ὁμως ἀπό τό τέλος ἕνα μέρος τοῦ κειμένου). Τελευταία στή Συλλογή χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Επιτάζ στήν Πετρούπολη ἀποκαλύφθηκε ὅτι ἀπό αὐτό τό ἀντίγραφο *Troickij* προέρχεται ἕνα ἄλλο περγαμνὸ πού πιστεύεται ὅτι εἶναι τοῦ τέλους τοῦ 14ου αἰ. μέ ἀρχές τοῦ 15ου. Ἀπό τήν ἄλλη διασκευή εἶναι γνωστά δώδεκα ἀντίγραφα τοῦ 15ου-17ου αἰ. καί τρία ἀποσπάσματα. Παράλληλα μέ τή ρωσική (ἢ βουλγαρική) μετάφραση ὑπάρχει καί σερβική, πού ἐκδόθηκε ἀπό χειρόγραφο τοῦ Κρατικοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου τῆς Μόσχας (Sinodal'noe sobranie, No 148) σέ φωτολιθογραφική ἐκδοση (Letovnik s'krašen' ot različnykh letopisc' ze i povediteli i izbrani stavlen ot Georgia gresnaa inoka, izdanie *OLDP*, No 26 i 56, SPb., 1878-1880), βλ. O.V. Tvorogov, *Khronika Georgija Amartola, Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 467-470, M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, ὁ.π., σ. 449.

130. Ἡ σλαβική μετάφραση ἐγινε γύρω στά 1170, ἀπέχει πολύ ἀπό τό πρωτότυπο καί ἐμφανίζει πολλές παραλείψεις κατὰ τήν παρουσίαση τῶν γεγονότων. Γνωστά μᾶς εἶναι ἑπτὰ ἀντίγραφα: 1) Τῆς Πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βελιγραδίου, πού εἶναι καί τό παλιότερο (15ος αἰ.), 2) Τῆς βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης, cod. slav., No 126 καί εἶναι τοῦ 15ου-16ου αἰ., 3) Τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν (Πετρούπολη, No 24.4.34) καί ἀνήκει στόν 16ο αἰ., 4) Τῆς Μονῆς Χιλιανδαρίου, No 332 καί εἶναι τοῦ 1520-1530, 5) Τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης στήν Πετρούπολη, Sobranie Oundol'skogo, No 1191 καί εἶναι τοῦ 17ου αἰ., 6) Τοῦ Ὁρθόδοξου Σερβικοῦ Μουσείου στό Βελιγράδι, No 42 καί εἶναι τοῦ 15ου-16ου αἰ., 7) Ἀπό τή Μονή Ζωγράφου καί εἶναι τοῦ 15ου αἰ. Τά ἀντίγραφα: Βιέννης, Χιλιανδαρίου, τῆς συλλογῆς Oundol'skoj καί τῆς Μονῆς Ζωγράφου –ὅπως συμπεραίνει ὁ P.O. Rotarov– ἔχουν κοινό πρωτότυπο. Τά πληρέστερα ἀντίγραφα εἶναι σερβικά, βλ. V. Tvorogov, *Khronika Ioann Zonary, Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 2 (1989), τ. 2ος, σ. 492-494.

131. Τό χρονικό τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσή ἔπαιξε σπουδαῖο ρόλο, καθότι τό περιεχόμενο, ἡ μορφή καί τό ὄφος του ἐπέδρασαν ἔντονα στή διαμόρφωση τῆς λογοτεχνίας τῆς παλαιᾶς Ρωσίας. Μεταφράστηκε τόν 14ο αἰώνα στή Βουλγαρία γιά λογαριασμό τοῦ βασιλιά Ivan Alexandre. Σήμερα σώζονται σέ βουλγαρική μετάφραση τρία ἀντίγραφα τοῦ 14ου αἰώνα (ἕνα στό Κρατικό Ἱστορικό Μουσείο τῆς Μόσχας (Sinodal'noe Sobranie, No 38), ἕνα στό Βατικανό (Cod. Vaticanus, slav. II), ἕνα στό Βουκουρέστι (slav. No 649) καί ἕνα σερβικό ἀντίγραφο, τό ὁποῖο σώζεται στή Μονή Χιλιανδαρίου (No 434). Στίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰώνα ἕνα ἀντίγραφο πού προέρχεται ἀπό τό Vaticanus II ἔκανε τήν ἐμφάνισή του στή Ρωσία, ἀλλά δέν ἐφθασε ὡς ἔμας. Τόν 17ο αἰώνα ἀπό αὐτό τό ἀντίγραφο προέκυψαν ἄλλα τρία (ἕνα στήν Ἐθνική Βιβλιοθήκη Πετρούπολης: Sofijskoe sobranie, No 1497, καί δύο στό Ἴνστιτούτο Ἱστορίας τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν πάλι στήν Πετρούπολη: Sobranie Likhačeva, No 21 καί Sobranie Arkheograficeskoj komissii, No 140. Οἱ δύο τελευταῖες συλλογές περιλαμβάνουν μόνο τήν ἀρχή τοῦ χρονικοῦ). Τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἔργου περιλαμβάνεται στό *Ρωσικό Χρονικό (Khronograf Rousskij)*, ὅπου μέσω αὐτοῦ πέρασε καί στό *Letopisnyj svod*

ὅπως αὐτό τοῦ *Γεωργίου Σύγγελου*¹³², ἢ *Ἑλληνική καί Ρωμαϊκή Χρονογραφία*¹³³, τοῦ *Συμεών Λογοθέτη*¹³⁴, τό σύντομο χρονογραφικό τοῦ Νι-

licevoj. Τό κείμενο τῶν ρωσικῶν ἀντιγράφων ἀκόμη δέν εἶδε τό φῶς τῆς δημοσιότητας ἐκτός ἀπό τό τμήμα: «*Παροιμίες περί βασιλέων*», πού ἔχει ἐκδόσει ὁ Α.Ν. Veselovskij ἀπό τό Sofijskoe sobranie. Ὅμως στά 1988 τό χρονικό ἐκδόθηκε στή Σόφια ἀπό τό βουλγαρικό ἀντίγραφο, (Srednebolgarskij perevod Khroniki Konstantina Manassii v slavianskikh literaturakh, Sofija, 1988), βλ. Μ.Α. Salmina, *Khronika Konstantina Manassii Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 2 (1989), τ. 2ος, σ. 494-496.

132. Πιστεύεται ὅτι στά σλαβικά μεταφράστηκε στά τέλη τοῦ 11ου αἰώνα. Πρόκειται γιά μιᾶ μετάφραση μέ πολλές συντμήσεις· μάς εἶναι γνωστά τέσσερα ἀντίγραφα καί ὄλα ἀνήκουν στήν Ἑθνική Βιβλιοθήκη τῆς Πετρούπολης: 1) Sobranie Oundoloskogo, No 1289 τοῦ 15ου αἰ., 2) Sobranie Egor'va, No 908 ἐπίσης τοῦ 15ου αἰ., 3) Sofijskoe sobranie, No 1474, καί 4) Soloveckoe sobranie, No 829/936. Ἀποσπάσματα τοῦ χρονικοῦ συναντᾶμε στή Συλλογή τοῦ Κρατικοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου τῆς Μόσχας (*GIM*, Sinodal'noe sobranie, No 154), βλ. V. Tvorogov, *Khronika Georgija Sinkella, Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 470-471, Μ.Β. Levčenko, *Očerki po istorii rouskovo-zvantijskikh otnošenij*, ὁ.π., σ. 449.

133. Ἡ *Ἑλληνική καί Ρωμαϊκή Χρονογραφία* (στόν ἐπιστημονικό κόσμο γνωστή καί μέ τό ὄνομα *Ἑλληνική Χρονογραφία*), ἡ ὁποία περιλαμβάνει τήν ἱστορία ὄλου τοῦ κόσμου ἀπό τόν Ναβουχοδονόσορα ὡς τόν Ρωμανό Λεκαπηνό, προέρχεται ἐξ' ὄλοκληρου ἀπό συμπλήματα ἄλλων χρονικῶν, ὅπως: τοῦ *Γεωργίου τοῦ Ἀμαρτωλοῦ*, τοῦ *Ἰωάννη Μαλάλα*, τῆς *Ἱστορίας τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου* (*Alexandrija Khronografičeskaja*) κ.ἄ. Ἡ μετάφραση τοῦ ἔργου στά σλαβικά μάς εἶναι γνωστή σέ δύο διασκευές. Ἀπό τήν πρώτη ἔχουμε τέσσερα ἀντίγραφα: 1) Δύο στό Κρατικό Ἱστορικό Μουσείο τῆς Μόσχας (Sinodal'noe sobranie, No 280, Sobranie Ougarova, No 10/1334), 2) Ἐνα στήν Ἑθνική βιβλιοθήκη τῆς Πετρούπολης (sobranie Rogodina, No 1437, πού περιλαμβάνει μόνο τό μισό κείμενο τοῦ πρώτου μέρους), 3) Ἐνα στή βιβλιοθήκη τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν τῆς Ρωσίας πάλι στήν Πετρούπολη (45.10.6, τό ὁποῖο περιλαμβάνει μόνο τρία ἀποσπ. ἄσματα). Τά τρία πρώτα ἀντίγραφα εἶναι τοῦ 15ου αἰ., ἐνώ τό τελευταῖο ἀνήκει στόν 16ο. Ἡ δεύτερη διασκευή –ὅπως πιστεύεται– πραγματοποιήθηκε τόν 15ο αἰώνα, ὅμως ὄχι ἀργότερα ἀπό τό 1453. Αὐτή ἡ δεύτερη διασκευή τῆς *Ἑλληνικῆς Χρονογραφίας* ἀπέτελεσε τή βάση γιά τήν ἐξέλιξη τοῦ ρωσικοῦ χρονικοῦ καί χρησιμοποιήθηκε στή δημιουργία: Πρώτο, τῶν διαφόρων διασκευῶν τοῦ γνωστοῦ *Ρωσικοῦ Χρονικοῦ* τῆς σύνταξης τοῦ ἔτους 1512, Δεύτερο, τοῦ δευτέρου καί τρίτου τόμου τοῦ *Letopisnyj svod Licevoj*, Τρίτο, τῶν χρονικῶν: *Arkhivskij, Vilenskij, Sofijskij, Tikhonravovskij* καί *Troickij*, βλ. Ο.Β. Tvorogov, *Letopisec Ellinskij i Rimskij, Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 2 (1989), τ. 2ος, σ. 18-20.

134. Ἀρχικά τό ἔργο μεταφράστηκε στά βουλγαρικά κατά τόν 14ο αἰώνα. Συμπεραίνεται ὅτι ἡ μετάφραση πραγματοποιήθηκε ἀπό τό πρωταρχικό ἑλληνικό κείμενο πού περιλαμβάνεται: 1) στόν κώδικα 608 τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἁγίου Μάρκου στή Βενετία, 2) στά δύο ἀντίγραφα τῆς βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης, No CXXVI καί No CXXVII, καθώς ἐπίσης 3) στά ἀντίγραφα: *Χρονικό τοῦ Λέοντα Γραμματικοῦ* (βλ. Leonis Grammatici

κηφόρου¹³⁵ κ.ἄ.

Ὡστόσο ο Ρῶσος ἀναγνώστης δέν περιορίζεται στά στενά μόνο ὄρια τοῦ χρονικοῦ. Τόν διακρίνει μία ροπή πρὸς τό ἱστορικο μυθι-

chronographia. Bonne, 1842) καί *Χρονικό τοῦ Θεοδοσίου Μελετινοῦ*. Τό *Χρονικό τοῦ Λογοθέτη* ἀπεικονίζεται στό ρωσικό καί γενικότερα στό σλαβικό χρονικό ἔμμεσα. Τό ἀντίγραφο τοῦ χρονικοῦ βρίσκεται στήν Ἐθνική Βιβλιοθήκη τῆς Πετρούπολης (F.IV, No 307, 1637, g., f. 1-254) καί ὅπως πιστεύει ὁ V.G. Vasil'evskij ἀντιγράφηκε ἀπό τό βουλγαρικό πρωτότυπο τοῦ 14ου αἰώνα. Στό ἴδιο χειρόγραφο (No 307) καί στά φύλλα 254-325, π.δ. ἀκολουθοῦν ἀποσπάσματα ἀπό τό *Χρονικό τοῦ Ζωναρά*, βλ. O.V. Tvorogov, *Khronika Simeona Logofeta, Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὀ.π., τεῦχος 1 (1987) σ. 474-475.

135. Πιστεύεται ὅτι ἡ μετάφραση τῆς *Σύντομης Χρονογραφίας* τοῦ πατριάρχη Νικηφόρου στά σλαβικά ἔγινε στά τέλη τοῦ 9ου μέ ἀρχές τοῦ 10ου αἰώνα καί ἴσως –κατά τήν ἀποψη τῆς E.K. Piotrovskaja– τήν περίοδο αὐτή νά εἰσῆλθε στό σῶμα τοῦ *Πηδαλίου* (Novgorodskaia Korpeĭaja), γιατί τό πιό παλιό ἀντίγραφο φέρει τήν ὀνομασία τοῦ Πηδαλίου, βλ. Κρατικό Ἱστορικό Μουσείο Μόσχας, Sinodal'noe sobranie, No 132, XIII v. Σήμερα εἶναι γνωστά 52 ἀντίγραφα τά ὀποῖα ἀρχίζουν ἀπό τόν 13ο αἰώνα καί φθάνουν ὡς τόν 19ο. Τό ἔργο παρουσιάζει ἀρκετές διασκευές: Πρῶτο, τῆ μή διαδομένη, πού περισσότερο ἀπό τίς λοιπές πλησιάζει τό πρωτότυπο, Δεύτερο, τῆ διαδομένη, ἡ ὀποῖα, ἀφοῦ ζυμώθηκε καί δέχτηκε τίς ἀλληλεπιδράσεις καί ἄλλων γραπτῶν ἔργων, ἔκανε τήν ἐμφάνισή της τόν 13ο αἰώνα, καί, Τρίτο, τῆ συνοπτική, πού ἐμφανίζεται στό δεύτερο μισό τοῦ 15ου αἰώνα, ὅταν δηλαδή ἔχουμε τήν ἐμφάνιση τῆς ἰδέας τῆς Τρίτης Ρώμης, ὀπου μέ μία νέα διασκευή βρίσκει τῆ θέση της στή δημιουργία τῶν κωδίκων μέ συνοπτικά χρονικά. Μέ τῆ σειρά τους οἱ δύο τελευταῖες διασκευές ἔχουν τίς δικές τους ὀμάδες: ἡ δευτέρα ἐμφανίζει τέσσερις παραλλαγές καί ἡ τρίτη τρεῖς. Σέ αὐτή τήν πληθώρα τῶν παραλλαγῶν ἔρχονται νά προστεθοῦν ἀκόμη δύο τελείως ἀνεξάρτητα ἀντίγραφα τοῦ 15ου αἰώνα, τά ὀποῖα ἀνήκουν στίς συλλογές τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Πετρούπολης: 1) Kirillo-Belozorskoe, No 22/1099, καί 2) Τοῦ Νικηφόρου μέ πολλά ἀποσπάσματα ἀπό τό *Χρονικό τοῦ Ἀμαρτωλοῦ*. Τό ἔργο τοῦ Νικηφόρου διαδραματίζει ἓνα πολύ σημαντικό ρόλο ὄχι μόνο στή διαμόρφωση τῶν χρονικῶν, ἀλλά καί τῆς λοιπῆς πνευματικῆς παραγωγῆς τῆς παλαιᾶς Ρωσίας. Ἔτσι οἱ χρονολογικοί πίνακες τοῦ *Izbornik 1073* προέρχονται ἀπό τόν Νικηφόρο. Ὁ Zlatarskij διαπιστώνει ὅτι καί τά ἔργα τοῦ βούλγαρου συγγραφέα τοῦ 9ου αἰώνα Konstantin Preslavskij ἔχουν καί αὐτά δεχτεῖ τήν ἐπίδραση τοῦ χρονικοῦ τοῦ Νικηφόρου, βλ. V.P. Zlatarskij, *Paj-stariat istoričeski troud v starob'Igarskata knižnina. – Spisanie na B'lg. Akad. za nauok*, kn 27, klon ist.-filos.-obšestv., No 15, Sofija, 1923, σ. 157-160. Ἡ ἐπίδραση αὐτή εἶναι διάχυτη καί στό *Πρῶτο Χρονικό (Povest' vremennykh let)*, καθώς καί σέ ἔργα τοῦ 12ου αἰώνα, ὀπως στό *Kirik novgorodec* καί στό κείμενο τοῦ *Povest' o žitii Alexandra Nevskogo*, βλ. A.A. Šakhmatov, *Iskhodnaja točka letosčislinitja «Povesti vremennykh let»*. – *ZMNP* (1897), mart, σ. 217-222. N.V. Stepanov, *Zametka o khronologičeskoj stat'e Kirika (XII)*. – *IORJAS* (1910), τ. 15, kn. 3, σ. 129-150, D.S. Likhachev, *Galickaja literatournaja tradicija v žitii Alexandra Nevskogo*. – *TODRL* (1947), τ. 5, σ. 36-56. E.K.

στόρημα, γι' αυτό μεγάλη διάδοση έχουν οι διηγήσεις, όπως: ἡ *Ἱστορία τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου τοῦ Ἰωσήφ Φλάβιου*¹³⁶, ὁ *Σοφός Ἀχικάρ*¹³⁷, ἡ *Ἱστορία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου*¹³⁸, ἡ *Σοφία Μενάν-*

Piotrowskaja, Letopisec vskore patriarkha Nikifora, *Slovar' knižnikov i knižnosti*, δ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 231-234.

136. Ἡ μετάφραση πραγματοποιήθηκε τὸν 11ο-12ο αἰώνα καὶ ὡς ἐμᾶς ἐφθασε σὲ δύο διασκευές: τῆ Χρονογραφική, ἡ ὁποία πέρασε σὸ περιεχόμενο τῶν Χρονικῶν *Arkhivskij* καὶ *Vilenskij* καὶ τῆ Χωριστή, δηλαδή αὐτὴ πού δέν ἀποτελεῖ τμῆμα κάποιου χρονικοῦ. Ἡ Χωριστὴ διασκευή εἶχε πλατιά διάδοση στὴ λογοτεχνία τῆς παλαιᾶς Ρωσίας, γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τῆ συναντᾶμε στὴ *Μεγάλῃ Σύνοψη Ἀναγνωσμάτων* τοῦ Μακαρίου, σὸ *Licevoj svod* καὶ σὸ *Khronograf Rousskij* τοῦ ἔτους 1512. Τὸ παλιότερο ἀντίγραφο τῆς Χωριστῆς διασκευῆς εἶναι τοῦ 15ου αἰώνα. Χρῆση τοῦ ἔργου ἔκανε ὁ Ἰωσήφ Βολότσκι στὸν *Prosvetitel'*, ὁ Ἰβάν ὁ Τρομερός, ὁ Ἰβάν Νασέντκα καὶ ὁ πρωτόπαππας Ἀβακούμ, βλ. O.V. Tvorogov, «Istorija Ioudejskoj vojny» Iosifa Flavija, *Slovar' knižnikov i knižnosti*, δ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 214, 215, M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, δ.π., σ. 449, 455.

137. Ὁ *Σοφός Ἀχικάρ*, ἄσσυριοκὸ ἀφήγημα τοῦ 5ου-7ου αἰώνα, εἶχε μεγάλη διάδοση σὲ πολλοὺς λαοὺς: ἀραμαϊκὸ, ἀραβικὸ, ἀρμενικὸ, γεωργιανὸ, ρουμάνικο, σλαβικὸ, κ.ἄ. Πιστεύεται ὅτι στὰ ρωσικὰ μεταφράστηκε κατὰ τὸν 11ο-12ο αἰώνα. Σήμερα μᾶς εἶναι γνωστὰ μόνο τρία ἀντίγραφα: τὰ δύο εἶναι τοῦ 15ου αἰώνα (ἓνα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Πετρούπολης, sobranie OADR, No 189, μὲ πολλὰ λάθη καὶ διαστρεβλώσεις καὶ ἓνα σὸ Κρατικὸ Μουσεῖο τῆς Μόσχας, sobranie Vakhrameeva, No 427, ὅπου λείπει τὸ τέλος) καὶ τὸ τρίτο εἶναι τοῦ 17ου αἰώνα (Sobranie Khloudova, No 246 τοῦ Κρατικοῦ πάλι Μουσείου Μόσχας). Ἀπὸ τὰ τέλ τοῦ 17ου καὶ ὡς τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα ὑπάρχουν ὀρισμένα ἀντίγραφα πού ἀνασυντάχθηκαν, βλ. O.V. Tvorogov, *Povest' o Akire Premoudrom*, *Slovar' knižnikov i knižnosti*, δ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 344, 345, M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, δ.π., σ. 449, 455.

138. *Alexandrija Khronografičeskaja* διατυπώνεται μὲ τὸ ἐπίθετο «Khronografičeskaja», γιατί στὴ Ρωσία ἀπαντᾶται μόνο στοὺς κώδικες πού περιλαμβάνουν χρονικά. Ἡ λέξη «Alexandrija» εἶναι οὐσιαστικὸ καὶ χρησιμοποιεῖται ὡς ἐπίθετο (boumaga alexandrija = ἀλεξανδρινὸ χαρτί). Ἐδῶ ὁμως ἀναφέρεται στὸν Μέγα Ἀλέξανδρο καὶ ὄχι στὴν Ἀλεξάνδρεια. Ἀντίθετα στὰ σερβικά φέρει τὸν τίλο «*Alexandrija Serbskaja*», καθότι μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ ἀντίγραφα τὰ ὁποῖα δέν εἶναι χρονικά. Στὰ ρωσικὰ ἀντίγραφα φέρει τὸν τίλο: *Kniga, glagolemajaja Alexandrija* (*Βιβλίο, καλούμενο τοῦ Ἀλέξανδρου*), ἢ *Skazanie i žitie izvestno velikogo caria Alexandra* (*Ἡ Ἀφήγηση καὶ ὁ ἔνδοξος βίος τοῦ Μεγάλου βασιλιᾶ Ἀλέξανδρου*). Τὸ ἔργο αὐτὸ εἶχε τεράστια ἐπίδραση στὴν παγκόσμια λογοτεχνία. Τὸν 5ο αἰώνα κάνει τὴν ἐμφάνισή της ἡ ἀρμενικὴ μετάφραση ἀργότερα ἢ περσικὴ, ἢ συριακὴ καὶ στὴν Εὐρώπη περνᾶ μὲ τὴ λατινικὴ. Στὴ συνέχεια μεταφράζεται στὴν ἀραβικὴ καὶ ἀπὸ αὐτὴ στὴν ἑβραϊκὴ. Ἀπευθείας ἀπὸ τὰ ἑλληνικά κατὰ τὸν 10ο αἰώνα ἔχουμε τὴ μετάφραση στὰ βουλγαρικά, ὄχι ἀργότερα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰώνα στὰ ρωσικὰ καὶ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰώνα στὰ σερβικά. Τὸ ἔργο πέρασε στὴ λογοτεχνία τῆς παλαιᾶς Ρωσίας καὶ μᾶς εἶναι γνωστὸ σὲ πέντε δια-

δρου¹³⁹, ὁ Τρωϊκός πόλεμος¹⁴⁰, ἡ Κοσμογραφία τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Ἰνδικοπλεύστη¹⁴¹, ὁ Φυσιολόγος¹⁴², τὸ Βιβλίον τοῦ Ψελλοῦ, κ.ἄ.

σκευές. Ἡ πρώτη διασκευὴ περιλαμβάνεται στὰ χρονικά *Arkhivskij* καὶ *Vilenskij* καθὼς καὶ στὰ ἀντίγραφα τῆς πρώτης διασκευῆς τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς Χρονογραφίας. Μερικὲς παραλλαγές παρουσιάζει τὸ κείμενο στὸν *Khronograf Troickij*, καθὼς ἐπίσης καὶ στή συλλογὴ *Sinodal'noe sobranie*, No 154 τοῦ Κρατικοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου τῆς Μόσχας. Ἡ δεύτερη διασκευὴ ἀπαντᾶται στὰ ἀντίγραφα τῆς δευτέρας διασκευῆς τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς Χρονογραφίας. Ὡς πηγὴ αὐτῆς τῆς αὐξημένης σύνταξης χρησιμοποιήθηκαν τὰ ἔργα: τὸ Χρονικὸ τοῦ Γεωργίου τοῦ Ἀμαρτωλοῦ, ἡ Ἀποκάλυψη τοῦ Μεθόδιου Πατάρων, ἡ Ἀφήγηση γιὰ τὸ βασίλειο τῆς Ἰνδίας, ὁ Φυσιολόγος, τὸ Ἀπόκρυφο γιὰ τὸν Μακάριο Ρώμης, ἡ Διήγηση τοῦ Ἐπιφάνιου Κύπρου, κ.ἄ. Τὸ κείμενο καὶ τῆς δευτέρας διασκευῆς (ὅπως καὶ τῶν ὑπολοίπων) τοῦ ἔργου, λίγο μόνο συντομυμένο, περιλαμβάνεται καὶ πάλι στὸν *Khronograf Rousskij* καὶ συμπληρώνεται ἀπὸ νέες πηγές, ὅπως εἶναι τὸ ἀντίστοιχο σερβικὸ ἔργο *Serbaskaja Alexandrija* καὶ τὸ κεφάλαιο τῶν *Παραλειπομένων* ἀπὸ τὸ Χρονικὸ τοῦ Ζωναρά. Ἡ τρίτη διασκευὴ κάνει τὴν ἐμφάνισή της στὸν *Khronograf Rousskij* τῆς Δυτικο-ρωσικῆς σύνταξης, ἡ τέταρτη στὸν *Khronograf Rousskij* τῆς σύνταξης τοῦ ἔτους 1512 καὶ ἡ πέμπτη στὸν *Khronograf Rousskij* τῆς σύνταξης τοῦ ἔτους 1617, ἡ ὁποία ἀνασυντάσσεται καὶ ἐμπλουτίζεται ἐν μέρει ἀπὸ τὸ *Khronik Martina Bel'skogo* καὶ ἀπὸ τὴ μετάφραση τῆς ἐργασίας *Tajnaja Tajnykh (Secretum Secretorum)*. Ἀκόμη ἡ ἱστορία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου τὸν 16ο αἰῶνα ἔλαβε τὴν ἀνάλογη θέση καὶ στὸν κώδικα *Letopisnyj sovnd Licevoj* τοῦ Ἰβάν τοῦ Τρομεροῦ, ὅπου τὸ κείμενο συμπληρώνεται καὶ ἀπὸ πολλὲς μινιατοῦρες. Μία ζωγραφικὴ παράσταση ποῦ σχετίζεται μὲ τὸ ἔργο εἶναι καὶ ἡ ἀπεικόνιση τῆς ἀνάληψης τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου στοὺς οὐρανοὺς καὶ βρίσκεται στὸν καθεδρικό ναὸ τοῦ Βλαδιμήρ, βλ. G.V. Vagner, *Skoul'ptoura drevnej Rousi. XII v.: Vladimir, Bogolioubogo*, Moskva, 1969, σ. 110-112, 260. Τέλος τὰ ἀντίγραφα τῆς Λευκορωσίας ἐμφανίζουν μεγάλες διαφορὲς ἀπὸ αὐτὰ τῆς Ρωσίας, γιὰ τὴν πρῶτα ὡς πηγὴ ἔχουν τὴν πολωνικὴ μετάφραση (*Historya o zywocie y znamienitych spráwách Alexandra Wielkiego, krolá macedońskiego...*), ἡ ὁποία μὲ τὴ σειρά της προέρχεται ἀπὸ τὰ λατινικά, βλ. S. Nikolova, *Perevodnaja belletristika v drevnebolgarskoj literatoure, Problemy izoučeniija koul'tournogo nasledija*, Moskva, 1985, σ. 107-108, O.V. Tvorogov, *Alexandrija Khronografizeskaja, Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 35-37. Ἀκόμη ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὑπάρχουν πολλὲς διαφορὲς καὶ μὲ τὴ σερβικὴ *Alexandrija*. Οἱ ρωσικὲς διασκευές δὲν ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τὴ σερβικὴ, ἐνῶ ἀντίθετα τὸν 17ο αἰῶνα ἡ τελευταία δέχτηκε τὴν ἐπίδραση τῶν ρωσικῶν διασκευῶν, βλ. E.I. Vaneeva, *Alexandrija Serbskaja, Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 2 (1988), τ. 1, σ. 21-25, M.V. Levčenko, *Očerki po istorii rousko-vizantijskikh otnošenij*, ὁ.π., σ. 449, 455.

139. Ἄν καὶ δὲν μπορεῖ μὲ ἀκρίβεια νὰ προσδιοριστεῖ ὁ χρόνος τῆς μετάφρασης καὶ τῆς ἐμφάνισης τοῦ ἔργου στή Ρωσία, ὡστόσο ὁ χαρακτήρας τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων τῶν κειμένων, τὰ ὁποῖα φιλοξενοῦνται στὰ σερβικὰ ἀντίγραφα τοῦ 14ου αἰῶνα καὶ στὰ ρωσικὰ τοῦ 15ου αἰῶνα (περγαμηνὸ ἀντίγραφο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης στήν Πετροῦπολη, F.p.I., No 44), δίνει τὴ δυνατότητα νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι αὐτὸ μεταφρά-

στημε τόν 13ο-14ο αιώνα. Ὁ V. Jagič πιστεύει ὅτι ἡ μετάφραση πραγματοποιήθηκε στή Μακεδονία τόν 13ο αἰώνα. Στίς διάφορες συλλογές τά ἀποφθέγματα τοῦ Μενάνδρου βρίσκουν στέγη δίπλα στόν Ψελλό, τή Σοφία Σειράχ, τή Σοφία Σολομώντος, τόν Ἡσύχιο κ.ἄ. Ὁ Ρώσος ἀναγνώστης ἔδειξε ἰδιαίτερη συμπάθεια στό ἔργο αὐτοῦ τοῦ σοφοῦ τῆς ἀρχαιότητος, γιατί ὁ Μενάνδρος ἔχει συλλέξει ἕνα πλοῦτο ἀπό γνωμικά, ὅπου ἀπό τήν μία ἐξυμνεῖται ἡ καλοσύνη, ἡ ἐγκράτεια, ἡ διάνοια, ἡ φιλοπονία, ἡ γενναιοδωρία, καί ἀπό τήν ἄλλη ἐπικρίνονται οἱ δόλιοι ἄνθρωποι, οἱ ζηλόφθονοι, οἱ κακοί καί οἱ φιλάργυροι. Ἀκόμη περιλαμβάνονται ἀποφθέγματα ἀπό τήν οἰκογενειακή ζωή, ὅπου ὁ Ἕλληνας αὐτός φιλόσοφος μέ χάρη καί μέ χιοῦμος κατακρίνει τίς κακές γυναῖκες καί ἐπαινεῖ τίς καλές, βλ. O.V. Tvorogov, *Moudrost' Menandra, Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 258-259.

140. Ὁ Ρώσος ἀναγνώστης γνωρίζει τήν ἱστορία τοῦ Τρωικοῦ πολέμου μέσα ἀπό διάφορα χρονικά καί διηγήσεις, ὅπως: τοῦ Ἰωάννη Μαλάλα, τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσή, τοῦ *Povest' o zlatom roune volvebnogo onpa, Povest' o sozdanii i ropnenii Trojskom* κ.ἄ. Ὡστόσο στά τέλη τοῦ 15ου μέ ἀρχές τοῦ 16ου αἰώνα κάνει τήν ἐμφάνισή της στή Ρωσία σέ μετάφραση ἀπό τά λατινικά ἡ *Historia destructionis Troiae* τοῦ Gvido Delle Kolonne, πού γράφτηκε γύρω στή δεκαετία τοῦ 1270. Ἡ Ἱστορία τῆς καταστροφῆς τῆς Τροίας τοῦ Gvido εἶχε μεγάλη διάδοση σέ ὅλη τήν Εὐρώπη καί γνωστότερες εἶναι οἱ ἐκδόσεις πού πραγματοποιήθηκαν στά τέλη τοῦ 15ου αἰώνα στή Μπολόνια καί στό Στρασβούργο. Σήμερα – πιθανότατα ἀπό τήν ἔκδοση τοῦ Στρασβούργου (1485) – μᾶς εἶναι γνωστά τέσσερα ἀντίγραφα. Τό πληρέστερο αὐτῶν τῶν ἀντιγράφων περιλαμβάνεται στόν πρῶτο τόμο τοῦ *Letopisnij svod Licevoj* καί ἡ ἱστορία συντάχθηκε ἀπό τόν μαθητή τοῦ Μάξιμου τοῦ Γραικοῦ V.M. Τουέκον, βλ. O.V. Tvorogov, *Trojanskaja istorija Gvido de Koloumna, Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 3 (1989), τ. 2, σ. 443-445.

141. Σήμερα μᾶς εἶναι γνωστά πάνω ἀπό 90 πλήρη ἀντίγραφα ἢ ἀποσπάσματα ἀπό τόν 10ο τόμο τῆς *Κοσμογραφίας* τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Ἰνδικοπλεύστη. Ἄν καί τό παλιότερο σωζόμενο ἀντίγραφο εἶναι τοῦ 16ου αἰώνα (Συλλογή τῆς βιβλιοθήκης τῆς Συνόδου, πού σήμερα βρίσκεται στό Κρατικό Ἱστορικό Μουσεῖο τῆς Μόσχας), ὥστόσο τό ὕψος καί ἡ μορφή τῆς γλώσσας προδίδουν ὅτι οἱ ἐργασίες τοῦ Κοσμᾶ ἦσαν γνωστές στήν παλαιά Ρωσία καί πῶς ἡ μετάφραση ἐγινε στή Ρωσία καί ὄχι στοὺς Νότιους Σλάβους. Ἡ ἀπαρίθμηση καί παρουσίαση τῶν ἀντιγράφων ἐγινε στά 1979 ἀπό τή γεωμανίδα ἐρευνήτρια A. Jakobs (βλ. Kosmas Indicopleustes, *Die Christliche Topographie, in slavischen Übersetzung. – Byzantinoslavica* (1979), τ. 40, No 2, σ. 183-198. Τό ἔργο εἶχε μεγάλη ἀπόχρηση. Ὁ 10ος τόμος γοήτευσε τόν Ρώσο ἀναγνώστη ὄχι μόνο μέ τίς γνώσεις πού πρόσφερε γιά τόν κόσμον πού μᾶς περιβάλλει, ἀλλά καί γιά τίς ἐντυπωσιακές παραστάσεις, ὅπως: ἀπεικόνιση ἐξωτικῶν χωρῶν καί τοπίων, ἀνατολή καί δύση τοῦ ἡλίου, παρουσίαση σπάνιων φυτῶν καί ζώων, κ.λπ. Αὐτός εἶναι καί ἕνας ἀπό τοὺς λόγους πού ἡ *Κοσμογραφία* ἀγαπήθηκε καί διαβάστηκε ὅσο καί τά ἄλλα μεγάλα ἔργα τῆς ἐποχῆς, ὅπως εἶναι: ἡ *Ἐξαήμερος* τοῦ Μ. Βασιλείου, τοῦ Ἰωάννη Ἐξαρχοῦ τῆς Βουλγαρίας, τοῦ Γεωργίου Πισιδίας, τοῦ ἐπισκόπου Γαβάλων Σερβηριανοῦ, ἡ *Ἐρμηνεία τῆς Παλαιᾶς*, τό *Ρωσικό Χρονικό*, ὁ *Φυσιολόγος* καί ἕνα πλῆθος ἄλλων ἔργων. Ἀκόμη θά πρέπει νά το-

Ἡ ἀνθολογία τοῦ Ψελλοῦ μέ τίτλο *Βιβλίον τοῦ Ψελλοῦ. Λόγοι καί σοφίες ἀπό τὰ Εὐαγγέλια, τόν Ἀπόστολο καί τούς ἄγιους ἄνδρες καί φρόνηση ἀπό τούς θύραθεν φιλοσόφους*¹⁴³ εἶχε εὐρεία διάδοση καί ἀγαπήθηκε πολύ.

Στό ἔργο αὐτό ὁ Ψελλός μέ ἐπιτυχία συνδυάζει τὰ χριστιανικά διδάγματα μέ τήν ἑλληνική σκέψη, ὅπου φυσικά αὐτή δέν ἐρχεται σέ ἀντίφαση μέ τὰ ὀρθόδοξα δόγματα. Ἡ Ἀνθολογία ἐντυπωσιάζει ὄχι μόνο γιά τόν πλοῦτο της ὕλης, ἀλλά καί γιά τήν ποικιλία τῶν θεμάτων της. Κάθε ἓνα ἀπό τὰ 71¹⁴⁴ κεφάλαιά της περιλαμβάνει περισσότερα ἀπό 20

νιστεῖ ὅτι ἡ μεγάλη αὐτή διάδοση, πού γνώρισε ὁ 10ος τόμος στή Ρωσία, ἀποτελεῖ ὄχι μόνο δεῖγμα ἐπίδρασης ἀλλά καί πλήρους ἀποδοχῆς τῆς ὑψηλῆς βυζαντινῆς τεχνολογίας στή μικρογραφία. Μαζί μέ τό πρόβλημα γιά τόν χρόνο πού πραγματοποιήθηκε ἡ μετάφραση τίθεται καί τό ἐρώτημα ἂν τὰ ἀντίγραφα αὐτά προῆλθαν ἀπό μία μόνο μετάφραση ἢ ἀπό περισσότερες. Τήν ἀπάντηση ἐδῶ θά τή δώσει ἡ λεξικολογική ἔρευνα καί ἡ ἀνάλυση τῶν κειμένων, βλ. E.K. Piotrovskaja, *Khristianskaja topografija Kozmy Indikoplova, Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 465-467, M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošeniij*, ὁ.π., σ. 449.

142. Ἡ σλαβική μετάφραση, κάνοντας τήν ἐμφάνισή της σέ Βουλγαρικό ἔδαφος ὄχι νωρίτερα ἀπό τόν 12ο-13ο αἰώνα, διασώζεται μόνο σέ ρωσικά ἀντίγραφα τοῦ 15ου καί 16ου αἰώνα. Ἄν ὄχι ὀλόκληρο τό ἔργο τουλάχιστον μερικά ἀποσπάσματα ἦσαν γνωστά στή Ρωσία τοῦ Κιέβου ἀπό κάποια μεταφρασμένη *Ἐξαήμερο*, βλ. O.A. Belobrova, *Fiziolog, Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 461-462.

143. Ἡ μετάφραση τῆς Ἀνθολογίας τοῦ Ψελλοῦ στά ρωσικά παρουσιάζει τρεῖς παραλλαγές. Ἡ πρώτη περιλαμβάνει 71 κεφάλαια, ἡ δεύτερη 68, πού δέν ἀκολουθοῦν τή σειρά τῆς πρώτης, καί ἡ τρίτη 44. Ὁ τίτλος στήν τελευταία παραλλαγή εἶναι ἀκόμη πιό σχοινοτενής: *Βιβλίον, ὀνομαζόμενον τοῦ Ψελλοῦ. Ἐκλογή ψυχοφελῶν πραγμάτων ἀπό τήν Παλαιά καί Καινή Διαθήκη, ἀπό τό ἱερό Εὐαγγέλιον, ἀπό τόν Ἀπόστολον, ἀπό τίς Παροιμίαις τοῦ Σολομώντα, ἀπό τὰ βιβλία Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Γρηγορίου Νύσσης..., καί ἀπό διάφορα βιβλία πολλῶν ἀρχαίων φιλοσόφων*. Στά 1893 ὁ V. Semenov, ἔχει ἐκδόσει ἀπό περγαμηνό χειρόγραφο αὐτῆς τῆς τρίτης παραλλαγῆς τό ρωσικό κείμενο καί παράλληλα τό ἑλληνικό, χρησιμοποιώντας διάφορα χειρογραφα, βλ. V. Semenov, *Drevnija rousskaja Pcela po pergamenpnomu spiskou*. – SORJAS (1893), τ. 54, No 1. Στά 1968 ἔχουμε ἐπανέκδοση τοῦ ἔργου στά γερμανικά (Melissa. Ein byzantinischen Florilegium, griechisch und altrussisch. München, 1968. *Slavische Propylaen*, Bd 7).

144. Τά 71 κεφάλαια τῆς πρώτης παραλλαγῆς εἶναι: 1) Περὶ ἀρετῆς καί κακίας, 2) Περὶ σοφίας, 3) Περὶ καθαρότητος καί σωφροσύνης, 4) Περὶ ἀνδρείας καί δυνάμεως, 5) Περὶ ἀληθείας, 6) Περὶ φιλίας καί περὶ τῆς πρὸς τόν πλησίον ἀγάπης, 7) Περὶ ἐλεημοσύνης, 8) Περὶ εὐεργεσίας, 9) Περὶ ἐξουσίας καί βασιλείας, 10) Περὶ ψεύδους καί συκοφαντίας, 11) Περὶ εὐνοίας, 12) Περὶ πλοῦτου καί πενίας, 13) Περὶ εὐμαρείας, 14) Περὶ προσευχῆς, 15) Περὶ μαθήσεως καί γλώσσης, 16) Περὶ τιμωρίας, 17) Περὶ σοφίας

ἀποφθέγματα καὶ διάφορα ἀποσπάσματα. Ἀρχικά παρατίθενται ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή καὶ ἀπὸ τοὺς Πατέρες, ὅπως ἀπὸ: τὸν Γρηγόριο τὸν Θεολόγο, τὸν Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο, τὸν Γρηγόριο Νύσσης, τὸν ἐπίσκοπο Γαβάλων Σεβηριανό κ.ἄ.

Καὶ καθὼς γιὰ τὸν Ψελλό ἡ μελέτη τῶν κλασικῶν κειμένων ἀποτελεῖ τὴ «θύρα πρὸς τὰ κρείττονα καὶ ἀνάβασιν» –ὅπως ὁ ἴδιος ἀναφέρει γράφοντας πρὸς τὸν συμμαθητὴ του Ξιφιλίνο– ἀκολουθοῦν διάφορα γνωμικά καὶ ἀποφθέγματα τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων καὶ συγγραφέων, ὅπως: τοῦ Ἀριστοτέλη, Ἀναξαγόρα, Πυθαγόρα, Δημόκριτου, Διογένη, Σωκράτη, Πλούταρχου, Σοφοκλῆ, Εὐριπίδη κ.ἄ. Ἀκόμη δὲν λείπει οὔτε τὸ ἱστορικὸ στοιχεῖο, γιὰ τὸ ἔργο πλαισιώνεται μὲ ἐπεισόδια ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τοῦ Φιλίππου, τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, τῶν βασιλιάδων τῆς Σπάρτης Ἀγησίλαου καὶ Λεωνίδα, τοῦ Ἀθηναίου ρήτορα καὶ στρατηγοῦ Ἀλκιβιάδη, τέλος, τοῦ Δαρείου, τοῦ Ἀρταξέρξη, τοῦ Κύρου, τοῦ Κροίσου καὶ πολλῶν ἄλλων.

Στὰ 1857 ὁ P. Bessonov διατυπώνει τὴν ἀποψη ὅτι οἱ ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων στὴν Παλιὰ Ρωσία γνώρισαν τὴν Ἀνθολογία τοῦ Ψελλοῦ ἀπὸ τὸν περιηγητὴ τοῦ Νόβγκοροντ Στέφανο στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα (1348-1349), ὁ ὁποῖος ἴσως καὶ νὰ τὴν μετέφρασε στὰ ρωσικά¹⁴⁵. Ὅμως

καὶ παιδείας, 18) Περὶ πλοῦτου καὶ ἐνδεΐας, 19) Περὶ ὀργῆς καὶ θυμοῦ, 20) Περὶ σιωπῆς καὶ ἀπορητήτου, 21) Περὶ ὑπερτροφίας καὶ σιωπῆς, 22) Περὶ θησαυρισμοῦ καὶ προσβολῆς, 23) Περὶ τοῦ ὀφειλομένου σεβασμοῦ πρὸς τοὺς γονεῖς, 24) Περὶ φόβου, 25) Περὶ τῶν ἐπιανεχομένων καὶ μετανοούντων, 26) Περὶ ἁμαρτίας καὶ ἐξομολογήσεως, 27) Περὶ χορταμοῦ καὶ κοιλιόδουλις, 28), Περὶ θλίψεως καὶ ραστώνης, 29) Περὶ ἐνυπνίων, 30) Περὶ μέθης, 31) Περὶ τόλμης καὶ καταγγελίας, 32) Περὶ φιλοπονίας, 33) Περὶ ὄρκου, 34) Περὶ ματαιότητος, 35) Περὶ ἀληθείας καὶ ψεύδους, 36) Περὶ ἐπαίνου, 37) Περὶ ὠραιότητος, 38) Περὶ ἀποδόσεως δικαιοσύνης, 39) Περὶ δόξης, 40) Περὶ εὐκλείας, 41) Περὶ προνοίας, 42) Περὶ ταπεινοφροσύνης, 43) Περὶ ἐχθρῶν, 44) Περὶ πίστεως, 45) Περὶ ἀγαθῆς μνήμης, 46) Περὶ ψυχῆς, 47) Περὶ ὑποταγῆς, 48) Περὶ ἐλευθερίας καὶ δουλείας, 49) Περὶ αὐτογνωσίας, 50) Περὶ χάριτος, 51) Περὶ νόμου, 52) Περὶ φιλαληθείας, 53) Περὶ τρέλλας, 54) Περὶ ἀκολασίας, 55) Περὶ ἔξεως καὶ ἥθους, 56) Περὶ εὐγενείας καὶ κακίας, 57) Περὶ μιγμάτων, 58) Περὶ ὕπνου, 59) Περὶ πραότητος καὶ ἀμνησικακίας, 60) Περὶ ἐλλείψεως ἀρετῆς, 61) Ἡ πρέπουσα ἐκτίμηση τῆς εὐεργεσίας καὶ περὶ ἀποφυγῆς τῆς κακίας, 62) Ἡ ὑπαρξὴ τῆς κακίας καὶ ἡ ἀνάγκη ἀγαθοεργίας ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου, 63) Περὶ φιλαυτίας, 64) Περὶ ὕβρεως καὶ δικαιοσύνης, 65) Περὶ θανάτου, 66) Περὶ εἰρήνης καὶ πολέμου, 67) Περὶ θάρρους, 68) Περὶ γυναικῶν, 69) Περὶ ἀντιρρήσεως καὶ Σατανᾶ, 70) Περὶ γήρατος καὶ διαρπαγῆς, 71) Περὶ ὑπομονῆς καὶ μακροψυχίας, βλ. O.V. Tvorogov, *Pcela, Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 383.

145. P. Bessonov, *Kniga Pcela: Pamiatnik drevnej rousskoj slovesnosti, perevedennyj s greceskogo*. – VOIDR, 1857, kn. 25.

ἡ τεκμηριωμένη μελέτη τοῦ M.N. Speranskij στά 1904 κατέδειξε ὅτι ἡ Ἐθολογία τοῦ Ψελλοῦ ἔκανε τήν ἐμφάνισή της στή Ρωσία ὄχι ἀργότερα ἀπό τόν 12ο-13ο αἰώνα¹⁴⁶.

Σήμερα εἶναι γνωστά περισσότερα ἀπό 20 ἀντίγραφα τῆς πρώτης παραλλαγῆς καί τό παλιότερο ἀπό αὐτά εἶναι τοῦ 14ου αἰώνα. Ἀκόμη σώζονται ἀντίγραφα τῆς Ἐθολογίας στά σερβικά, τά ὁποῖα ὁμως μεταφράστηκαν ἀπό τά ρωσικά. Τό μοναδικό μέχρι στιγμῆς ἀντίγραφο στά βουλγαρικά βρίσκεται στήν Ἐθνική βιβλιοθήκη τῶν Παρισίων καί εἶναι τοῦ 15ου αἰώνα¹⁴⁷.

Ἐνα ἀκόμη σημαντικό ἱστορικό ἔργο τῆς Ρωσίας τοῦ Κιέβου εἶναι καί ἡ Paleja¹⁴⁸, ἔργο πού ἀγαπήθηκε πολύ, γιατί καθῶς στό μεγαλύτερο

146. M.N. Speranskij, *Perevodnye sborniki izrečenij v slavianorousskoj pismenosti*, Issledovanie i texty, Moskva, 1904, σ. 155-392. Priloženija, σ. 48-62, 155-164, O.V. Tvorogov, Pcela, *Slovar' knižnikov i knižnosti*, δ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 384. Ἀκόμη ὁ M.N. Speranskij πιστεύει ὅτι ἡ παλιότερη παραλλαγή τῆς Ἐθολογίας τοῦ Ψελλοῦ ἀνάγεται στήν μετέπειτα περιληπτική μετάφραση τῆς Ἐθολογίας τοῦ Μάξιμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, ἡ ὁποία ἐν μέρει ἀπεικονίζεται στά ἀντίγραφα τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (No 1169, 14ου αἰ.) καί τῆς βιβλιοθήκης τῆς Φλωρεντίας (Laurentianum, plut LIX, cod. 20 τοῦ 15ου αἰ.), βλ. O.V. Tvorogov, Pcela, *Slovar' knižnikov i knižnosti*, δ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 382.

147. L.V. Čerepnin, *Slavianskie i rousskie roukopisi Parižkoj nacional'noj bibliotekh*, Moskva, 1962, σ. 222, O.V. Tvorogov, Pcela, *Slovar' knižnikov i knižnosti*, δ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 386. Ἀποσπάσματα ἀπό τό σερβικό καί βουλγαρικό ἀντίγραφο ἔχει ἐκδόσει ὁ M.N. Speranskij, βλ. *Perevodnye sborniki izrečenij v slavianorousskoj pismenosti*. Priloženija, δ.π., σ. 63-154.

148. Μέ τόν τίτλο *Paleja Tolkovaja [Παλαιά (Διαθήκη)]* σώζονται σέ δύο ρωσικές διασκευές (τή σύντομη καί τή διεξοδική) διάφορες ἱστορίες ἀπό τήν ΠΔ, πού ὡς βάση ἔχουν τά ἀπόκρυφα. Ἀκόμη συναντᾶμε ὕλικό ἀπό τήν Ἐξαήμερο τοῦ Βούλγαρου Ἰωάννη Ἐξαρχου, τοῦ ἐπισκόπου Γαβάλων Σεβηριανοῦ, τήν ἀποκάλυψη τοῦ Μεθοδίου Πατάρων, τήν Παραίνεση τοῦ Ἐφραίμ τοῦ Σύρου, τήν Κοσμογραφία τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Ἰνδικοπλεύστη, τά ἔργα τοῦ Ἐπιφάνιου Κύπρου, τοῦ χρονικοῦ *Povest' vremennykh let*, κ.ά. Ἡ Paleja ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος ἐγκυκλοπαιδείας τόσο γιά θρησκευτικά θέματα ὅσο καί γιά θέματα πού ὡς ἀντικείμενο ἔχουν τή δημιουργία τοῦ κόσμου. Ἡ φιλολογική παραγωγή ἀπό τό 1856 (M.A. Soukhomlinov, *O drevnej rousskoj letopisi kak pamiatnike literatournom*, SPb., 1856, σ. 54-64) καί ὡς τό 1910 (βλ. V.P. Adrianova, *K literatournoj istorii Tolkovoj palei*, Kiev, 1910) εἶναι πλουσιώτατη. Πολλοί ἰσχυρίζονται ὅτι πρόκειται γιά μετάφραση ἀπό τά ἑλληνικά καί ὅτι τό ἑλληνικό πρωτότυπο λανθάνει (βλ. N.S. Tikhonravov, *Sočinenija. Drevnijaia rousskaja literatoura*, Moskva, 1898, τ. 1, σ. 156-170, dopolnenija σ. 110-122, V.M. Ouspenskij, *Tolkovaja paleja*, Kazan', 1876, I.I. Sreznevskij, I. Ja. Porfir'ev), ἄλλοι –καί νομίζω πῶς ἡ ἄποψη αὐτή εἶναι καί ἡ περισσότερο πιθανή– πιστεύουν ὅτι πρόκειται γιά δημιούργημα (δηλαδή νέο συμπλήρωμα) τῶν ἀνθρώπων τῶν

μέρος της στηριζόταν στην απόκρυφη φιλολογία, έθελγε την φαντασία και ίκανοποιούσε απόλυτα την ανθρώπινη περιέργεια.

Σήμερα η λεξικολογική έρευνα κατέδειξε ότι οι άνθρωποι των γραμμάτων στην παλαιά Ρωσία γνώριζαν τά πάντα γύρω από την κίνηση των μικρών και μεγάλων χρονικών και των ποικίλων περι κόσμου αφηγήσεων των Βυζαντινών. Ο φιλολογικός αυτός πλούτος μαζί με την εκκλησιαστική γραμματεία συνέβαλαν αποφασιστικά στη θεμελίωση της πνευματικής ζωής στη Ρωσία του Κιέβου.

Η περίοδος, λοιπόν, αυτή (11ος-13ος αι.) δέν ήταν μονόπλευρη, όπως την είδαν ορισμένοι, γιατί, αρχίζοντας αποκλειστικά με θρησκευ-

γραμμάτων της παλαιάς Ρωσίας (A.V. Mikhajlov, Obzjir obzor sostava, redakcij i literatournykh istocnikov Tolkovoj palei, *ouniv, izv.*, Varšava, No 7 (1895), σ. 1-21, Τοῦ ἴδιου, K vorposou o texte knigi Bytija proroka Moiseja v Tolkovoj palee, *ouniv. izv.* Varšava, No 9 (1895), σ. 1-35, No 1 (1896), σ. 1-23, Τοῦ ἴδιου, K vorposou o proiskhoždenii i literatournykh istočnikakh Tolkovoj polei. *IpoRJAS*, τ. 1 (1928), kn. 1, σ. 49-80, V.M. Istrin, Zamečanija o sostave Tolkovoj polei. *IORJAS*, τ. 2 (1897), kn. 1, σ. 175-209, kn. 4, σ. 845-905, τ. 3 (1898), kn. 2, σ. 472-531, Τοῦ ἴδιου, Novyj sbornik vetkhozavetnykh apokrifov. *ZMNP*, Janvar' (1898), σ. 112-133, Τοῦ ἴδιου, I oblasti drevnerousskoj literatoury. *ZMNP*, Avgoust (1903), σ. 411-414, Oktiabr' σ. 201-218, Fevral' (1904), σ. 257-294, Oktiabr', σ. 321-354, Fevral' (1906), σ. 185-246, Τοῦ ἴδιου, *Issledovanija v oblasti drevnerousskoj literatoury*, SPb., 1906, σ. 31-51, 70-198, Τοῦ ἴδιου, Redakcija Tolkovoj palei. *IORJAS*, τ. 10 (1905), kn. 4, σ. 135, 203, τ. 2 (1906), kn. 1, σ. 1-43, kn. 2, σ. 20-61, kn. 3, σ. 418-450), Τοῦ ἴδιου, Tolkovaja paleja i Khronika Georgija Amartola. *IORJAS*, τ. 29 (1925), σ. 369-379, I.N. Ždanov, Paleja, *ouniv izv.*, Kiev, Sentiabr' (1881), σ. 235-258, V.P. Adrianova-Peretc). Τό πλήθος αὐτό τῶν παραλλαγῶν μᾶς δίνει τήν Paleja τήν Ἱστορική καί τή Χρονογραφική (ἀπό τήν ὁποία κρίνουμε τή σύντομη μορφή καί τή διεξοδική), καί τήν Ἱστορική. Τέλος ὑπάρχουν καί ξεχωριστές διασκευές πού θεωροῦνται ὅτι εἶναι καί οἱ παλιότερες. Ὁ Istrin διατύπωσε τήν ἄποψη πῶς ἡ Paleja συντάχθηκε τόν 13ο αἰῶνα, ἀλλά τά ἐπιχειρήματά του δέν πείθουν. Σήμερα μᾶς εἶναι γνωστά περισσότερα ἀπό 15 ἀντίγραφα καί τό παλιότερο ἀπό αὐτά ἀνάγεται στόν 14ο αἰῶνα καί βρῖσκεται στήν Ἐθνική Βιβλιοθήκη τῆς Πετρούπολης (Sobranie PDA, A.1.119). Ἀποσπάσματα ἀπό αὐτό τό ἀντίγραφο συναντᾶμε στό CGADA (fond Sinodal'noj tipografii, No 53), στήν Ἐθνική Βιβλιοθήκη τῆς Μόσχας: 1) fond Kostromskoj biblioteki, No 320, τέλος τοῦ 14-ἄρχές τοῦ 15ου αἰ., 2) Sobranie Tr.-Serg. Lavry, No 38 καί εἶναι του ἔτους 1406. Λεπτομέρειες, καθώς καί μία πλούσια βιβλιογραφία βλ. στοῦ O.V. Trorogov, Paleja Tolkovaja, *Slovar' knižnikov i knižnosti*, δ.π., τεῦχος 1 (1987), σ. 285-288, πρβλ. K. Krumbacher, *Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*. Μετάφραση Γ. Σωτηριάδου, Ἀθήνα, 1897, τ. 1, σ. 807, σημ. 12, Γ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ὁ Γραικός, ὁ πρῶτος φωτιστής τῶν Ρώσων*, δ.π., σ. 634.

τικά καί προχωρώντας μέ ἓνα πλῆθος φιλολογικῶν ἔργων¹⁴⁹, ἔγιναν τά μεγάλα δημιουργικά βήματα, πραγματοποιήθηκαν νέες μεταφράσεις ἀπό τά ἑλληνικά κατευθεῖαν στά ρωσικά καί μέσα ἀπό τά δοκιμασμένα βυζαντινά ὑποδείγματα γεννήθηκε ἡ ρωσική φιλολογία.

Τά πνευματικά κέντρα μέσα στή Ρωσία ἐκτός ἀπό τό Κίεβο μέ ἔδρα τή μονή Πετσέρσκι εἶναι καί οἱ αὐλές τῶν λοιπῶν ἡγεμόνων, ὅπως τοῦ: Νόβγκοροντ, τοῦ Τσερνίγκοφ, τοῦ Σμόλενσκ, τοῦ Ροστόφ κ.ἄ. Στό Βυζάντιο κέντρα μόρφωσης καί κατάρτισης ὄχι μόνο τῶν Σλάβων τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλά καί τοῦ Νότου εἶναι ἡ Κωνσταντινούπολη, μέ ἔδρα κυρίως τή μονή Στουδίου, τό Ἅγιο Ὄρος, ἡ Θεσσαλονίκη καί ἡ Παλαιστίνη.

Ὑστερα ἀπό αὐτό τόν πνευματικό ὄργανισμό τῆς περιόδου τοῦ Κιέβου παρατηρεῖται μία πρόσκαιρη κάμψη καί ἡ αἰτία εἶναι ὅτι οἱ Ρῶσοι βρίσκονται κάτω ἀπό τόν ζυγό τῶν Τατάρων καί οἱ Βυζαντινοί ὑπό τήν κατοχή τῶν Λατίνων.

Δεύτερη περίοδος τῆς βυζαντινῆς ἐπίδρασης

Σύντομα ὁμως τό ἰσχυρό ρεῦμα τοῦ ἡσυχασμοῦ κατακλύζει τό Βυζάντιο, χωρίς νά ἀφήσει ἀδιάφορο τόν σλαβικό κόσμο. Ἀπό τίς ἀρχές ἤδη τοῦ 14ου αἰῶνα ἡ αὐτοκρατορία, ἂν καί πολιτικά εἶναι ἀδύναμη καί πνέει τά λοίσθια, πολιτιστικά ἀκτινοβολεῖ καί παρατηροῦμε τήν ἐξάπλωση ἑνός νέου κύματος ἐπίδρασης τῆς βυζαντινῆς σκέψης τό ὁποῖο καταυγάζει καί πάλι ὁλόκληρο τόν σλαβικό κόσμο καί παίζει ἀποφασιστικό ρόλο στή διαμόρφωση τῆς πολιτιστικῆς του ἱστορίας.

Τό ρεῦμα αὐτό ἐξακολουθεῖ νά ἔχει χαρακτήρα διδακτικό, ἀλλά ὄχι κατηχητικό, οὔτε καί ἀποκλειστικά θρησκευτικό· καί ἀπό τή μορφή του περισσότερο κρίνεται ὡς φιλολογικό καί διορθωτικό.

Στό δεύτερο αὐτό κύμα τῆς βυζαντινῆς ἐπίδρασης ἡ Κωνσταντινούπολη καί πάλι κατέχει τήν πρώτη θέση μέ κέντρο τή μονή Στουδίου.

149. Ὡστόσο ὁ Levčenko (βλ. *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, ὁ.π., σ. 453) θά διευκρινίσει ὅτι ἡ ἀρχαία ἑλληνική λογοτεχνία ἦταν ἀπρόσιτη γιά τό κράτος τοῦ Κιέβου (11ος-12ος αἰ.) καί ἡ Oudal'cova θά πεί πῶς ἡ ἐπίδραση τοῦ Βυζαντίου στή σφαῖρα τῆς θύραθεν λογοτεχνίας ἦταν ἀσθενέστερη παρά τό γεγονός ὅτι τά ἔργα αὐτά εἶχαν εὐρεία διάδοση ὄχι μόνο στήν παλαιά Ρωσία, ἀλλά καί σέ πολλές χῶρες τῆς Νοτιο-Ανατολικῆς καί Ἀνατολικῆς Εὐρώπης, βλ. Z.V. Oudal'cova, Koul'tournye sviazi Drevnej Rousi i Bizantii, VV (1981), τ. 42, Στήν ἴδια, Koul'tournye sviazi Vizantii s Drevnej Rous'iou. *Problemy izoučeniija koul'tournogo nasledija*, Moskva, 1985, σ. 16.

Ἐδῶ ὑπάρχουν ἔμπειροι ἀντιγραφεῖς καὶ μεταφραστὲς, οἱ ὅποιοι ἀντιγράφοντας καὶ μεταφράζοντας νέα βιβλία καὶ νέα κείμενα τὰ ἀποστέλλουν στὴ Ρωσία. Μὲ τίς ἐπιλογές πού γίνονται ἐνισχύονται κυρίως δύο τομεῖς: Πρῶτο, τῆς λειτουργίας, καί, Δεύτερο, τῆς ἡσυχαστικῆς φιλολογίας, πράγμα πού κάνει καὶ τὴν περιόδο αὐτὴ τὰ ἀσκητικά ἔργα τοῦ Γρηγορίου Νύσσης νὰ βρίσκονται στό ἐπίκεντρο τῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ σλαβικοῦ κόσμου. Κατὰ διαστήματα ἐδῶ παρέμεινε καὶ ὁ μητροπολίτης Κιέβου καὶ πάσης Ρωσίας Κυπριανός, μεταφράζοντας καὶ ὁ ἴδιος διάφορα λειτουργικά κυρίως ἔργα¹⁵⁰.

Ὡστόσο δίπλα στόν Κυπριανό τό ἄτομο πού πράγματι ἀφιέρωσε ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του στὴ μετάφραση καὶ ἀντιγραφή Πατερικῶν κειμένων εἶναι ὁ Afanasij Visockij¹⁵¹. Πιστεύεται ὅτι ἀπό τόν Αὐγουστο τοῦ 1381 μέ ἐντολή τοῦ Afanasij ὁ διάκονος Voun'ko μετέβη στὴ μονὴ Ζωγράφου τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ ἀντέγραψε τοὺς *Πανδέκτες* τοῦ Νίκωνα¹⁵². Ἐνα χρόνο ἀργότερα, τόν Αὐγουστο τοῦ 1382, στό ἴδιο

150. G.M. Prokhorov, N.F. Droblenkova (αὐτὴ δίνει μόνο τὴ βιβλιογραφία, σ. 473-475), Kirprian, *Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 2 (1988), τ. 1, σ. 464-473, Χ. Λασκαρίδης, *Μάξιμος ὁ Γραικός καὶ οἱ ἐκκλησιαστικὲς ἐπιδιώξεις τῆς Μόσχας*, ὁ.π., σ. 170-171.

151. Ὁ Afanasij (κατὰ κόσμο Ἄνδρέας) Vysockij (14ο – ἀρχές τοῦ 15ου αἰ.), ὁ «ἡγαπημένος μαθητὴς» τοῦ Sergij Radonezskij, ὑπῆρξε ὁ πρῶτος ἡγούμενος τῆς μονῆς Vysockij τὴν ὁποία ἱδρυσε ὁ δάσκαλός του. Συνδεόταν διὰ φιλίας μέ τόν μητροπολίτη Ρωσίας Κυπριανό, γι' αὐτό καί, ὅταν τό φθινόπωρο τοῦ 1382 ὁ ἡγεμόνας τῆς Μόσχας Ντονοκόι (1362-1389) ἀπέπεμψε τόν μητροπολίτη ἀπὸ τὴ Μόσχα, ὁ Afanasij τόν ἀκολούθησε στό Κίεβο καὶ στὴ συνέχεια στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἐδῶ ὁ Afanasij, κατὰ τὴν ἀφήγηση τοῦ χρονογράφου [Letopisec Rogozkij – *PSRL* (1965), τ. 15, σ. 1, κολ. 108] γιὰ νὰ τηρήσει τὴν ὑπόσχεση τοῦ ἡσυχαστῆ ἀγόρασε ἓνα κελλί στό ὁποῖο καὶ ἐγκαταστάθηκε. Ὅταν ἀργότερα, στὰ 1390, ὁ Κυπριανός, ἐπιστρέφοντας καὶ πάλι ὡς μητροπολίτης στὴ Μόσχα, τόν ἰκέτευε γιὰ νὰ τόν πάρει μαζί του, αὐτὸς ἀρνήθηκε νὰ ἀνταλλάξει τὴν ζωὴ τοῦ ἡσυχαστῆ μέ τίς τιμές πού θά εἶχε δίπλα στόν μητροπολίτη, καὶ ἔκλεισε τὰ μάτια του στὴ Βασιλεύουσα. Στὰ 1697 ὁ μαθητὴς τῶν Λειχουδῶν Karion Istomin γράφοντας τόν Λόγο «Περὶ τῆς ζωῆς τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου Βισότσκι» (Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Μόσχας, *Sobranie Oundol'skogo*, No 288, f. 83 καὶ ἐξῆς) ἀπὸ λάθος τόν ἐμφανίζει ὡς πατριάρχη τῆς Βασιλεύουσας, βλ. *PSRL*, τ. XI (1926), σ. 21, M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, ὁ.π., σ. 529, 532, G.M. Prokhorov, Afanasij Vysockij, *Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 2 (1988), τ. 1, σ. 79-81.

152. Τό χειρόγραφο βρίσκεται στό Κρατικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο τῆς Μόσχας (*Sinodal'noe sobranie*, No 218/193).

χειρόγραφο ὁ Afanasij συμπληρώνει μία σειρά ἀπό λόγους περὶ προσευχῆς, ὅπως: τοῦ Ἰσαάκ τοῦ Σύρου, τοῦ ἁγίου Συμεών τοῦ Νέου Θεολόγου, τῆ διδαχῆ τοῦ Μ. Βασιλείου πρὸς τοὺς μοναχοὺς καὶ τὴν ἐρμηνεία τῆς *Κυριακῆς προσευχῆς* τοῦ Γρηγορίου Νύσσης. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1392 καὶ πάλι κατόπιν ἐντολῆς τοῦ Afanasij ὁ μοναχὸς Sergij στή μονὴ Στουδίου περιλαμβάνει σὲ μία συλλογὴ ἔργα τοῦ Μάξιμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, τοῦ Συμεών τοῦ Νέου Θεολόγου, τοῦ Ἰσαάκ τοῦ Σύρου, τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, κ.ἄ.¹⁵³. Στὰ 1401 καὶ πάλι στήν Κωνσταντινούπολη ὁ Afanasij ἀντιγράφει στή Μονὴ τῆς Περιβλέπτου τὸ Τυπικὸ τοῦ ἁγίου Σάββα¹⁵⁴, στὸ ὁποῖο ἔδωσε τὴν ὀνομασία *Ὁφθαλμὸς τῆς Ἐκκλησίας*.

Οἱ Ρῶσοι αὐτὴ τὴν περίοδο καὶ ἰδιαίτερα οἱ κατοικοῦντες τὴς Βορειο-Ανατολικῆς περιοχῆς κατακλύζουν τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὸ Ὅρος καὶ παρατηρεῖται μία τέτοια κίνηση πού ποτέ ὡς τότε δέν εἶχε σημειωθεῖ¹⁵⁵. Ὁ Tikhomirov, ἔχοντας ὑπόψη τὴν ἀρχαία ρῆση, ὅπου ἄλλοτε «ὄλοι οἱ δρόμοι ὀδηγοῦσαν στή Ρώμη», ἔλεγε χαρακτηριστικά ὅτι «γιά τοὺς Ρώσους ταξιδιάρηδες ὄλοι οἱ δρόμοι ὀδηγοῦσαν στήν Κωνσταντινούπολη»¹⁵⁶.

Ἡ σχολή τοῦ Ἁγίου Ὁρους

Ὅμως ὁ πυρήνας αὐτοῦ τοῦ ρεύματος εἶναι ἡ μεταφραστικὴ σχολὴ τοῦ Ἁγίου Ὁρους μέ κέντρο τὴν Ἁγία Λαύρα, πού δημιουργεῖται ἀπό

153. Τὴ συλλογὴ αὐτὴ καὶ βυζαντινὲς εἰκόνες ὁ Afanasij μέ τὸν ἀντιγραφέα Sergij τὰ ἔστειλε στή μονὴ Vysockij. Ὁ ἴδιος ὁ κώδικας δέν ἔφθασε ὡς ἐμᾶς, ὁμως διασώθηκαν δύο ἀντίγραφα τοῦ 16ου αἰώνα, πού προέρχονται ἀπὸ αὐτόν, (*GBL*, σήμερα Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Μόσχας), f. 247, sobr. Rogoz. kladb., No 562, 1518 g. καὶ f. 256, sobr. Roumianceva, No 360.

154. Ὁ Afanasij λέγει ὅτι ἀντέγραψε τὸ *Τυπικὸ*, γιατί, γνωρίζοντας τὴς ἀνάγκες τῆς ρωσικῆς ἱεροτελεστίας, κατὰ τὴν ἀποψὴ του χωρὶς αὐτὸ τὸ βιβλίον ἡ ἐκπλήρωση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔργου θά χανόταν μέσα στήν ἀγνοία καὶ θά ἦταν σάν νά βρισκόταν στὸ σκοτάδι. Σήμερα τὸ πρόβλημα τῆς ἔρευνας περιορίζεται στὸ γεγονὸς ἂν τὸ ἔργο γράφτηκε στὰ 1382 στήν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸν ἀντιγραφέα Sergij ἢ ἂν ὀλοκληρῶθηκε στὸ Ἅγιο Ὅρος κατὰ τὴν πρώτην τριαντακονταετίαν τοῦ 15ου αἰώνα, βλ. G.M. Prokhorov, Afanasij Vysockij, *Slovar' knižnikov i kniznosti*, ὁ.π., τεῦχος 2, (1988), τ. 1, σ. 81.

155. M.N. Tikhomirov, *Istoričeskie sviazi roussskogo naroda s iouznymi slavianami s drevnejšikh vremen do poloviny XVII v*, ὁ.π., σ. 170, M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, ὁ.π., σ. 521.

156. Z.V. Oudal'cova, *Koul'tournye sviazi Vizantii s Drevnej Rous'iou*, *Problemy izoucenija* ὁ.π., σ. 13.

τίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα ἀπό μορφωμένους Ἑλληνας καί Βούλγαρους μοναχοῦς. Ἡ σχολή αὕτη, ὕστερα ἀπό τήν καθιέρωση τοῦ τυπικοῦ τῶν Ἱεροσολύμων καί τήν ἐξάπλωση τοῦ ἡσυχασμοῦ, δέν ἀποβλέπει στή δημιουργία νέου ἀριθμοῦ μεταφράσεων, ἀλλά κατά κύριο λόγο, μέ βάση τά βυζαντινά ἀρχέτυπα, ἐλέγχει ὅλη τήν παλιά νοτιοσλαβική φιλολογία. Ἐγκαινιάζει ἕνα νέο λόγιο ὕφος μέ ἐξελληνισμένους ὀρθογραφικούς καί συντακτικούς κανόνες· δίνει ιδιαίτερη σημασία στό πλάσιμο τῆς λέξης· ἀρέσκειται στίς ὥραϊες ἐκφράσεις καί στήν πομπώδη ρητορία· κάνει αὐστηρή κριτική καί φιλολογικό ἔλεγχο· καί δέν κρύβει τήν ἀποστροφή της πρὸς τό ἀκαλαίσθητο καί ἀνορθόγραφο κείμενο¹⁵⁷.

Πρωτεύοντα ρόλο σέ ὅλη αὕτη τήν πνευματική κίνηση εἶχαν ὁ Γρηγόριος Σιναΐτης καί ὁ μαθητής του Νικηφόρος Κάλλιστος, ὁ μετέπειτα πατριάρχης (1350-1353, 1355-1363) Κωνσταντινούπολης.

Ὁ παραγωγικότερος Σλάβος μεταφραστής τῆς σχολῆς τοῦ Ὄρους στήν πρώτη δεκαετία τοῦ 14ου αἰώνα εἶναι ὁ μοναχός Ἰωάννης. Ὁ Ἰωάννης αὐτός, πού πλαισιώνεται ἀπό πολυμαθεῖς Ἑλληνας μοναχοῦς τῆς Λαύρας, μεταφράζει ἀπό τά ἑλληνικά στά σλαβικά ἕνα πλῆθος βιβλίων: Εὐαγγέλιο, Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, Τυπικό, Ψαλτήρι, Θεοτοκάρια, Μηναια, Πατερικούς Λόγους, κ.ἄ.

Στή δεκαετία τοῦ 1360 ἀσχολοῦνται μέ μεταφράσεις οἱ Βούλγαροι μοναχοί Ἰωσήφ καί Ζακχέος, ὁ ἐπονομαζόμενος Φιλόσοφος, μέ ἀντιγραφέα τόν γέροντα Μεθόδιο. Ὁ πρῶτος μεταξὺ τῶν ἄλλων ὀλοκληρώνει τή μετάφραση τοῦ Τριωδίου καί τοῦ Πεντηκοστάριου, ἐνῶ ὁ δεύτερος εἶναι αὐτός πού πρόσθεσε στό Τριώδιο τά Συναξάρια τοῦ Νικηφόρου Καλλίστου πού περιλαμβάνονται ἀπό τήν Κυριακή τοῦ Τελώνου καί Φαρισαίου ὡς τήν Κυριακή τῶν Ἁγίων Πάντων. Ὅλοι αὐτοί εἶναι σύγχρονοι καί ὁ ἕνας βοηθᾷ, συμπληρώνει καί ἐνισχύει τόν ἄλλο¹⁵⁸.

Δέν πρόκειται γιά μία συνηθισμένη ομάδα μεταφραστῶν καί ἀντιγραφέων, ἀλλά γιά μία πνευματική κίνηση πού ἀνταποκρίνεται στό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς καί ἔχει τήν ἀναγνώριση καί τήν ἐκτίμηση ὅλου τοῦ μορφωμένου κόσμου. Δείχνει ἀκόμη μία ιδιαίτερη εὐαισθησία στήν ὀλοκλήρωση ἑνός κύκλου μεταφράσεων καί ὄχι στήν ἄσκοπη ἐπανάληψή τους. Ἔτσι, μέ τόν τρόπο αὐτό στά μέσα τοῦ 14ου αἰώνα ἔχουμε ἕνα πολύ μεγάλο ἀριθμό νέων μεταφράσεων.

157. Kl. Ivanova, Rol' bolgarskoj perevodnoj literatoury XIV v dia formirovanija stilia «pletienie sloves», *Problemy izoučenija koul'tournogo nasledija*, δ.π., σ. 127.

158. Kl. Ivanova, Rol' bolgarskoj perevodnoj literatoury XIV v., δ.π., σ. 128.

Ἄλλοι γνωστοί Ρῶσοι μοναχοί, ἐκτός ἀπό τόν Afanasij Visockij, οἱ ὁποῖοι ἀσχολήθηκαν μέ τήν ἀντιγραφή πατερικῶν ἔργων¹⁵⁹, εἶναι καί: ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς Τβέρ Savva, ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς τῆς Ἀναστάσεως Dosifej¹⁶⁰, ὁ μοναχός Mitrofan Byval'cev, ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς Οὐσπένσκι Ioann, ὁ Nil Sorski κ.ἄ.

Ἡ σχολή τοῦ Τυρόβου

Στά 1325-1328 συναντᾶμε τόν Γρηγόριο Σιναΐτη στήν Παρόρια, ὅπου, ἰδρύνοντας μοναστικό κέντρο, ἐπιδίδεται στή μετάφραση ἡσυχαστικῶν ἔργων καί ἄσκει τεράστια ἐπίδραση ὄχι μόνο στή Βαλκανική,

159. Τήν περίοδο αὐτή ἔχουμε ἀρκετές μεταφράσεις ἀπό τούς μητροπολίτες πάσης Ρωσίας Ἀλέξιο (1293c-12.2.1378) καί Κυπριανό (1330c-16.9.1406). Ὁ τελευταῖος στίς 27 Ἀπριλίου 1387, κατά τόν G.M. Prokhorov, ἀντιγράφει τήν Κλίμακα τοῦ Ἰωάννου Σιναΐτη, ἐνῶ κατά τόν μητροπολίτη Φιλάρετο εἶναι ὁ μεταφραστής. Στή *Stepennaja kniga* ἀναφέρεται ὅτι ὁ Κυπριανός μετέφρασε πολλά βιβλία ἀπό τά ἑλληνικά στά ρωσικά, βλ. *Stepennaja kniga*, τ. 1, σ. 588. Στά 1212 ὁ μοναχός Gavriil τῆς μονῆς Χιλιανδαρίου μεταφράζει τά ὑπομνήματα τοῦ διακόνου Ἀλεξανδρείας Ὀλυμπιόδωρου στό βιβλίο τοῦ Ἰώβ, στά 1371 ὁ μοναχός Ioann τό ἔργο τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτη μέ τά ἐρμηνευτικά τοῦ Μάξιμου τοῦ Ὁμολογητή καί στά 1399 τήν *Ἱστορία τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου τοῦ Ἰωσήφ Φλάβιου* (βλ. M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, ὁ.π., σ. 530). Τή μετάφραση τοῦ Ἀρεοπαγίτη καί ὁ Fedor Tolstoj (βλ. *Obstojatel'noe opisanie Slaviano-rossijskikh roukopisej*, Moskva 1825, No 169) τήν ἀποδίδει στόν μοναχό Ioann, ἐνῶ ὁ Sobolevskij (βλ. *Perevodnaja literatoura Moskovskoj Rousi XIV-XVII v.*, SPb., 1903, σ. 8. σημ. 2) τήν ἀποδίδει στόν μοναχό Isaij.

160. Ὁ ἀρχιμανδριτής Dosifej (τέλος τοῦ 14ου-ἀρχές τοῦ 15ου αἰ.) μέχρις πρότινος θεωροῦνταν ὡς ἡγούμενος τῆς μονῆς Πετσέρσκι (βλ. *Opisanie Roumiančevskogo mouzeja*, σ. 587, 590, *Pribavlenija k tvorenijam sviatykh otcov*, τ. II (1853), σ. 813-814, N.K. Nikol'skij *Poslanie arkhimandrita pečerskogo Dosifeja sviašeno (inokou) Pakhomiou o sviatogorskom oustave inočeskogo kelejnego pravila. IORIAS* (1903), τ. 8, kn. 2, σ. 65-68, M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnošenij*, ὁ.π., σ. 530, X. Λασκαρίδη, *Μάξιμος ὁ Γραικός καί οἱ ἐκκλησιαστικές ἐπιδιώξεις τῆς Μόσχας*, ὁ.π., σ. 80), γιατί ἔτσι ἐμφανίζεται στόν τίτλο ἑνός ἔργου του. Σήμερα ὁμως, καθώς ἡ ἔρευνα διαπίστωσε ὅτι τήν περίοδο αὐτή καί μέ αὐτό τό ὄνομα δέν ὑπῆρξε ἡγούμενος στή μονή Πετσέρσκι τοῦ Κιέβου, γνωρίζουμε ὅτι ὁ Δοσίθεος αὐτός ἦταν ἀρχιμανδριτής τῆς μονῆς τῆς Ἀναλήψεως στό Nižegozodsko-pečerskij. Ὡς ἐμᾶς ἐφθασαν δύο ἀπό τά ἔργα του: τό *Τυπικό* (*Oustav ἢ Κανόνες τοῦ Ἁγίου Ὁρους*) καί ἡ *Τυπική διάταξη τῶν δώδεκα ψαλμῶν* (*Čina, kako podobaet peti 12 psalmon osob»...*). Οἱ *Κανόνες τοῦ Ἁγίου Ὁρους* ἀποτελοῦν ἀπάντηση τοῦ Δοσίθεου στήν παράκληση τοῦ Pakhomij, ἡγούμενου τῆς μονῆς Spaso-Prilouckij, νά τοῦ διηγηθεῖ τί εἶδε καί τί ἄκουσε στό Ὅρος, τί τοῦ δίδαξαν οἱ ἅγιοι πατέρες, πῶς οἱ μοναχοί τηροῦν τούς κανόνες στά κελλιά τους, πῶς ζοῦν οἱ

ἀλλά καί στίς περιοχές τῆς Ρουμανίας¹⁶¹. Σύντομα ὁ Βούλγαρος μαθητής του Θεοδόσιος, ἀκολουθώντας τό παρᾶδειγμα τοῦ διδασκάλου, ἰδρύει ἄλλη μονή στό Κιλιφάρεβο, ὅπου στή συνέχεια καί αὐτόν τόν διαδέχεται ὁ μαθητής του Εὐθύμιος (1375-1393).

Ἔτσι οἱ μαθητές τοῦ Γρηγορίου Σιναΐτη, ἔχοντας τήν πλούσια ἐμπειρία τοῦ Ἁγίου Ὑθρου, ἀρχικά βρῖσκουν καταφύγιο στό Κιλιφάρεβο, ἔξω ἀπό τό Τύρνοβο, ἰδρύουν τή σχολή τοῦ Τυρνόβου καί υἰοθετώντας τίς ἀρχές καί τούς κανόνες τῆς σχολῆς τοῦ Ἁγίου Ὑθρου συνεχίζουν τή μεταφραστική παράδοση τῶν διδασκάλων καί ὁμοϊδεατῶν τους.

Ὁ Εὐθύμιος, πού θεωρεῖται ὁ Χρυσόστομος τῆς Βουλγαρίας, εἶναι ὁ ἀνακαινιστής τῆς βουλγαρικῆς λογοτεχνίας καί ἀναμορφωτής τῆς βουλγαρικῆς γλώσσας. Τό μεταφραστικό καί διορθωτικό ἔργο καί αὐτῆς τῆς σχολῆς εἶναι πολύ σημαντικό, γιατί ἔδωσε μεγάλη ὠθηση στήν ἐξάπλωση τοῦ δεύτερου κύματος τῆς βυζαντινῆς ἐπίδρασης.

Κανείς δέν ἀμφισβητεῖ τή συμβολή τῶν Σλάβων τοῦ Νότου στήν διάδοση τῆς βυζαντινῆς σκέψης στή Ρωσία, ἀλλά ὁ ὄρος «*δεύτερη νοτιοσλαβική ἐπίδραση στή Ρωσία*», τόν ὁποῖο ὁ Likhačev εἰσάγει στά 1958,

δόκιμοι καλόγεροι, κτλ. Ἔτσι με τούς *Κανόνες τοῦ Ἁγίου Ὑθρου* – πού καί γιά μᾶς ἔχουν ιδιαίτερη σημασία – ὁ Δοσίθεος ἀπαντᾷ ὅτι: οἱ δόκιμοι μοναχοὶ ζοῦν κάτω ἀπό τήν ὑπακοή καί τήν εὐλογία τῶν γερόντων, ὁ καθένας ἔχει τό δικό του κελλί καί τηρεῖ ὡς τό τέλος τῆς ζωῆς του τήν ὑπόσχεση πού ἔδωσε. Στή συνέχεια ὁ Δοσίθεος διευκρινίζει τί εἶναι στήν πράξη αὐτός ὁ κανόνας καί σέ τί διαφέρει κατά τήν ἐφαρμογή του στά μοναστήρια τῆς Ρωσίας. Ὁ Δοσίθεος ιδιαίτερα τονίζει σέ αὐτή τήν ἀπάντηση πώς οἱ ἁγιορεῖτες μοναχοὶ τηροῦν τήν ὑπόσχεση τῆς σιωπῆς καί ἀποστρέφονται τή δόξα καί κάθε τι τό ὁποῖο ἔχει σχέση μέ τά ἐγκόσµα. Ἐνας Ρῶσος, λοιπόν, μοναχός στά τέλη τοῦ 14ου αἰώνα κάνει μία σοβαρή ἐπισήμανση ὄχι μόνο γιά τόν χαρακτήρα τοῦ μοναχισμοῦ στό Ὑθρο, ἀλλά καί σέ τί στήν οὐσία αὐτός διαφέρει κατά τήν ἐφαρμογή του στή Ρωσία. Ἀπό χειρόγραφο τοῦ 15ου αἰώνα ἐκδόθηκαν ἀπό τόν Ν.Κ. Nikol'skij (βλ. *Poslanie arkhimandrita pečerskogo Dosifeja sviašeno(inokou) Pakhomiou o sviatogorskom oustave inočeskogo kelejnego pravila. IORJAS (1903), τ. 8, κν. 2, σ. 65-68, Τοῦ ἴδιου, Materialy dlja istorii drevnoroysskoj doukhovnoj pis'menosti, SPb., 1907, σ. 141-144) μόνο οἱ *Κανόνες τοῦ Ἁγίου Ὑθρου*, ἐνῶ ἡ *Τυπική διάταξη τῶν 12 ψαλμῶν* (χειρόγραφο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Πετρούπολης, OSRK, O.I. No 18, f. 261-299), παραμένει ἀκόμη ἀδημοσίευτη, βλ. G.M. Prokhorov, Dosifej (kon., XIV-nač. XV v.), *Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεύχος 2 (1988), τ. 1, σ. 198.*

161. E. Turdeanu, *La littérature bulgare du XIVe s. et sa diffusion dans le pays roumains*, Paris, 1947, σ. 5-15, I. Μέγντορφ, *Βυζάντιο καί Ρωσία*, ὁ.π., σ. 177.

κατά τό IV Διεθνές συνέδριο Σλαβολόγων¹⁶², δέν μέ βρῖσκει σύμφωνο. Γιατί καί τό δεύτερο κῆμα τῆς βυζαντινῆς ἐπίδρασης – ὅπως καί τό πρῶτο κατά τήν περίοδο τοῦ Κιέβου – ἔχει ὡς ἀφετηρία τό Βυζάντιο καί οἱ Σλάβοι τοῦ Νότου ἔπαιξαν ἓνα ρόλο ὀργανικό, καθότι ἦσαν μία πηγή ἑτερόφωτη.

Πολύ ὀρθά παρατηρεῖ ὁ Α.Ι. Sobolevskij πῶς ὄλες αὐτές οἱ νοτιο-σλαβικές προσωπικότητες (Εὐθύμιος, Κυπριανός, Θεοδόσιος κ.ἄ.) ἔζησαν καί πνευματικά ἀνδρώθηκαν στήν Κωνσταντινούπολη καί στό Ἅγιο Ὑόρος¹⁶³. Ἐμειναν δέ στά κέντρα αὐτά γιατί ὑπῆρχαν σοφοί διδάσκαλοι καί πλουσιότατες βιβλιοθήκες. Συνεπῶς ὄλοι τους ἦσαν κήρυκες καί ἀναμεταδότες τῆς πνευματικῆς ἀκτινοβολίας τοῦ Βυζαντίου καί ὄχι τῶν χωρῶν τους.

Ἀκόμη, ὅποιες καί ἄν ἦσαν οἱ πολιτιστικές σχέσεις τῶν Σλάβων τῆς Ἀνατολῆς μέ τή Βουλγαρία ἢ τή Μοραβία, καθοριστικό ρόλο στήν πνευματική ἀνοδο τῆς Ρωσίας τοῦ Κιέβου ἔπαιξε μόνο τό βάπτισμα πού πραγματοποιήθηκε ἀπό τοὺς Βυζαντινοὺς. Τό βάπτισμα αὐτό ἦταν μία ἐνέργεια καθοριστικῆς σημασίας, γιατί ἄνοιξαν οἱ πνευματικοὶ κρουνοὶ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ καί μετέβαλαν τόν γνωστό ὑδάτινο δρόμο «ἀπό τοὺς Βαράγγους στοὺς Ἕλληνες» σέ μία λεωφόρο ἐκπολιτιστικῆς ἐκστρατείας καί πνευματικῆς ἐπικοινωνίας «ἀπό τοὺς Ἕλληνες στοὺς Σλάβους».

Καθὼς ὁμως τό θέμα ἀφορᾷ τή μεταφρασμένη χριστιανική καί κοσμική παραγωγή τοῦ Βυζαντίου καί τό «λογοτεχνικό ὕφος» τῆς σλαβικῆς γλώσσας, ἡ γραμματεία αὐτή δέν ὑπῆρξε μόνο ὁ φορέας ἑνός ὑγιοῦς πολιτισμοῦ, ἀλλά ἐμπλούτισε τή γλώσσα τῶν Σλάβων καί τήν ἀνήγαγε ὄχι ἀπλῶς σέ μέσο φραστικό μά καί σέ ὄργανο διανοητικό.

162. D.S. Likhačev, Nekotorye zadači izoučeniija vtorogo ioužnoslavianskogo vlijaniija v Rossii. V Knige: *IV Meždunarodnyj s'ezd slavistov: Doklady*, Moskva 1958, Τοῦ ἴδιου, *Čelovek v literatoure Drevnej Rousi*, Moskva-Leningrand, 1970, Τοῦ ἴδιου, *Razvitie rousskoj literatoury X-XVIII vekov: Epokhi i stili*, Leningrand, 1973, καί σέ ἓνα πλῆθος ἄλλων ἀκόμη ἐργασιῶν του. Διαπιστώνω ὅτι τόν ὄρο αὐτό τόν χρησιμοποίησε στά 1920 ὁ καθηγητής Μ.Ν. Speranskij [(*Istorija drevne-rousskoj literatoury*, 5-e izd., Moskva, 1920), *Iz istorii roussko-slavianskikh literatournykh sviazej*, Moskva, 1960, σ. 61], ἀλλά μέ κάποια οἰκονομία ἀναφερόμενος σέ μία «δεύτερη» νοτιοσλαβική ἐπίδραση στή ρωσική λογοτεχνία. Ἡ λέξη «δεύτερη» σέ εἰσαγωγικά καί ἡ ἐπίδραση δέν ἀναφέρεται στή Ρωσία, ἀλλά στή ρωσική λογοτεχνία (*do načala «vtorogo» iougoslavianskogo vlijaniija v rousskoj literatoury*).

163. Α.Ι. Sobolevskij, *Perevodnaja literatoura Moskovskoj Rousi XIV-XVII v.*, ὁ.π., σ. 8.

ἘΑναζήτησα τόν ὄρο αὐτό τοῦ Likhačev στόν Tikhomirov, στόν Levčenko καί στόν Kartašev, ἀλλά δέν μπόρεσα νά τόν βρῶ. ἘΑντίθετα ὁ Tikhomirov στά 1947 καταρρίπτει αὐτό τόν μῦθο ὅτι οἱ Σλάβοι τοῦ Νότου καί ἰδιαίτερα οἱ Βουλγαροὶ ἐπηρέασαν τά γραπτά ρωσικά μνημεῖα καί πῶς αὐτοὶ διαρκῶς ἔδιναν καί οἱ Ρῶσοι ἔπαιρναν. Ὁ Tikhomirov λέγει ὅτι πρόκειται γιά μία τελείως μονόπλευρη ἄποψη πού δέν στέκει οὔτε θεωρητικά, γιατί ἐπί δύο αἰῶνες (11ο-12ο) μετά τήν κατάλυση τοῦ βουλγαρικοῦ κράτους (976-1018) ἀπό τοὺς Βυζαντινοὺς ἡ χώρα αὐτή ἦταν σάν νά μὴν ὑπῆρχε, μέ ἀποτέλεσμα οἱ σχέσεις μεταξύ Βουλγαρίας καί Ρωσίας τοῦ Κιέβου στήν ἀρχή νά ἀτονήσουν καί στή συνέχεια νά διακοποῦν¹⁶⁴.

Τελευταία, ἀκόμη καί ἄλλες παρόμοιες φωνές ἀκούστηκαν στό Διεθνές συνέδριο τοῦ Κιέβου στά 1993 καί ὑπογραμμίστηκε ἀπό πολλοὺς ὅτι ἡ βουλγαρική γραμματεία δέν ἐπισκίασε τήν ἐλληνική καί ὅτι πολλά ἔργα πού μεταφράστηκαν στό Κίεβο τήν ἐποχή ἐκεῖνη ἦσαν ἄγνωστα στή Βουλγαρία¹⁶⁵.

Καί μόνο γιά ἐπίδραση τοῦ λογοτεχνικοῦ ὕφους τοῦ ἡσυχαστῆ Εὐθυμίου πάνω σέ Ρῶσους συγγραφεῖς καί στή ρωσική λογοτεχνία θά μποροῦσε κανεὶς νά κάνει λόγο καί ὄχι γιά «δεύτερη νοτιοσλαβική ἐπίδραση στή Ρωσία». Ὁμως ἀκόμη καί αὐτή ἡ μορφή ἐπίδρασης βρῖσκεται στό στάδιο τῆς λεξικολογικῆς ἔρευνας μέ πολλά ἐρωτηματικά. Κατά συνέπεια ἡ θέση τοῦ Likhačev καί τῶν ἄλλων σοβιετικῶν μελετητῶν,

164. M.N. Tikhomirov, *Istoričeskie sviazi rousskogo naroda s ioužnymi slavianami s drevnejsikh vremen do poloviny XVII v.* σ. 162, A.I. Sobolevskij, *Perevodnaja literatoura Moskovskoj Rousi XIV-XVII v.*, ὁ.π., σ. 8. Καί ὁ Zlatarskij (W.N. Zlatarski, *Geschichte der Bulgaren*, τ. 1, σ. 94) ἀναφερόμενος στά δύσκολα ἐκεῖνα χρόνια τῆς χώρας του παρατηρεῖ ὅτι γιά τοὺς Βυζαντινοὺς δέν ὑπῆρχε πλέον Βουλγαρία, ἀλλά Μυσία, στήν πραιοχὴ τοῦ Δούναβη. Καί ἔτσι ἔχουν τά πράγματα, γιατί ὅπως διασώζει καί ὁ Βυζαντινός ἱστορικός τοῦ 14ου αἰῶνα Νικηφόρος Γρηγορᾶς τό ὄνομα Βουλγαρία ἀπέμεινε στήν ἀρχιεπισκοπή μόνο ὡς ἀνάμνηση, βλ. Ἀντωνίου-Αἰμιλίου Ν. Ταχιάου, *Τό ἐφήμερο κράτος τοῦ Σαμουήλ (976-1018)*. Ἐλληνική Ἐταιρεία Σλαβικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη, 1990, σ. 19. Γι' αὐτό καί ὁ Tikhomirov ἀναρωτιέται μέ ποῖο τρόπο ἡ κατεστραμμένη Βουλγαρία τοῦ 11ου-12ου αἰῶνα θά μποροῦσε νά ἐπιδράσει στό ἰσχυρό καί πνευματικά ἀνεπτυγμένο κράτος τοῦ Κιέβου;

165. A.A. Zagorodnaja, S.M. Rousakova, *Khristianskij ellinizm i pouti rousskogo bogoslovija. Oukraïna-Grecija: Istorija ta současnist'*. *Tezi mižnarodnoi naukovoi konferencii*, m. Kiïv, 29-30 veresnia 1993 r., ὁ.π., σ. 53.

ποῦ τελευταία μέ ἔμφαση τήν προβάλλουν¹⁶⁶, ἀποτελεῖ κατά τήν ἀποψή μου ἀκόμη μία προσπάθεια νά μειωθεῖ τό μέγεθος τῆς βυζαντινῆς ἐπίδρασης πρός τή Ρωσία τοῦ Κιέβου. Ἀκόμη ἄς σημειωθεῖ ὅτι τό νέο «λογοτεχνικό ὕφος» πολὺ νωρὶς τό συναντᾶμε καί στόν Ρῶσο μοναχό Ἐπιφάνιο τόν Σοφό¹⁶⁷, ἀλλά ἀκόμη δέν μπορεῖ νά εἰπωθεῖ μέ βεβαιότητα ἂν αὐτός τό γνώρισε στό Ὅρος ἢ κάπου ἄλλου.

Μοναστική ζωή

Κωνσταντινούπολη, λοιπόν, καί Ὅσιο Ὅρος ἦσαν τά πνευματικά κέντρα ἐπαφῆς καί συνεργασίας ὄλου τοῦ σλαβικοῦ κόσμου. Ἡ ἀκτινοβολία τοῦ Ὅρους εἶναι τόση πού ἡ μονή Πετσέρσκι περηφανευόταν ὅτι ἰδρύθηκε μέ τίς εὐλογίες του¹⁶⁸.

166. Τῆ γραμμῆ τοῦ Likhačev γιά τή «δεύτερη νοτιοσλαβική ἐπίδραση στή Ρωσία» στή συνέχεια τήν ὑπηρετήσαν μέ ἀφοσίωση πολλοί μελετητές μέχρι σήμερα καί τά πιό ἀντιπροσωπευτικά ἔργα εἶναι: V. Mosin, O periodizaciji rousskojoužnoslavianskikh koul'tournykh sviazej X-XV vv, *TODRL*, 1963, τ. XIX, M. Muliš Srpski izvori «pletjenija sloves». Sarajevo: Akad. nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. L. Odjel. za knjizev i umjet., 1975, kn. 2, H. Birnbaum, *Some Aspects of the Slavic Renaissance. – The Slavonic and East European Review*, LXVIII, 108, 1969, A.I. Rogov, Sviasi Rousi s balkanskimi stranami v oblasti izobrazitel'nogo iskoustva v XVI-XVIII vekakh. *Sov. Slavianovedenie* (1976), No 3, σ. 57-65. Γιά μία πληρέστερη βιβλιογραφία τῶν Εὐρωπαίων καί Ἀμερικανῶν μελετητῶν πάνω σέ αὐτό τό θέμα βλ. M. Jovine, *The history and the Historiography of the Second South Slavic Influence. Yale University*, 1977.

167. Ὁ πολυγραφώτατος καί μεγάλης βυζαντινῆς παιδείας Ἐπιφάνιος ὁ Σοφός (δεύτερο μισό τοῦ 14ου-πρῶτο τέταρτο τοῦ 15ου αἰ.) ἦταν μοναχός στήν ἁγία Τριάδα τοῦ Σεργίου. Ὁ Ἐπιφάνιος ἔζησε στήν Κωνσταντινούπολη, στό Ὅρος καί στά Ἱεροσόλυμα. Τά πρῶτα ἑλληνικά γράμματα τά ἔμαθε στό Ροστόβ μαζί μέ τόν ἐπίσκοπο Πέρμης Στέφανο. Εἶναι ὁ Ρῶσος συγγραφέας πού κάνει χρήση τοῦ «λογοτεχνικοῦ ὕφους» τῶν σχολῶν Ἀγίου Ὅρους καί Τυρνόβου καί παραμένει ἄγνωστο ἂν τό ἰδιῶμα αὐτό τό ἀπέκτησε στό Ὅρος ἢ καί γιατί ὄχι καί στό Ροστόβ. Ἄφου ἦταν κέντρο ἑλληνικῆς παιδείας, Κατά τήν ἀποψη τοῦ Prokhorov ὁ Ἐπιφάνιος εἶναι τό ἄτομο πού σήκωσε ὄλο τό βάρος τῆς φιλολογικῆς παραγωγῆς στήν περίοδο πού ποιμενάρχης Ρωσίας ἦταν ὁ Κυπριανός. Αὐτό ἐνισχύεται καί ἀπό τό γεγονός ὅτι στή συνέχεια παρέμεινε ὡς γραμματέας τοῦ μητροπολίτη Ρωσίας Φωτίου (1408-1431). Ἀκόμη ὁ Ἐπιφάνιος εἶχε σχέσεις μέ πολλούς διακεκριμένους Ἑλληνες, ἐκτιμοῦσε καί θαύμαζε τόν Θεοφάνη τόν Γραικό, μέ τόν ὁποῖο εἶχε ἀδελφική φιλία, βλ. N.F. Droblenkova, G.M. Prokhorov, Epifanij Premoudryj, *Slovar' knižnikov i knižnosti*, ὁ.π., τεῦχος 2 (1988), τ. 1, σ. 211-220.

168. M.N. Tikhomirov, Koul'tournye sviasi rousskogo naroda s ioužnymi slavianami v X-XIII vv., ὁ.π., σ. 164.

Πηγαίνοντας προς στιγμή στην τελευταία εικοσαετία του 16ου αιώνα θέλω με τό ακόλουθο περιστατικό νά υπογραμμίσω τή μεγάλη σημασία πού εἶχε γιά τόν Σλάβο ὁ ἱερός αὐτός χώρος, ἀλλά ταυτόχρονα καί τόν σεβασμό πού ἔτρεφε πρὸς τή διδασκαλία τῶν Πατέρων. Ὁ δούκας Κ. Ostrožskij προκειμένου νά ἀντιμετωπίσει τήν ὀργανωμένη προπαγάνδα τῶν Ἰησοιτῶν στή Λιθουανία ζητᾶ ἐπείγοντως ἀπό τήν κοινότητα τοῦ Ἁγίου Ὀρους τήν ἀποστολή διαφόρων Πατερικῶν ἔργων. Ὅταν σέ σύντομο διάστημα ἔρχονται δύο βιβλία μεταφρασμένα στά σλαβικά, ὁ ἐνθουσιασμός ὄλων εἶναι ἔκδηλος καί ὁ Kourbskij γράφει στό δήμαρχο τῆς Βίλνα: «Μὴν τρομάζετε ἀπὸ τίς σοφιστεῖες τῶν Ἰησοιτῶν, ἀλλά παραμείνατε σταθεροὶ στήν ὀρθόδοξη πίστη. Αὐτοὶ ἄς ἔχουν ἐκδόσει τὰ βιβλιαράκια τους κατὰ τῆς Ἐκκλησίας μας, πού εἶναι διανθισμένα μέ τοὺς συλλογισμοὺς τῆς κοσμικῆς σοφίας καί τὰ ὁποῖα παραμορφώνουν τήν ἀποστολική διδασκαλία. Νά πού, μέ τή χάρη τοῦ Θεοῦ, μᾶς δόθηκε ἀπὸ τό Ἅγιο Ὀρος τό βιβλίο αὐτό ὡς βοήθεια· καί εἶναι ὡς αὐτό νά μᾶς δόθηκε ἀπὸ τό ἴδιο τό χέρι τοῦ Θεοῦ...»¹⁶⁹.

Ἡ ἄμεση γνωριμία τῶν Σλάβων μέ τήν πνευματική ζωὴ τοῦ Ἁγίου Ὀρους εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἀναζωπύρωση κατὰ τόν 14ο καί 15ο αἰώνα τῆς μοναστικῆς ζωῆς κυρίως στή Βόρειο-Ανατολική Ρωσία¹⁷⁰. Οἱ ἀριθμοὶ εἶναι ἐνδεικτικοί. Ἀπὸ τόν 11ο καί ὡς τόν 14ο αἰώνα σέ ὅλη τή Ρωσία ἀνεγέρθηκαν περίπου 90 μονές, ἐνῶ κατὰ τόν 14ο αἰώνα μόνο στή Βόρειο-Ανατολική Ρωσία ἀνεγέρθηκαν περίπου 80 καί στό πρῶτο μισό τοῦ 15ου αἰώνα ἐμφανίστηκαν ἄλλες 70¹⁷¹. Ὅσο ἀφορᾶ τή μονή τῆς ἁγίας Τριάδος τοῦ Σεργίου, αὐτή εἶχε καταστεῖ πραγματικό φυτώριο τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καί τῆς βυζαντινῆς παράδοσης.

Ὁ Nil Sorskij¹⁷², ὁ μοναχὸς τῆς σιωπῆς, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τό Ὀρος μεταφυτεύει στήν πέρα ἀπὸ τον Βόλγα περιοχὴ τὰ βιώματα τῆς μονα-

169. A. Kartašev, *Očerki po istorii cerkvi*, δ.π., τ. 1, σ. 598, Χ. Λασκαρίδη, Ἑλληνοχριστιανικὸς πολιτισμὸς καί Οὐκρανία. Ukraïna-Grecija. Istorija ta současnost', δ.π.... Πρόκειται γιά δύο βιβλία μέ ἀντιλατινικό περιεχόμενο τῶν μητροπολιτῶν Θεσσαλονίκης Γρηγορίου Παλαμᾶ καί τοῦ Νείλου Καβάσιλα.

170. Γ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ὁ Γραικός, ὁ πρῶτος φωτιστὴς τῶν Ρώσων*, Ἀθήνα, 1950, σ. 467.

171. V. Ikonnikov, *Opyt izsledovanija*, δ.π., σ. 119, M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh otnoženij*, δ.π., σ. 531.

172. Χ. Λασκαρίδη, *Μάξιμος ὁ Γραικός καί οἱ ἐκκλησιαστικὲς ἐπιδιώξεις τῆς Μόσχας*, δ.π., σ. 54-56, 63.

στικῆς ζωῆς τοῦ Ἄθω καί δέν εἶναι ὁ μόνος. Κήρυκες τοῦ ἴδιου μηνύματος εἶναι καί πολλοί ἄλλοι, ὅπως ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ροστόβ Θεόδωρος¹⁷³ καί ὁ μοναχός Ἐπιφάνιος ἀπό τόν ἅγιο Σέργιο, ὁ ἐπιλεγόμενος Σοφός. Τό ρεῦμα αὐτό ἐνισχύθηκε σημαντικά καί ἀπό Ἑλληνες μοναχούς καί κληρικούς πού τήν ἐποχή αὐτή μετέβησαν στή Ρωσία, ὅπου καί παρέμειναν, ὅπως στά μέσα τοῦ 14ου αἰώνα οἱ μοναχοί Θεοδόσιος¹⁷⁴, Ἐλεάζαρ, Ναζάριος, Διονύσιος¹⁷⁴ κ.ἄ.

173. Ὁ Feodor (κατά κόσμον Ἰωάννης, ἀπεβίωσε στίς 28.11.1394) ἀρχικά μόνασε κοντά στόν θεῖο του τόν Sergij Radonežskij καί σύντομα (1370) τόν βρῖσκουμε ἠγούμενο στή μονή Simonovskij, λίγο ἔξω ἀπό τή Μόσχα καί στή συνέχεια ἀρχιεπίσκοπο στό Ροστόβ. Ὑπῆρξε ἄτομο δραστήριο μέ συγγραφική δράση, ἀσχολήθηκε μέ τήν ἀγιογραφία καί τή μετάφραση ἐλληνικῶν κειμένων, καθότι γνῶριζε καλῶς τήν ἐλληνική. ἤξερε νά ἐλίσσεται καί δέν ἔχασε καμία εὐκαιρία γιά νά ἀνέλθει ψηλά. Πρωταγωνιστεῖ σέ ὅλα τά πολιτικά καί ἐκκλησιαστικά γεγονότα τῆς ἐποχῆς μεταξύ Βυζαντίου καί Μόσχας καί ὀρισμένα ἀπό αὐτά θά ἔλεγα ὅτι τά κατεύθυνε καί ὄχι ἀπλῶς ὅτι τά ἀκολούθησε. Γι' αὐτό ἀκριβῶς εἶχε μία ζωή ἄκρως ταραχώδη καί μιά τόν βρῖσκουμε ὡς πνευματικό τοῦ μεγάλου δούκα Ντονσκόι (1362-1389), μιά μέ τόν ἀρχιεπίσκοπο τοῦ Σούζνταλ Διονύσιο, μιά στό πλευρό τοῦ Κυπριανοῦ διατηρώντας μαζί του καί μυστική ἀλληλογραφία, μιά μέ τό μέρος τοῦ καταχθόνιου μητροπολίτη Ρωσίας Ποιμένα, πού τον χειροτονεῖ ἀρχιεπίσκοπο (τέλη τοῦ 1386), καί τίς περισσότερες φορές τόν βλέπουμε στό πλευρό τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Νείλου (1379-1388), ὁ ὅποιος στά 1385 τοῦ ἀπένευσε ὄχι μόνο τόν τίτλο τοῦ «πρωτοπρεσβύτερου», ἀλλά καί γραπτῶς τοῦ ἔδωσε τό προνόμιο νά ἀποτείνεται, χωρίς μεσολαβητές, στόν Πατριάρχη τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου. Ὁ Feodor μετέφρασε τόν παρακλητικό κανόνα στήν Παναγία, καθῶς καί διάφορα λειτουργικά ἔργα τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Φιλότηου (1354-1355, 1364-1376). Περισσότερα γιά τή ζωή του στά ἐλληνικά βλ. στοῦ Χ. Λασκαρίδη, *Μάξιμος ὁ Γραικός καί οἱ ἐκκλησιαστικές ἐπιδιιώξεις τῆς Μόσχας*, ὁ.π., σ. 174-175, ἐνῶ στά ρωσικά βλ. N.F. Droblenkova, Feodor(v mirou Ioann) igoumen Simonovskij, *Slovar' knižnikov i knižnosti* ὁ.π., τεῦχος 2 (1989), τ. 2, σ. 448-450.

174. Ὁ ἀγιορείτης μοναχός Θεοδόσιος ἐγκαταστάθηκε στό νησί Μουτμanskij τῆς λίμνης Oneskij, ἔχοντας μαζί του τόν Κωνσταντινουπολίτη μοναχό Λάζαρο. Ὅπως λέγουν οἱ σύγχρονοί του ἦταν ἄνθρωπος μεγάλης σοφίας, ἔκανε μία ζωή ἀσκητική φέροντας βαριές ἀλυσίδες καί συνέβαλε στήν ἀνέγερση μονῆς ἐπονόματι τῆς Παναγίας. Ὅσο γιά τόν Διονύσιο, αὐτός παρέφρασε στή Μόσχα ἀπό τό Ἅγιο Ὄρος ὅταν δούκας ἦταν ὁ Ντονσκόι, ὁ ὅποιος τοῦ παραχώρησε τή μονή Spasokamennyj, ὅπου ὁ Ἑλληνας ἀγιορείτης καθιέρωσε τό τυπικό τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Στά χρόνια τοῦ δούκα Βασίλειου Α' (1389-1425) χειροτονήθηκε ἐπίσκοπος Ροστόβ (1418-1425), βλ. M.V. Levčenko, *Očerki po istorii roussko-vizantijskikh omošenij*, ὁ.π., σ. 531.

Ἡ ἑλληνική γλώσσα

Κάτι πού δέν πρέπει νά περάσει ἀπαρατήρητο γι' αὐτή τήν περίοδο εἶναι ἡ διάδοση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στή Βόρειο-Ανατολική Ρωσία, ἰδιαίτερα στή Μόσχα καί ἡ χρήση τῆς ἀπό ἡγετικά στελέχη τῆς πολιτείας καί τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ μητροπολίτες Ἀλέξιος, Κυπριανός, ὁ ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Ροστόβ Θεόδωρος, ὁ ἐπίσκοπος Πέρμης Στέφανος¹⁷⁵, ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς Βισότσκι Ἀθανάσιος, ὁ μοναχός Ἐπιφάνιος καί τόσοι ἄλλοι ἔγραψαν καί μιλοῦσαν ἑλληνικά.

Ἀξιόλογο κέντρο τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ἐκτός ἀπό τή Μόσχα, ἀναδεικνύεται τό Ροστόβ, ὅπου κατὰ παράδοση ἡ λειτουργία τελεῖται σέ δύο γλώσσες: στά ρωσικά καί στά ἑλληνικά.

Στή διάδοση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἀσφαλῶς, ἐκτός τοῦ μοναχικοῦ κύματος, συντέλεσε καί ἡ παρουσία πολλῶν ζωγράφων, κατὰ ἐπιθυμία καί πρόσκληση τῆς ἴδιας τῆς Μόσχας πρὸς εἰκονογράφηση τῶν πέτρι-

175. Ὁ Stefan (1340c-26.4.1396) ἐπίσκοπος τῆς Ρεπμ', βόρεια τοῦ Ροστόβ, εἶναι ὁ δημιουργός τοῦ ἀλφάβητου τῶν Ζιριάνων, παλαιῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς, στή γλώσσα τῶν ὁποίων μετέφρασε ἀπό τὰ ἑλληνικά διάφορα λειτουργικά βιβλία (Ὁρολόγιο, Ψαλτήρι, Λειτουργικό κτλ.). Σπούδασε τήν ἑλληνική στό Ροστόβ μαζί μέ τόν Ἐπιφάνιο τόν Σοφό. Ἐλαβε τό σχῆμα τοῦ μοναχοῦ σέ ἡλικία 25 περίπου ἐτῶν στή μονή Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου τοῦ Ροστόβ καί γιά ἓνα μεγάλο χρονικό διάστημα ἀσχολήθηκε μέ τήν ἀντιγραφή βιβλίων καί τήν εἰκονογραφία. Στά 1379 χειροτονεῖται ἱερέας καί κηρύττει τόν θεῖο λόγο ἐκχριστιανίζοντας τοὺς Ζιριάνους τῆς Πέρμης καί ἰδρύει ἐκκλησίες, σχολεῖα καί γηροκομεῖα. Ἐκανε ἓνα πραγματικό ἀγῶνα γιά νά βοηθήσει τήν ἀνάπτυξη τῆς περιοχῆς. Στά 1383 ζητᾶ ἀπό τόν μητροπολίτη Ποιμένα νά τοῦ στείλει στήν Πέρμη ἐπίσκοπο γιά τήν βάπτισμα τῶν Ζιριάνων καί ὁ μητροπολίτης σέ ἀπάντηση χειροτονεῖ στό Βλαδίμηρο τόν ἴδιο ὡς ἐπίσκοπο Πέρμης. Ὁ μέγας δούκας Ντονσκοί ἐνίσχυσε καί αὐτός το ἔργο τοῦ Stefan καί ἔδωσε ὀρισμένες φοροαπαλλαγές πρὸς ἐνίσχυση τοῦ ἐμπορίου στήν περιοχή. Μέ τό ὄνομα τοῦ Stefan ὑπάρχει μία διδασκαλία κατὰ τῶν στριγγόλνικων τοῦ Νόβγοροντ καί τῆς Μόσχας (βλ. Κρατικό Ἱστορικό Μουσεῖο τῆς Μόσχας, Sinodal'noe sobranie, No 700 (268), f. 280-298· πρόκειται γιά ἓνα χειρόγραφο τοῦ 16ου αἰῶνα, τό ὁποῖο στό σύνολό του περιλαμβάνει ἐργασίες μέ ἀντιλατινικό περιεχόμενο). Ἡ διδαχή ὑπάρχει καί σέ ἄλλα πέντε ἀντίγραφα τοῦ 16ου αἰῶνα, καθῶς καί στά ἀντίγραφα Sofijskij, Ouspenskij καί Carskij τῆς *Μεγάλῃς Σύνοψῃς Ἀναγνωσμάτων*, ἀλλά μέ διαφορετική ἀρχή πού ὑποδεικνύουν ὡς δημιουργό τόν πατριάρχη Ἀντώνιο Δ' (1389-1390, 1391-1397). Ὡστόσο πιθανότερη θεωρεῖται ἡ ἄποψη ὅτι δημιουργός τῆς διδαχῆς ἐνδέχεται νά εἶναι καί ὁ ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Σούζνιναλ Διονύσιος, βλ. G.M. Prokhorof, Stefan episkop Permskij, *Slovar' knižnikov i knižnosti*, δ.π., τεῦχος 2 (1989), τ. 2, σ. 411-416.

νων κρατικῶν κτιρίων καί ἐκκλησιῶν τῆς ρωσικῆς πρωτεύουσας (Θεοφάνης ὁ Γραικός, Ἡσαΐας, κ.ἄ.).

Τάσεις ἀπομάκρυνσης

Ἡ πνευματική αὐτή ζύμη ἀπό τόν Ἄθω εἶχε τεράστια ἐπίδραση στόν πλούσιο συναισθηματικό κόσμο τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ καί στίς μεγάλες μορφές τοῦ ρωσικοῦ μοναχισμοῦ πού ὄχι μόνο δέν ἔχασαν τήν ἐπαφή μέ τά πνευματικά κέντρα τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλά καί πού μέ σεβασμό διατήρησαν τή βυζαντινή παράδοση ἀντιδρώντας ἔντονα στό κύμα τῆς ἐκκοσμίκευσης τῆς Ἐκκλησίας. Γιατί τήν ἴδια ἐποχή μία ἄλλη ομάδα ἀνθρώπων, ὄχι μεγάλη ἀριθμητικά, μέ ἄλλες ἀντιλήψεις καί ἄλλες ιδέες, κάτω ἀπό τήν ἡγεσία τοῦ Ἰωσήφ Βολότοκι, ἐνώνοντας τίς δυνάμεις της μέ τήν πολιτική ἐξουσία, ἀπομακρυνόταν ἀπό τήν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας¹⁷⁶.

Πνευματικές μεταγίσεις (16ος αἰώνας καί μετά)

Καί μόνο χρονικά θά ἔλεγα πώς ἐδῶ τελειώνει καί ἡ δεύτερη περίοδος τῆς βυζαντινῆς ἐπίδρασης πρὸς τόν σλαβικό κόσμο, ἀλλά ὄχι καί τό ἐνδιαφέρον τῆς Μητέρας-Ἐκκλησίας πρὸς τοὺς Σλάβους τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ πνευματική στήριξη τῆς ἐλληνικῆς Ἐκκλησίας συνεχίζεται μέ ἀμείωτο ἐνδιαφέρον, ἀλλά κατὰ διαφορετικό τρόπο, μέ τήν ἀποστολή πεφωτισμένων ἀνθρώπων καί ταγῶν τῆς Ἐκκλησίας.

Στή συνέχεια τίς κατὰ καιρούς αὐτές πνευματικές στηρίξεις, καθὼς δέν πρόκειται γιά πολιτιστικά ρεύματα εὐρείας ἔκτασης, τίς ἀποκαλῶ «πνευματικές μεταγίσεις» καί οἱ σημαντικότερες εἶναι τρεῖς: στό τέλος τῆς πρώτης εἰκοσαετίας τοῦ 16ου αἰώνα μέ τόν Μάξιμο τόν Γραικό¹⁷⁷, στά μέσα τοῦ 17ου αἰώνα μέ τόν Θεσσαλό λόγιο Ἀρσένιο τόν Γραικό ἢ Ἀργύριο Ριζιώτη¹⁷⁸ καί στήν τελευταία εἰκοσαετία τοῦ ἴδιου αἰώνα μέ

176. Χ. Λασκαρίδη, Βυζαντινή παράδοση καί τάσεις τῆς Μοσχοβίτικης Ἐκκλησίας, δ.π., Τοῦ ἴδιου, *Μάξιμος ὁ Γραικός καί οἱ ἐκκλησιαστικές ἐπιδιώξεις τῆς Μόσχας*, δ.π., σ. 45-79.

177. Χ. Λασκαρίδη, Τρεῖς πνευματικές μεταγίσεις τῆς ἐλληνικῆς σκέψης πρὸς τό ρωσικό ἔθνος, δ.π., σ. 468-471.

178. Χ. Λασκαρίδη, *Ἀρσένιος ὁ Γραικός καί ἡ Μόσχα* (17ος αἰώνας), δ.π., σ. 1-303, Τοῦ ἴδιου, Ρωσία. Χίλια ἔτη χριστιανικοῦ βίου. *9ο Διεθνές θεολογικόν σεμινάριο*, 8-15

τούς αδελφούς Λειχούδη¹⁷⁹ από την Κεφαλονιά και τον πατριάρχη Ἱεροσολύμων Δοσίθεο¹⁸⁰.

Ἡ συμβολή τοῦ Μάξιμου στή διάδοση τῶν Πατέρων καί στή στήριξη τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας στήν παράδοση εἶναι γνωστή. Ὅσο γιά τήν ἀγάπη του πρὸς τὰ ἔργα τῶν πατέρων τῆς Καππαδοκίας εἶναι καί αὐτή ἐκδηλη. Σήμερα μᾶς εἶναι γνωστό ὅτι μετέφρασε καί σχολίασε γύρω στὰ 9 ἔργα τοῦ Μ. Βασιλείου, 9 τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καί τήν *Κυριακή προσευχή* τοῦ Γρηγορίου Νύσσης¹⁸¹.

Ἀκόμη, γύρω στὰ 1566 ὁ Ζινοβίτς Οτenskij, ὁ αὐτοπαρουσιαζόμενος ὡς μαθητῆς τοῦ Μάξιμου, κάνοντας χρήση τῶν *ἀντιρρητικῶν λόγων πρὸς Εὐνόμιον* τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, καθὼς καί ἔργα τοῦ Μ. Βασιλείου, καταπολεμᾷ τήν ἀντιτριαδική αἵρεση τοῦ Fedosij Kosov καί τῶν ὀπαδῶν του¹⁸².

Ἐξίσου καρποφόρα ἀπέβη καί ἡ τρίτη «πνευματικὴ μετάγγιση» μέ τήν ἐγκαθίδρυση ἀνώτατης παιδείας στή Μόσχα τό 1685 ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς Λειχούδη καί ἔδωσε μεγάλη ὄθηση στήν πνευματικὴ ζωὴ τῆς Ρωσίας.

Ἡ ὑπαρξη ἑνὸς ἀνώτατου πνευματικοῦ Ἰδρύματος ἦταν ἀπαραίτητη γιά τή Μόσχα καί ἐνίσχυσε τοὺς δεσμούς μέ τό ὑπόδουλο Γένος, καθότι ἡ Ρωσία στὰ 1685, στόν ροῦ τῆς ἱστορίας, υἱοθετώντας τήν ἐλληνικὴ παιδεία καί ὄχι τή λατινικὴ, διατρένωσε τή θέλησή της νά ἐμμεῖνει καί πάλι στήν ἀπόφαση τοῦ 988, πού ἔλαβε ὁ γενάρχη της Βλαδίμηρος.

Μαΐου 1988. *Centre Orthodoxe du Patriarcat Oecoumenique*, Chambesy-Genève, Τοῦ ἴδιου, Τρεῖς πνευματικὲς μεταγγίσεις τῆς ἐλληνικῆς σκέψης πρὸς τό ρωσικὸ ἔθνος, ὁ.π., σ. 472-475.

179. Χ. Λασκαρίδης, *Ἀρσένιος ὁ Γραικός καί ἡ Μόσχα* (17ος αἰώνας), ὁ.π., σ. 182-184, Τοῦ ἴδιου, Τρεῖς πνευματικὲς μεταγγίσεις τῆς ἐλληνικῆς σκέψης πρὸς τό ρωσικὸ ἔθνος, ὁ.π., σ. 475-489.

180. Ἡ συμβολή τοῦ πατριάρχη Ἱεροσολύμων Δοσίθεου θά μποροῦσε νά ἀποτελέσει ἓνα ξεχωριστὸ κεφάλαιο τῶν ἐλληνο-ρωσικῶν σχέσεων, ἀλλὰ τήν τοποθετῶ μέ τή δράση τῶν Λειχουδῶν, μιά καί οἱ τρεῖς ἀνήκουν στήν αὐτὴ περίπου χρονικὴ περίοδο. Ὁ Δοσίθεος εἶναι ἡ μεγάλη ἐκείνη μορφή πού γιά μισὸ περίπου αἰῶνα, χωρὶς ποτέ νά μεταβεῖ στή Ρωσία, κατεύθυνε τὰ πράγματα τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας καί ἀγωνίστηκε ὅσο κανένας ἄλλος γιά τή δημιουργία ἀνώτατης παιδείας καί τὴ διάδοση τῶν ἔργων τῶν Πατέρων γιά νά παρεμποδίσει τήν ἐπέκταση τοῦ παπισμοῦ.

181. D.M. Boulanin, *Perevody i poslanija Maksima Greka*, Leningrad, 1984. σ. 186.

182. N.K. Gavriusin, *Vekhi rousskoj religioznoj estetiki. Filosofija rousskogo religioznogo iskousstva XVI-XXvv. Antologija Vypousk 1*, Moskva, 1993, σ. 12.

Ἡ ἔκδοση τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου Νύσσης

Ἔτσι ἡ Ἀκαδημία τῆς Μόσχας κατά τήν τέταρτη περίοδο τῆς ζωῆς της, δηλαδή ἀπό τήν ἀναμόρφωση καί τή μεταφορά της στά 1814 στή μονή Troickaia Lavra ὡς τό 1870, συνεχίζοντας νά θεραπεύει τίς γνωστές ἐπιστήμες (Θεολογία, Φιλοσοφία), καταγίνεται καί μέ τή μετάφραση τῶν ἔργων τῶν Πατέρων στά ρωσικά, τά ὁποῖα τυπώνει στό γνωστό περιοδικό τῆς Σχολῆς: *Παράρτημα τῶν Ἔργων τῶν Πατέρων*¹⁸³. Τό ἔργο αὐτό τιμᾷ τή ρωσική ἐπιστήμη, ἐνισχύει τή θέση τῆς Ὁρθοδοξίας καί δικαιώνει τόν πνευματικό ἀγῶνα τοῦ ἀνώτατου αὐτοῦ Ἰδρύματος τῆς χώρας. Στή δεκαετία, λοιπόν, 1861-1871 ἔχουμε σέ 8 τόμους ἀπό τό *Παράρτημα τῶν Ἔργων τῶν Πατέρων* τῆς Θεολογικῆς Ἀκαδημίας τῆς Μόσχας καί τή μετάφραση ὄλων τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου Νύσσης στά ρωσικά.

Τήν ἐποχή αὐτή δέν λείπουν οὔτε οἱ πρωτοβουλίες τῶν λοιπῶν πολιτιστικῶν φορέων. Στά 1859 ἔχουμε τήν ἔκδοση τοῦ *Κατηχητικοῦ Λόγου* τοῦ Γρηγορίου Νύσσης στά ρωσικά σέ μετάφραση ἀπευθείας ἀπό τά ἑλληνικά ἀπό τόν μάγιστρο Ivan Zlagoobrezov¹⁸⁴, στά 1886 τόν *Βίο τῆς ὁσίας Μακρίνης*¹⁸⁵, στά 1892 τόν λόγο *Περί πορνείας*¹⁸⁶ καί τό *Περί τοῦ τί τό χριστιανῶν ὄνομα ἢ ἐπάγγελμα*¹⁸⁷.

183. Grigorij Nisskij. *Tvorenija sviatogo Grigorija Nisskogo*, – Moskva, tipogr., V. Got'e, 1861-1871. Serija: *Tvorenija sviatykh otcov izdavaemykh v rousskom perevode pri Moskovskom doukhovnom Akademii*, τ. 1-8 (τ. 37, 39, 41, 43, 44 (τεῦχη 2), 45: 4.1.1861, σ. 470, 4.2.1861, σ. 480, 4.3.1863, σ. 410, 4.4.1862, σ. 340, 4.5.1863, σ. 502, 4.6.1864, σ. 513, 4.7.1865, σ. 538, 4.8.1871, σ. 540), X. Λασκαρίδη, Τρεῖς πνευματικῆς μεταγίσεις τῆς ἑλληνικῆς σκέψης πρὸς τό ρωσικό ἔθνος, δ.π., σ. 476.

184. Grigorij episkop Nisskij, *Prostrannoe oglasitel'noe slovo otca našego Grigorija Nisskogo na sorok glav razdelennoe. Perevod s grečeskogo jazyka. Nižgorodskoj doukhovnoj seminarii* magistrom Ivanom Zlagoobrezovym, Moskva, 1859, σ. 193.

185. Grigorij Nisskij, *Rasskaz sviatogo brata o sviatoj sestri* [Rasskaz prepodobnogo sviatitelija Grigorija Nisskogo o prepodobnoj Makrine] – Moskva tipog. I Egoreva, 1886, σ. 4.

186. Grigorij Nisskij, *Slovo protiv blouda* – Sergiev posad. Red. Bogoslovskogo Vestnika, 1892, izd. No 15, σ. 10.

187. Grigorij episkop Nisskij, *O tom, čto značit imia i nazvanie Khristianin*. – Sergiev Posad 1892, izd. No 16, σ. 16.

Ἡ φιλολογία γιά τόν Γρηγόριο Νύσσης

Ἄλλά καί τά ἔργα πού ἀφιερώνονται στόν Γρηγόριο Νύσσης εἶναι σημαντικά.

Στά 1861 ὁ ἀρχιμανδρίτης Porfirij Ouspenskij στό *Παράρτημα τῶν Ἔργων τῶν Πατέρων* τῆς Θεολογικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Κιέβου παρουσιάζει τόν Γρηγόριο Νύσσης καί τό ἔργο του¹⁸⁸.

Στά 1867 ὁ Ν. Barson ἀπό τό περιοδικό *Χριστιανικό Ἀνάγνωσμα* παρουσιάζει τόν Γρηγόριο Νύσσης ὡς κήρυκα¹⁸⁹.

Στά 1886 ὁ Α. V. Martynov παρουσιάζει τή διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου Νύσσης *Περί τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου*¹⁹⁰.

Στά 1887 ὁ V. I. Nesmelov παρουσιάζει τή δογματική διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης¹⁹¹.

Στά 1888 ὁ D. Tikhomirov ἀναπτύσσει τό θέμα: *Ὁ Γρηγόριος Νύσσης ὡς διδάσκαλος ἠθικῆς*¹⁹².

Στά 1914 ὁ Μ. F. Okeiyouk ἀναφέρεται στήν ἐσχατολογία τοῦ Γρηγορίου Νύσσης¹⁹³.

Τέλος μέ θέμα τόν Γρηγόριο Νύσσης ἔχουμε 4 διδακτορικές διατριβές. Στά 1968 μέ θέμα: *Τά Ἄσματα τῶν Ἀσμάτων* τοῦ Γρηγορίου Νύσσης σέ γεωργιανή μετάφραση¹⁹⁴, στά 1970 *Περί κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου* τοῦ Γρηγορίου Νύσσης σέ γεωργιανή μετάφραση¹⁹⁵, στά 1986 *Ἀπολογητικός εἰς τήν Ἑξαήμερον* τοῦ Γρηγορίου Νύσσης σέ γεωργιανή μετάφραση¹⁹⁶ καί στά 1990 *Περί τῆς ζωῆς τῆς ὁσίας Μακρίνης* τοῦ Γρηγορίου Νύσσης καί ἡ μετάφρασή της στά γεωργιανά¹⁹⁷.

188. Porfirij Ouspenskij, Sviatoj Grigorij Nisskij, *Pribavlenie k izdaniiu tvorenij sviatykh otsov v rousskom perivode*, Kiev, 1861, τ. XXI, σ. 1-99.

189. N. Barson, Sviatoj Grigorij Nisskij kak propovednik. *Khristianskoe Ctenie*, τ. 2 (1867), σ. 312-347.

190. A. V. Martynov, *Oučenie sviatogo episkopa Nisskogo, o prirode čeloveka*, Moskva, 1886, σ. 1-381.

191. V. I. Nesmelov, *Dogmatičeskaja sistema svatogo Grigorija Nisskogo*, Kazan', 1877, c. 1-2, σ. 636.

192. D. Tikhomirov, *Grigorij Nisskij kak moralist*, Mogilev-na-Dnepre, 1888.

193. M. F. Okeiyouk, *Eschatologija svatogo Grigorija Nisskogo*, Kiev, 1914, σ. 666.

194. G. I. Kiknadze, *Tolkovanie Pesni pesnej Grigorija Nisskogo*, Tbilisi, 1968.

195. N. M. Šalamberidze, *O pozdenii čeloveka Grigorija Nisskogo*, Tbilisi, 1970.

196. Gelidze Ediper, *Šestidniv Grigorija Nisskogo*, Tbilisi, 1986.

197. Tamara Baakasvit, *O žizni prepodobnoj Makrini*, Tbilinskij Ouniversitet, 1990.

Ἑλληνική σκέψη καί σλαβικός κόσμος

Μέ αὐτό τό σύντομο ὀδοιπορικό, ὅπου ἡ διδασκαλία τῶν Πατέρων διαμόρφωσε μέσα στούς αἰῶνες τήν ὀρθόδοξη συνείδηση στούς Σλάβους τῆς Ἀνατολῆς, δέν ἔλειψε καθόλου ἡ ζεστή ἀνθρώπινη παρουσία τοῦ Γρηγορίου Νύσσης.

Δέν θά ἔλεγα ὅτι ἡ φιλοσοφική θεμελίωση τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος στόν Γρηγόριο Νύσσης ἦταν ἀκριβῶς αὐτή πού προσέλκυσε τούς Σλάβους τῆς Ἀνατολῆς νά γνωρίσουν τό ἔργο του πολύ νωρίς, ἀπό τήν περίοδο ἀκόμη τοῦ Κιέβου. Αὐτή ἡ βαθύτερη γνωριμία ἄρχισε μόλις τόν 13ο αἰῶνα καί ὀλοκληρώθηκε στήν ἐποχή τοῦ Μάξιμου τοῦ Γραικοῦ, γύρω στά μέσα τοῦ 16ου αἰῶνα.

Αὐτό ὅμως πού βρῆκε ἀνταπόκριση στή μυστικοπάθεια τοῦ Ρώσου, τοῦ Ρώσου πού ἦταν ἄρρηκτα δεμένος μέ τή φύση, τοῦ Ρώσου πού εἶχε τό προνόμιο νά συνομιλεῖ μαζί της καί νά νιώθει ἀπόλυτα ὁ ἕνας τόν ἄλλο, ἦσαν οἱ καρποί τῆς ἐνδοστρεφοῦς φύσης τοῦ Καππαδόκη στοχαστή, πού πάντα ἔρεπε πρὸς τόν μυστικισμό καί ὅπου τό πλῆθος τῶν ἀνθέων, τῶν ὠδικῶν πτηνῶν καί τῆς ἤρεμης φύσης τόν ὀδηγοῦσε στήν ἔρευνα καί τήν ἐπιστημονική παρατήρηση.

Πολλοί ἀναφερόμενοι στόν ἐκχριστιανισμό τῶν Σλάβων τῆς Ἀνατολῆς, τόν ἀποδίδουν στήν παρέμβαση τῆς Θείας Πρόνοιας καί δέν ἔχουν ἄδικο. Γιατί, ὅπως συνεβῆ μέ τήν ἐξάπλωση τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅπου ὑπῆρχε μία αὐτοκρατορία μέ μία κοινή γλῶσσα, τήν ἐλληνική, δέκα αἰῶνες ἀργότερα, στόν ἐκχριστιανισμό τῶν Ρώσων οἱ συνθήκες ἦσαν ὄχι μόνο παρόμοιες, ἀλλά καί ἀκόμη πιο εὐνοϊκές.

Συνεπῶς τό 988 δέν ἦταν μία τυχαία σύγκλιση γεγονότων, μία ἀπρόσμενη στροφή τῆς ἱστορίας. Ἦταν ἀποτέλεσμα μίας ἐσωτερικῆς καί ἐξωτερικῆς διεργασίας, ἦταν τό πλήρωμα τοῦ χρόνου, ὅπου οἱ Σλάβοι τῆς Ἀνατολῆς κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τοῦ πανάρχαιου πολιτισμοῦ τῶν ἐλληνικῶν πόλεων στά βόρεια τοῦ Εὐξείνου Πόντου, δέχτηκαν ἀπό τό Βυζάντιο τόν πολιτισμό του καί τή θρησκεία του.

A B S T R A C T

THE EFFECT OF BYZANTIUM IN THE DEVELOPING OF THE ORTHODOX CONSCIOUSNESS IN THE SLAVIC WORLD OF THE EAST

by

Christos Laskarides

This short recall in happenings of worldwide importance like the Christianization of the Slavic world of the East ten centuries ago is certain to give the chance for vital conclusions.

So, these ten centuries of history come to confirm that the acceptance of the Byzantine civilization by the Slavic world was not only a political victory of Byzantium but was also the basis for the creation of a Slavic civilization with an Orthodox consciousness.

But that, which ensured the bond between Byzantium and the Slavic world is the result of two factors: the liturgical life through the hymnology of the Orthodox East and the preaching of the Holy Fathers, that is the written part of the byzantine tradition.

Besides, factors of this achievement are not only the spreading to the Greek language and Greek education but also the rich translated Byzantine literature.

This translated Christian and temporal production of Byzantium was not just carrying a healthy civilization but enriched firstly the Slavic language and made it from just a means of interaction to an intellectual mean and secondly it created the greatest intellectual centres: Constantinoupolis, Agion Oros, Palestine and Kiev.

During the long lasting way of these relations there was an attempt to reduce to minimum the size of the effect of Byzantium to the state of Kiev. The parenthesis of the Soviet Union helped in that, firstly claiming that all the success of the Russian civilization in pre-mongolic era was a result of the Russian historical reality and secondly, mentioning a «first and second South slavic affecting Russia» to develop the notion that Russia literature was taken by the Slavic world of the south, particularly the Bulgarians.

The writer of this project suggests that whatever the cultural relations between the Slavic world of the east with Bulgaria or Moravia were, that which determined the intellectual progress of Russia of Kiev, was the baptising which was introduced by the Byzantines.

This baptising was a crucial event because it opened the way for the Byzantine civilization and transformed the well known trade route «from the Barragians to the Greeks» into an avenue of education campaign and intellectual communication from the Greeks to the Slavic world.

The Greek-Cristianic thought put such solid bases in the global civilization that it will forever be the «intellectual canvas» on which the human mind will create its intellectual work.

As a result, in 988 A.D. there was not an accidental happening, an unexpected turn of history. It was the result of an inner and outer process, it was the sign of the times, where the Slavic world of the East under the effect of the ancient civilization of the Greek cities on the north of Euxino Pontos receive from Byzantium its religion and civilization.

Εικ.1. Οι πρεσβευτές του ηγεμόνα Ροστισλάβ στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ'.
Χρονικό Радзивиловская, φ. 13.

Εικ. 2. Οι ισαπόστολοι Κύριλλος και Μεθόδιος μεταφράζουν λειτουργικά βιβλία στα σλαβονικά. Χρονικό Радзивиловская, φ. 13.

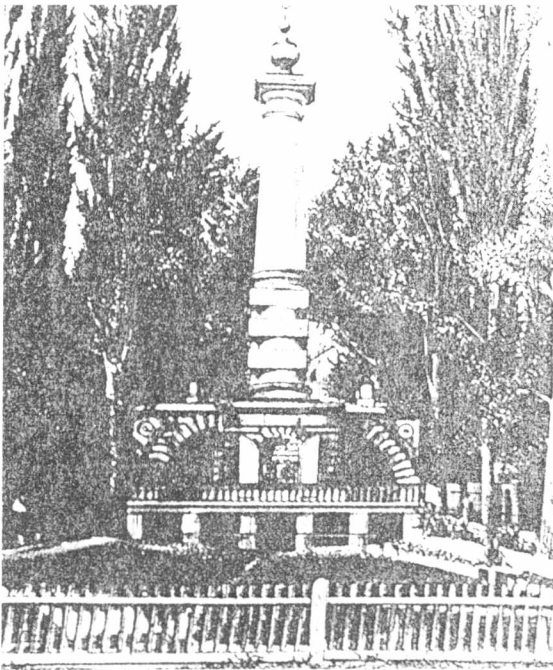
Εικ. 3. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος και η τσαρίνα Όλγα. Στιγμιότυπο από την προσφορά δώρων προς την τσαρίνα. Χρονικό Радзивилловская, φ. 32.

Εικ. 4. Ο πατριάρχης ευλογεί την τσαρίνα Όλγα που επιστρέφει στο Κίεβο. Χρονικό Радзивилловская, φ. 32, π.ο.

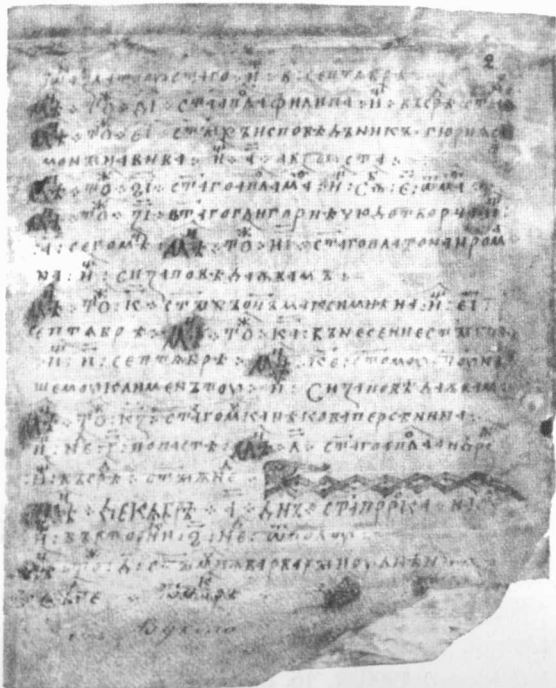
Εικ. 5. Ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Νικόλαος Β΄ Χρυσοβέργης παρουσία του αυτοκράτορα τελεί δοξολογία στον ναό της Αγίας Σοφίας προς τιμή των απεσταλμένων του Βλαδίμηρου. Χρονικό Радзивиловская, φ. 59, π.ο.

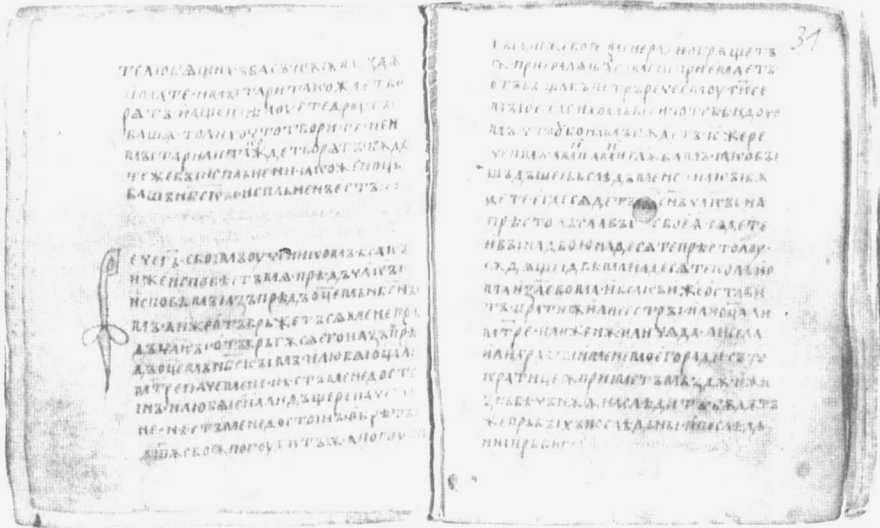
Εικ. 6. Το μνημείο που υπάρχει σήμερα στο Κίεβο προς ανάμνηση της βάπτισης της Ρωσίας από τους Βυζαντινούς. Митроп. Макарій, История Русской Церкви, т. II, σ. 18.

Εικ. 7. Ευαγγέλιο του Οστρομίροβ(αριστερά). Η «Συλλογή του έτους 1073»(δεξιά). Митроп. Макарий, История Русской Церкви, т. II, σ. 64.

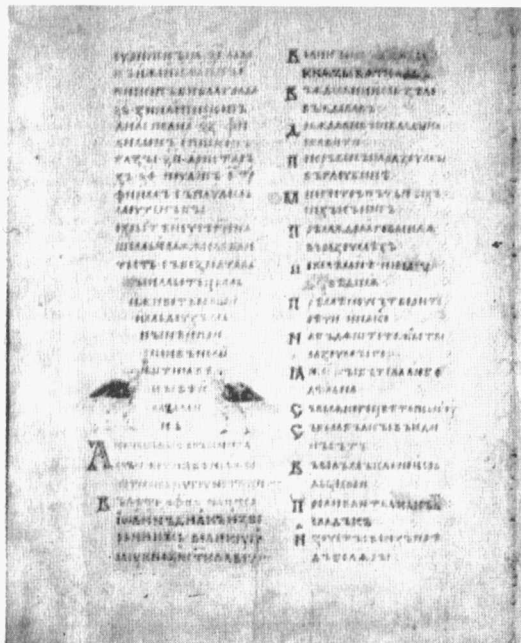
Εικ. 8. Ευαγγέλιο άπρακος του 11ου αι. Тысячелетие русской книжности. «Прометей», Μόσχα 1990, τ. 16, σ.32.

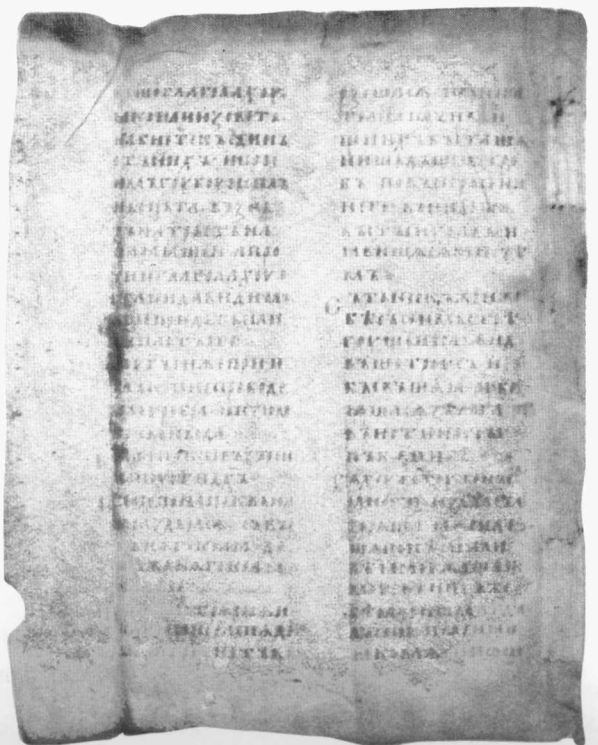
Εικ. 9. Ευαγγέλιο άπρακος του 10-11ου αι. Тысячелетие русской книжности. «Прометей», т. 16, σ.32.

Εικ. 10. Λειτουργικό του 13ου αι. Тысячелетие русской книжности. «Прометей», Мбсха 1990, т. 16, σ.33.

Εικ. 11. «Σύλλογη τοῦ ἐτους 1073» .
Тысячелетие русской книжности.
«Прометей», Мόσχα 1990, τ. 16, σ.33.

Εικ. 12. Εναγγέλιο τοῦ 12ου αἰ.
Тысячелетие русской книжности.
«Прометей», Мόσχα 1990, τ. 16, σ.33.

ΒΟΗΡΟΣ XXV

1. Ἐρώτησις. Εἰ¹ ἄρα καλὸν τὸ κοινωνεῖν² καθ' ἡμέραν³ τῶν ἁγίων καὶ⁴ ζωποιοῶν⁵ μυστηρίων;

2. Ἀπόκρισις. "Ὅτι μὲν πᾶσα θυσία τῷ θεῷ προσφερομένη εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν ὑπὸ θεοῦ τοῖς ἀνθρώποις ἐνομοθετήθη, πρόδηλον τοῦτο, καὶ μάλιστα ἡ ἀναίμακτος θεῶ¹ θυσία. "Ὅτι δὲ πολλῆς ἡμῖν² νήψεως καὶ διακρίσεως δεῖ³ ἐπὶ τῇ μεταλήψει τῶν ἁγίων μυστηρίων, ὁ μακάριος ἡμῖν Παῦλος παρανεῖ λέγων ὅτι· Ὁ⁴ ἀναξίως ἐσθίων καὶ πίνων τὸ⁵ αἷμα τοῦ Κυρίου εἰς κρίμα ἑαυτῷ ἐσθίει καὶ πίνει.⁶

3. Εἰσὶ γάρ τινες καὶ διὰ χρόνον μεταλαμβάνουσιν ἐκδιόδους ἑαυτοῦς τῇ ἁμαρτία, οἷους καὶ τοὺς Ἀρμενίους εἶναι γινώσκομεν. Ἄλλοι δὲ πάλιν συχνότερως μεταλαμβάνοντες παραφυλάττουσιν ἑαυτοῦς πολλάκις ἀπὸ πολλῶν κακῶν φοβούμενοι τὸ κρίμα τῆς μεταλήψεως.

4. Καὶ ὅτι μὲν ὀλίγοι οἱ ἀξίως τῶν ἁγίων μυστηρίων μεταλαμβάνοντες, πρόδηλον. Ὅμως ἔστιν ἁμαρτία πρὸς θάνατον,¹ καὶ ἔστιν ἁμαρτία πρὸς μετάνοιαν, καὶ ἔστι τραῦμα πρὸς ἔμπλαστον, καὶ ἔστι² ἄλλο ἀνίατον.

1. Взаимѣ. О^а причащенинн тѣла хлѣ^б: аште догтонгѣ^в выгѣ да причащгати еа стѣнхх^г н жнко-вофаштннхх^д тнннахх^е?

2. (У)твѣтх. ꙗко ѡ^{во} выака жѣтѣ еѡу ꙗнноннма въ отѣпу^у // штѣннн грѣхѡх отх еа чѣкнмх ѡузаконена выгѣ, гѣвѣ то кѣтѣ, ꙗчѣ жѣ выкѣрннанага еѡу жѣтѣ. А ꙗнеже мнѡга намх тѣвѣ^н н тѣвѣзвнннн н рннуждѣнннн о причащтннн стѣнхх^г тннна, еаѣжѣнннн Пѡула ѡчнтѣ^а нхн глѡ : ꙗко нѣдогтонгѣ еадын тѣло гѣнн н пнннн крѣва въ ѡу^дхх вѣѣ гѡтѣ н ꙗнѣтѣ.

л. 207

3. Вѡутѣ жѣ^а нѣцннн н^б ꙗко^в кѣнн н^г нѣтѣ^д лѣтѣ^е ꙗннѣмѣжѣтѣ отѣдѡнштѣ вѣе грѣхѡх^ж, гѣжѣ (н) ἁρμѣннх^к ѡуштѣ еѣѣмх. ꙗнн жѣ ꙗкѡ чѡстѣ^н ꙗннѣмѣжѣтѣ хрннѡтѣ еа мѣнѡгѡшѡды отх мѣнѡгѡх зѣлѡх, вѡаштѣ еа ѡу^да, нѣжѣ ꙗннѣмѣжѣтѣ.

л. 207 об.

4. ꙗ^а ꙗко жѣ мѡло нхх нѣжѣ догтонгѣ стѣнхх^г тннна ꙗннѣмѣжѣтѣ, гѣвѣ кѣтѣ. ꙗ^б кѣтѣ грѣхх нѣжѣ кѣ схѡмѣтн н кѣтѣ грѣхх кѣ покѡрннѡж^ж, // н кѣтѣ стѣрупѣ кѣ^в вѣрѣчѣлнннн, н кѣтѣ ннх нѣнчѣлнннн^в.

л. 208

4-5 1. ¹τί Α. 2-3 συνεχῶς κοινωνεῖν ΑС. Проп. Α.

2. ¹Χριστοῦ ΑΒ. ²Доб. δεῖ καὶ ΑС, καὶ В. ³Проп. ΑΒС. ⁴⁻⁶Αл. Павла I Посл. к Коринф. 11, 28. ⁵Доб. αἷμα καὶ ΑΒ. ⁶После этого слова следует в В большой пропуск до середины глѡвки 9 (примеч. 7).

4. ¹Ср. I Посл. Иоанна 5, 16. ²Доб. πάλιν Α.

1. ^{а-б}Нет в греч.; первый о причащении К. ^вдобро есть К.

2. ^гкажется К.

3. ^або К. ^{б-в}иже и К. ^дНет в греч. ^еВ греч.: «время от времени». ^ж—томъ К. ^{з-ж}Испр. по греч. тексту; ѡчнтѣннн И.

4. ^аА К. ^биже ко К. ^в—нѣтъ К.

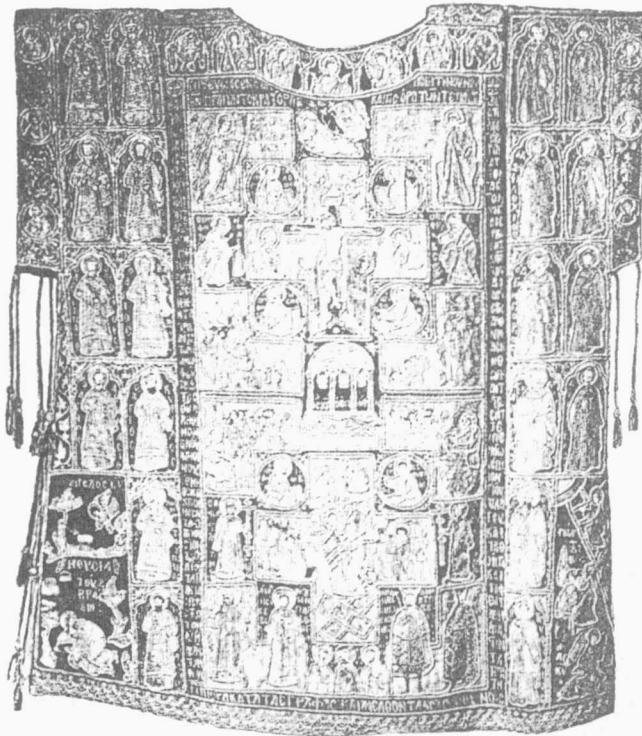
Εικ. 14. Ευαγγέλιο του Μοτισιλάβου του έτους 1117. Тысячелетие русской книжности. «Прометей», Μόσχα 1990, τ. 16, σ.34.

Εικ. 15. Απόπλους της πριγκίπισσας Άννας από την Κωνσταντινούπολη για να παντρευτεί τον ηγεμόνα του Κιέβου Βλαδίμηρο. Χρονικό Радзивилловская, φ. 62.

Εικ. 16. Σφραγίδες βυζαντινών πριγκιπισσών που παντρεύτηκαν Ρώσους ηγεμόνες: Α) Μαρίας και Β) Βαρβάρας. Записки Историко-филологического Товариства Андрія Білецького, Київ 1997, σ. 70.

Εικ. 17. Ο μέγας σάκκος του μητροπολίτη Ρωσίας Φωτίου (1408-1431) εκτός από έργο τέχνης έχει και συμβολικό χαρακτήρα που αναφέρεται στην επικυριαρχία και στην οικουμενικότητα του Βυζαντίου. Η απεικόνιση των βυζαντινών αυτοκρατόρων, των ηγεμόνων της Μόσχας και των τριών μαρτύρων της Λιθουανίας συμβολίζει την ένωση της Ρωσίας που γίνεται κάτω από τη σκέπη και τη φροντίδα του Βυζαντίου, ενώ η παράσταση του γάμου έρχεται να υπογραμμίσει την ανανέωση και τη σύσφιξη των δεσμών του Βυζαντίου με τη Ρωσία. Митроп. Макарий, История Русской Церкви, т. III, σ. 66.

Εικ. 18. Στιγμιότυπο ἀπὸ τὴν «ἀγαστὴ συνεργασία» παιδαγωγοῦ καὶ μαθητῆ στη Ρωσία κατὰ τὸν 17ο αἰώνα(για νὰ μὴν ἀδικῶ τὴ Ρωσία, ἡ εἰκόνα αὐτὴ εἶναι γνωστὴ καὶ προσφιλὴς σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση). Ἀλφαριθμητάριο Β. Ι. Буганов, ἔτος 1634. Β. Ι. Буганов, Мир истории, Μόσχα 1989, σ. 289.

Εικ. 19. Ἡ ἐνθρόνιση τοῦ Γλαρίωνα ὡς μητροπολίτη «Κιέβου καὶ πάσης Ρωσίας». Митроп. Макарий, История Русской Церкви, т. II, σ. 131.

Εικ. 20. Στιγμιότυπα από την «Εκστρατεία του Ίγκορ»: α) ο ραψωδός, β) η εκστρατεία, γ) η σφαγή. Тысячелетие русской книжности. «Прометей», Μόσχα 1990, τ. 16, σ.42, 43.

Fürst Igor's Heerfahrt

Εικ. 21. Η «Εκστρατεία του Ἰγκορ».
Εξώφυλλο ἀπὸ τὴ γερμανικὴ ἔκδοση τοῦ 1923. ΤΟΔΡΠ(1993),

Εικ. 22. Η «Εκστρατεία του Ἰγκορ»: α) πάλη στήθος με στήθος, β) ἡ ἀιχμαλωσία τοῦ Ἰγκορ. ΤΟΔΡΠ(1993), τ. XLVII, σ. 382.

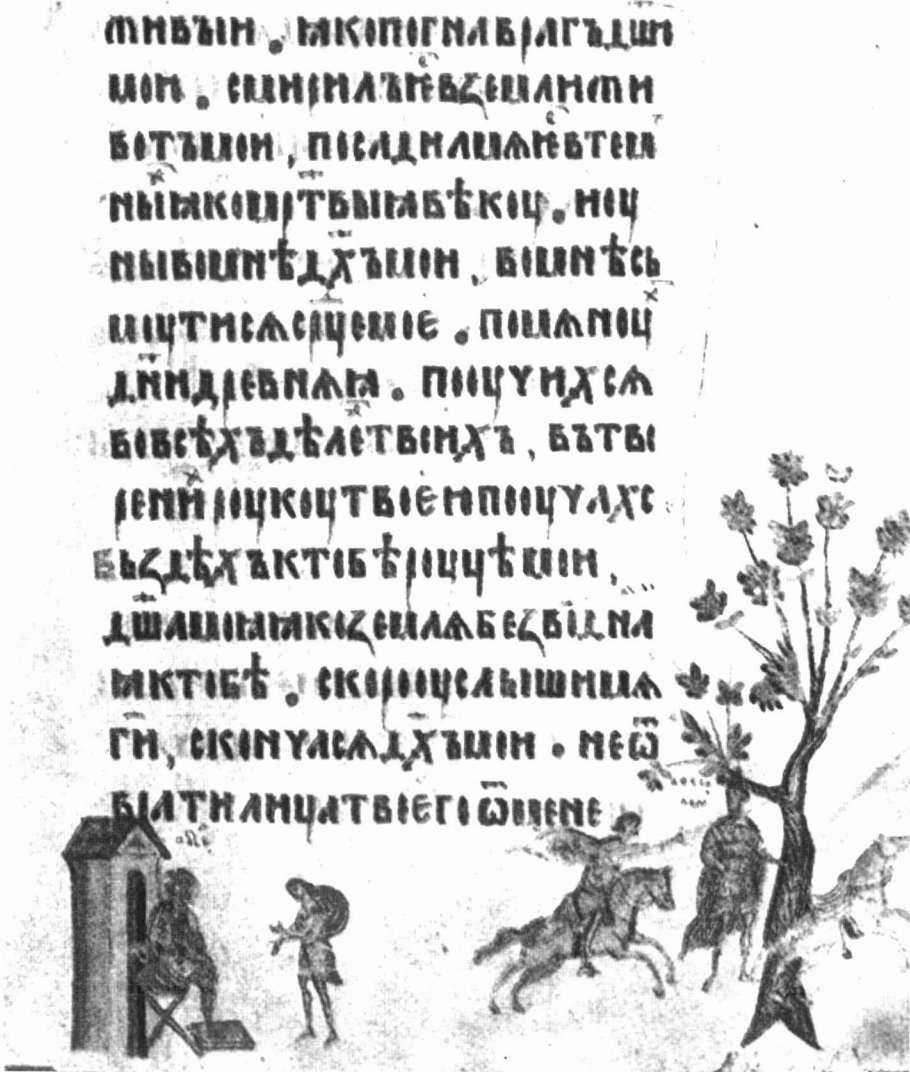
Εικ. 23. Σφραγίδες Ελλήνων μητροπολιτών «Κιέβου και πάσης Ρωσίας»: Α) Θεόπεμπτου, Β) Εφρέμ, Γ) Γεωργίου, Δ) Ιωάννου, Ε) Νικηφόρου ΣΤ', Ζ) Κωνσταντίνου Α, Η) Κωνσταντίνου Β', Θ) Κυρίλλου Α'. Записки Историко-филологического Товариства Андрія Білецького, Київ 1997, σ. 70.

174

и зва фараша . мовца . и ларона и рен и лави
и галапа . да и жемитъ и мена жавы и иу и дин
и мп . да и поцидан . и да требу . е и положитъ .
и мов сенк фараша . да и вчангом по и о гда . да
и мов за та и з а м п коа . да и з г н е н ж акы и п к е и
и м а р д и н п к о и и м а м о п к о и . по и о ч и н к р и в ц ѣ да
о с т а н о у . с е н р о у т р о б о у о у к о м с о г а м о . да и в е н
и м о н н о г о а н б р а з ѣ с а в а ш ж е н х п е л ж акы и п к е .
и ш о м о в а ш и и ш е м и и м о у ж и н п к о и и и л а д и н
п к о и . по ч и н а р в ц ѣ да и о с т а н ѣ . и н з а в з е м о в е
г а л р о ш ф а р а ш о н а . и п а з о и м о в е н и к в е г ѣ ш а з р е
ч е н и ж а к и н . и м о с в е н ц а с ф а r a ш o н e м ѣ . с я т в o
р и е ч а i м o s e i m ш у e n . и н з и р o ш л ж а кы и ш o м o в a ш
и ш e m a i n и ш п и к в и . н е ч к р a ш л ѣ с т o гы н е с т o гы
i e c m e r a в e z e m a . в л д в ѣ ф a r a ш i m o s e i m o i n
и ж е с т o ч а e p ц e e o n e п o c л ѣ ш a e i n . i m o k e p i s a в ѣ .

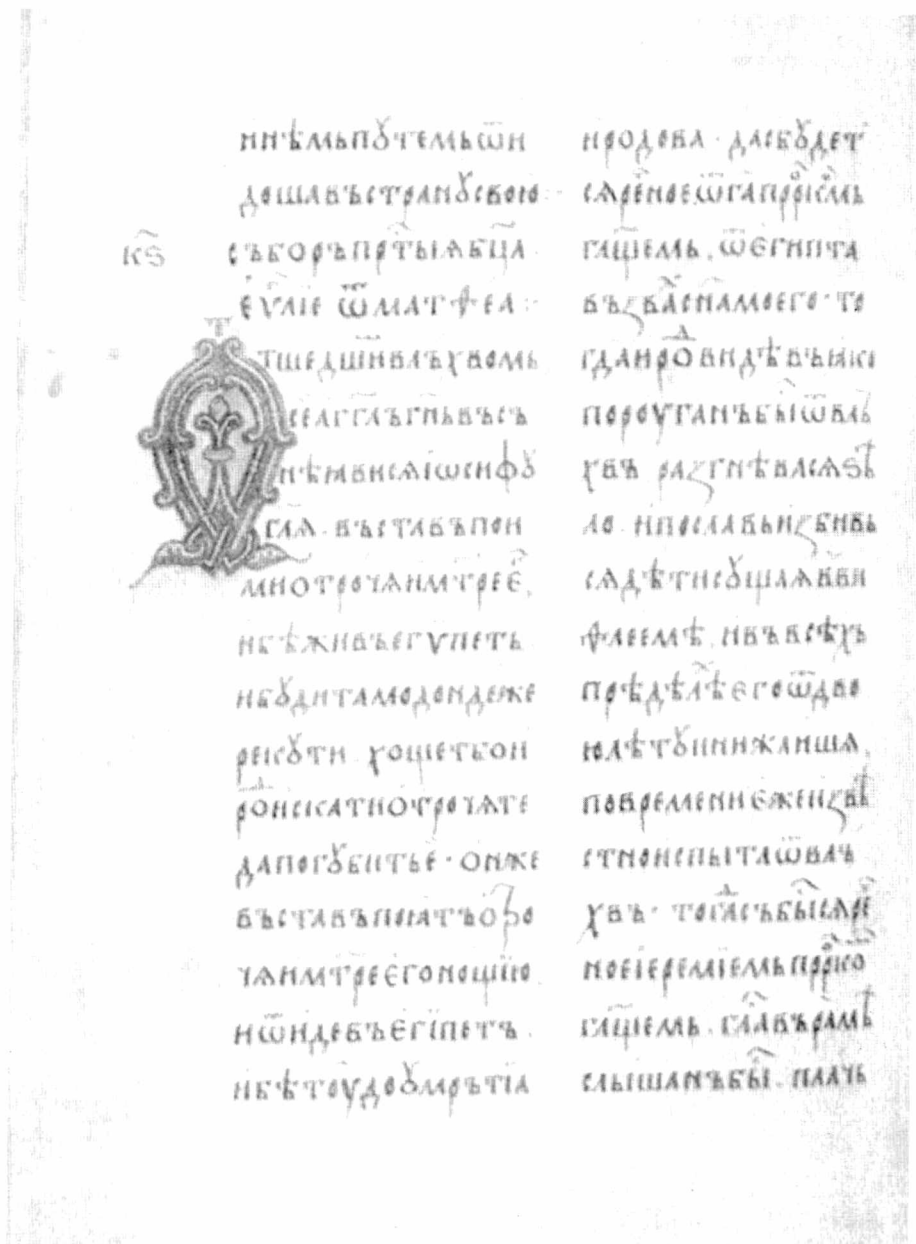
Εικ. 24. Προσωπικός Κώδικας(Χρονικό) του 16ου αιώνα. Тысячелетие русской книжности. «Прометей», Μόσχα 1990, τ. 16, σ.38.

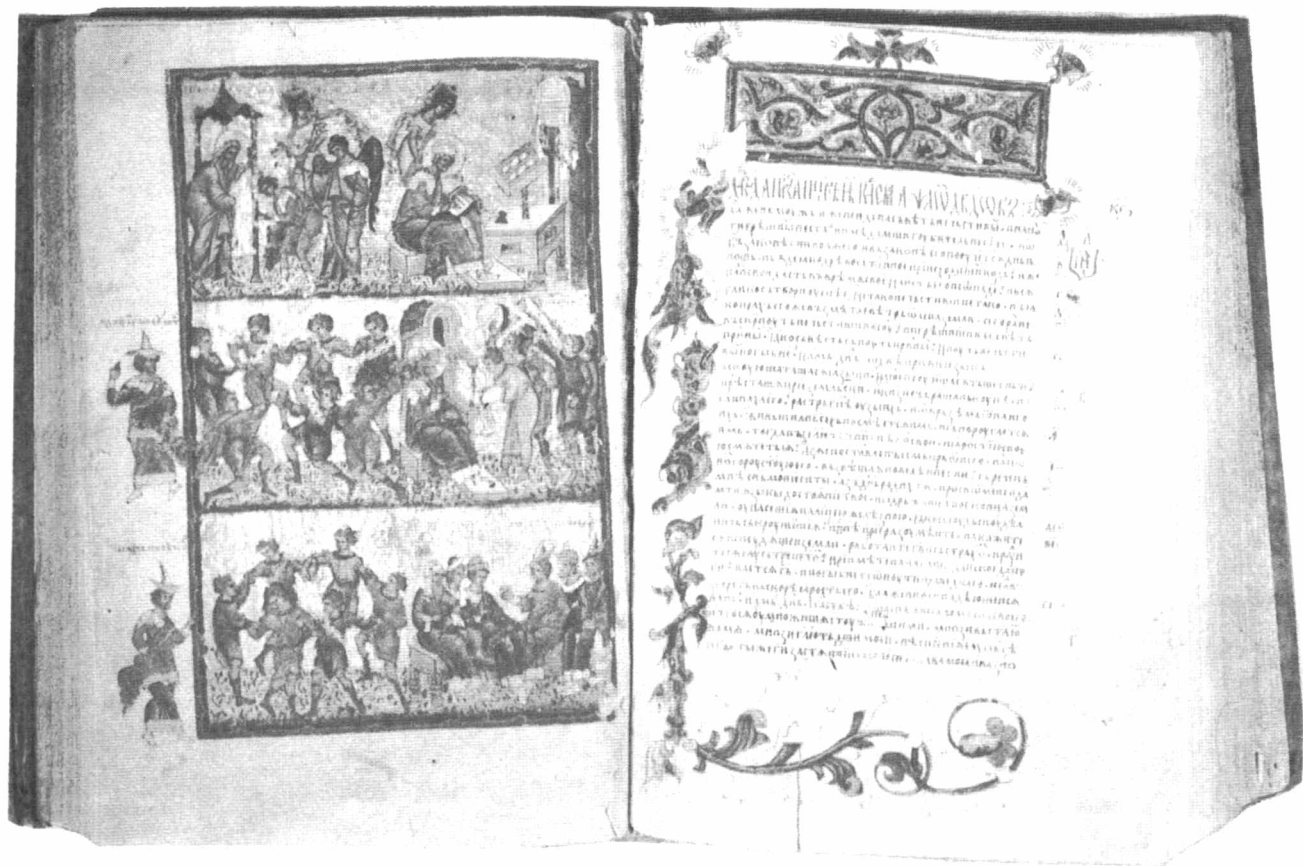
Εικ. 25. Φαλτήρι του Κιέβου, έτος 1397. Тысячелетие русской книжности.
 «Прометей», Мόσχα 1990, т. 16, σ.35.

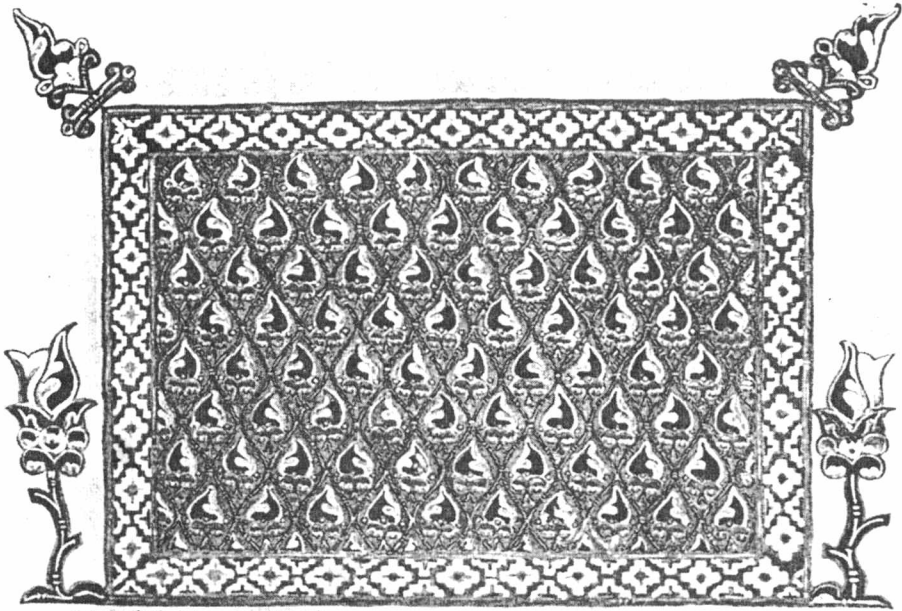
Εικ. 26. Ευαγγέλιο άλτραχος του 14ου αι. Тысячелетие русской книжности. «Прометей», Мόσχα 1990, τ. 16, σ.34.

Εικ. 27. Ευαγγέλιο του 14ου αι. Тысячелетие русской книжности.
 «Прометей», Мόσχα 1990, т. 16, σ.36.

Εικ. 28. «Συλλογή Σουρβάλσκι», έτος 1507. Тысячелетие русской книжности. «Прометей», Мόσχα 1990, τ. 16, σ.37.

СѢНѢ СЕБѢ СЪ МЕРВѢ СЪ ЛЪ ВЪ СЪ МЪ ВЪ ЖЪ МЪ
 Ѣ НА УЕЛО БѢ СЛВО, Н СЛВО БѢ КЪ БОУ, Н
 БѢ БѢ СЛВО • СЕБѢ Н СКО Н И КЪ БОУ •
 В С А ТѢ К Л Ъ БЫ ШЕ, Н БЕЗ НЕГО Н Н У Т О
 ЖЕ БЫ, Н ЖЕ БЫ • ВЪ Т О К Л Ъ Ж И В О
 Т Ъ БѢ, Н Ж И В О Г Ъ БѢ С ВѢ Т Ъ У Л К О
 М Ъ • Н С ВѢ Т Ъ ВЪ Т К Л Ѣ С ВЪ Т Н Т СЕ Н Т Ъ
 М А К Е Г О Н Е О Б Е Т Ъ • БЫ С Т Ъ У Л К Ъ П О
 С Л А Н Ъ С Ѣ К Ѣ Н А Т Е К А С Ѣ К Ѣ К Ѣ К Ѣ

*аставка из сербского Евангелия апракос, воеводы Николы Станевича. Середина XIV в. Афон
 ионастырь Хиландар, № 14, л. 1.

Εικ. 29. Ευαγγέλιο άπρακος, μέσα του 14ου αιώνα.
 Άγιο Όρος, Μονή Χιλανδαρίου.

ΕΞΩΙΩΑΝΗΛΘΘΕΥΛΙΕ ^β _{πια. α.}

ΗΣΤΟΥΗΗΚΕΑΗΚΟΓΙΟΗΕΛΙΟΠΑΣΧΥ:
 ΗΠΑΥΕΥΕΚΕΤΑΚΕΗΕΛΙΟΠΕΚΕΗ
 ΚΟΥΗΕΕΚΕΛΙΟ - ΚΕΥΚΗΙΚΟ
 ΗΗΚΕΕΥ ΚΕΑΥΚΕΑΔΕΚΕΙΟΙΕ
 ΗΕΕΖΗΗΕΤΟΗΗΥΤΟΚΟΥΑ,
 ΕΒΕΕΥΙΟΥΕ - ΚΕΥΤΟΑΔΕΚΕΙΕ

Εικ. 30. Ευαγγέλιο των μέσων του 14ου αιώνα.
 Άγιο Όρος, Μονή Χιλανδαρίου.